

Razumkov
centre

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.

Ukraine

**ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ І СТРУКТУРНІ
НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ
ДЛЯ УКРАЇНИ І СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ.
ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ
УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ
ПЕРІОД З ВРАХУВАННЯМ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРІОРИТЕТІВ**

Київ – 2023

Над публікацією працювали:

Василь Юрчишин — науковий редактор, розділи — I.1, 4, 5, II.1–5, III.1, 2, 6, IV.1

Владислав Зимовець — II.6, IV.2

Михайло Міщенко — I.6, II.6, III.4

Михайло Пашков — I.3, 6, II.4

Ольга Пищуліна — I.2, III.1, 3, 5

Микола Сунгуровський — IV.3, 4

Світлана Чекунова — I.5, IV.5

Ця публікація присвячена дослідженню та аналізу глобальних і національних соціально-економічних трансформаційних процесів, насамперед зумовлених російською агресією і боротьбою України за свободу і незалежність.

Рекомендації та пропозиції сприятимуть покращенню спроможності української влади та суспільства формувати державну політику, спрямовану на забезпечення стійкого економічного зростання в умовах подолання наслідків агресії, створення ефективних механізмів підтримки бізнес-середовищ, досягнення цивілізованого рівня соціальних стандартів.

Публікація виконана Центром Разумкова за сприяння
Представництва «Фонду Фрідріха Науманна за Свободу» в Україні

Позиції, висловлені авторами, можуть не поділяться ФФН

© Центр Разумкова, 2023

© Представництво «Фонду Фрідріха Науманна за Свободу» в Україні, 2023

ПЕРЕДМОВА

На щорічному Світовому форумі у Давосі увага традиційно фокусується на найбільш значимих подіях, процесах, суперечностях сучасного світу, які й визначають подальші перспективи світового розвитку. У лютому 2023 р. основними темами обговорення на цьогорічному Форумі стали проблеми війни і миру, загрози рецесії і завдання відновлення, поділ світу та макроекономічні дисбаланси та ін. І переважна більшість контексту доповідей і дискусій стосувалась України, наслідків її мужньої протидії загарбнику, ролі вутвердженні цивілізаційних цінностей.

І це не є дивиною чи чимось незрозумілим. Російсько-українська війна стала безсумнівно одним з ключових факторів, який має і у найближчі десятиліття матиме вирішальне значення для формування і визначення політичних та економічних процесів у Європі та світі. Війна, розв'язана росією проти України, загострила протиріччя сучасного світу, спричинила турбулентні, важкопрогнозовані процеси у політико-безпековому середовищі, погіршила соціально-економічну ситуацію на регіональному і глобальному рівнях. Російська інтервенція інспірувала загрози та виклики геополітичного масштабу, обумовлені взаємопов'язаними процесами – з одного боку, безпрецедентно гострим зіткненням колективного Заходу і агресивної російської імперії, а з іншого – більш масштабним зростаючим протистоянням між демократичним цивілізованим світом і табором автократичних держав.

Наслідки російсько-української війни впливатимуть на подальший образ світу, закладуть підвалини для переформатування багатьох формальних та неформальних інститутів та альянсів. Україна стала епіцентром протистояння глобальних сил на європейському континенті, і це визначає стратегічну важливість і геополітичну ціну її опору експансії росії і просування на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Сучасний етап євроінтеграції України відбувається в умовах продовження широкомасштабної російської інтервенції. Війна, розв'язана країною-агресором, з одного боку, довела готовність українців захищати незалежність своєї країни, європейський шлях її розвитку, об'єднала українську націю і зміцнила громадську підтримку руху до ЄС. А з іншого – активізувала двосторонні процеси євроінтеграції, надала нової якості політиці Брюсселя на українському напрямі, змусила переглянути підходи і пріоритети у сфері безпеки. Водночас війна, під час якої Україна зазнала колосальних людських та фінансово-економічних втрат, вплинула на характер просування країни до об'єднаної

Європи, обумовила особливості «воєнної» євроінтеграції.

Досвід євроінтеграції України в умовах війни має унікальний характер. Захищаючи східний фланг ЄС і НАТО від збройної російської інтервенції, потерпаючи від колосальних людських і фінансово-економічних втрат, країна набула статусу кандидата на вступ до ЄС, продовжує проєвропейські реформи в різних сферах, поглиблює секторальне співробітництво з Брюсселем, виконує на практиці положення Угоди про асоціацію і рекомендації Єврокомісії.

Поряд з цим, говорячи про розвиток України, необхідним є врахування глобального контексту, його впливу на національні трансформації в умовах продовження воєнних дій та їх закінчення на своїй території, що актуалізує дослідження і визначення завдань соціально-економічної політики, спрямованих на підтримку прискореного перспективного відновлення, у т. ч. з врахуванням європейського вектору розвитку.

Характерною рисою нинішнього етапу співробітництва Україна-ЄС є те, що об'єднана Європа демонструє послідовну та незмінну політико-дипломатичну солідарність з Києвом, здійснює військово-технічну, фінансово-економічну, гуманітарну підтримку нашої країни. Уже під час війни зроблено ряд важливих кроків у напрямі активізації економічних контактів Києва і Брюсселя. ЄС скасував квотні й тарифні обмеження, лібералізувавши торгівлю з Україною. Паралельно запроваджені безвізові режими на різних напрямках секторального співробітництва Україна-ЄС. Це сприятиме як процесу подальшої євроінтеграції України, так і зміцненню її протистояння країні-агресору.

У нинішніх умовах політична підтримка, військова, фінансова, гуманітарна допомога країн Великої сімки та ЄС є критично важливими для України. Своєю чергою, умовами успішного просування України на євроінтеграційному шляху є імплементація цінностей і норм ЄС, ефективна реалізація базових реформ у різних сферах.

Україна просто зобов'язана скористатись шансом і стати економічно дружньою країною для євроатлантичних країн. Перемога України важлива не лише для нашої країни, але й стратегічного напрямку розвитку людства, заснованого на принципах демократії і гуманітарних цінностей, відвернувши водночас ризики подальшого розростання агресивного авторитаризму.

Юрій Якименко,
Президент Центру Разумкова

5	I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ОНОВЛЕННЯ МІСЦЯ УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ СПІЛЬНОТІ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ
6	1. Україна як фактор зміни історичних епох
9	2. Глобальні економічні ризики
12	3. Глобальні виклики перед демократичними країнами і потреби посилення їх згуртованості (політичний вимір)
15	4. Виклики для глобального лідерства
19	5. Реалістичність досягнення європейської стратегічної автономії
24	6. Зміна суспільних настроїв в Україні і завдання євроінтеграційної спрямованості
32	II. МАКРОЕКОНОМІЧНІ І СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНОЇ КАРТИ СВІТУ У 2022-2023 рр.
32	1. З чим світова економіка входила у війну
37	2. Критичні технологічні виклики
44	3. Послаблення ділової активності у провідних розвинутих країнах
46	4. Позиція Китаю та напрями трансформацій його економіки
50	5. У пошуку нової резервної валюти
53	6. Відображення трансформацій у рахунках реального сектору і платіжного балансу України
61	III. ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ І ДОБРОБУТ ДОМОГОСПОДАРСТВ
61	1. Пріоритети добробуту і напрями їх досягнення
65	2. Інтелектуальні виклики
69	3. Глобальні ризики для зайнятості
72	4. Оцінка громадянами власного рівня добробуту і джерел доходів
75	5. Віддзеркалення демографічних процесів та їх вплив на ринок праці в Україні
80	6. Структурна особливість зайнятості
86	IV. КЛЮЧОВІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СФЕРИ ДЛЯ ПРИСКОРЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ
86	1. Ідеологічна основа трансформацій
88	2. Стан і тенденції розвитку фінансів промисловості України під впливом російської агресії
97	3. Надбання і втрати оборонної промисловості України
100	4. Посилення спроможності ОПС
106	5. Відновлювана енергія і «зелені» потреби економіки
112	V. ВИСНОВКИ, РЕКОМЕНДАЦІЇ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ОНОВЛЕННЯ МІСЦЯ УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ СПІЛЬНОТІ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Вже стало загальноновизнаним, що війна України проти росії мала, має і матиме суттєвий вплив на геополітичну та геоекономічну карту світу, вже трансформувала розуміння ролі та місця глобалізаційних і регіональних інститутів та утворень, осучаснила підходи до безпекових і партнерських відносин між країнами, сформувала нові ідеологічні, економічні та гуманітарні парадигми розвитку людства. Водночас, боротьба України за незалежність і свободу прискорила усвідомлення країною власного цивілізаційного вибору, а з тим — стала додатковим стимулом для демократизації суспільства.

Отриманий Україною статус кандидата на вступ до ЄС вимагає від країни примноження інституційних зусиль, запровадження заходів та інструментів збереження економічної стійкості, зміцнення людського і гуманітарного капіталу в умовах військових дій і посткризового відновлення¹. Поряд з цим, увага до України, а також її значимість у світових процесах зростатимуть — країна стала невід'ємною складовою глобальної системи безпеки і мирного розвитку, а також вже є впливовим гравцем на ринках аграрних і продовольчих товарів, від чого залежить економічна безпека (а з тим і соціально-економічна стійкість) багатьох країн світу².

Широкомасштабна війна, розв'язана росією проти України, змінила картину світу, спричинила низку ризиків і загроз, спровокувала турбулентні процеси в політичному, економічному, безпековому середовищах,

наслідки яких нині важко спрогнозувати. Російська агресія проявила протиріччя сучасного світу, погіршила соціально-економічну ситуацію на регіональному і глобальному рівнях. Зокрема, зростання вартості енергоресурсів, спровокована криза на ринку продуктів харчування спричинили подорожчання споживчих товарів і відповідно масштабний негативний вплив на рівень добробуту громадян багатьох країн світу³. Масштабні кризові явища загострили проблему нерівності, різної спроможності країн протистояти зовнішнім впливам і кризам. Донині поширюється соціальне підґрунтя для авторитаризму та ідеології «сильної руки» як засобу подолання внутрішніх труднощів і нейтралізації економічних негараздів.

Економічні середовища, як глобальне, так і національні, внаслідок російської агресії, зазнали суттєвих системних негативних впливів, що сформувало низку коротко- і середньострокових ризиків і викликів, на які країни світу мають узгоджено реагувати. Агресія виявила протиріччя сучасного світу, зумовлені конкуренцією (політичною, економічною, гуманітарною) демократичного і авторитарного світів, посилила увагу до проблеми взаємодії і протистояння трьох найвпливовіших глобальних центрів ухвалення рішень — США, ЄС та Китаю.

Суттєвим чинником, що також впливає на світову економіку та безпеку виявилися безпрецедентні санкції проти росії, які, посиливши наслідки епідемії COVID-19, зумовили потребу перегляду інтеграційних партнерів,

¹ Відновлення України: точка відліку і напрями дій влади. — Центр Разумкова, 2022 р., https://razumkov.org.ua/images/2022/17/2022_MATRA_IV_KVARTAL_1.pdf.

Економічні ознаки та особливості осені 2022 р. — Центр Разумкова, 2022., <https://razumkov.org.ua/statti/ekonomichni-oznaky-ta-osoblyvosti-oseni-2022r>.

² До таких питань Центр Разумкова неодноразово звертався у попередніх публікаціях. Див., зокрема: Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій. — Центр Разумкова, 2020 р. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. — Центр Разумкова, 2022 р. Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства. — Центр Разумкова, 2022 р.

³ Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона, — Центр Разумкова, № 1-2, 2022 р.

зміни та оновлення торговельних ланцюгів, (перед)кризових явищ у глобальній економіці практично в усіх регіонах світу в рамках глобальних і регіональних союзів. Загострення кризових явищ викликає неоднозначні очікування змін у структурі світової економіки та систем безпеки. Поряд з цим, зміни, що відбуваються, значною мірою ускладнюють логістику реалізації санкцій і контролю над їх дотриманням, чим може скористатися держава-агресор і що необхідно запобігти.

Військова та цивільна допомога Україні матимуть більший вплив, якщо розглядатимуться владними і громадянськими інститутами у партнерських країнах не лише як питання міжнародної гуманітарної солідарності, а й потреби національної безпеки. У цьому контексті легше довести до громадськості, чому нинішня підтримка України сьогодні означає посилення безпеки партнерських країн (насамперед європейських) як у сьогоденні, так і у перспективі, вагомою складовою чого є перемога України, встановлення сталого миру, а також оновлення України як демократичної європейської країни⁴.

1. УКРАЇНА ЯК ФАКТОР ЗМІНИ ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ

Російське вторгнення в Україну в лютому 2022 р., а також рішення Заходу підтримати Україну та запровадити безпрецедентні санкції проти росії поклали край тривалому періоду того, що, з певними зусиллями, можна було б назвати миром та співпрацею в Європі. Військові конфлікти мали обмежений характер і обмежений вплив на світовий розвиток. Агресія ж росії змінила характер розвитку Європи і світу, спричинила оновлення альянсу США, Великої Британії та ЄС на нових засадах (з урахуванням подій в Україні), посилила сприйняття цивілізаційних цінностей⁵.

Водночас війна в Україні відіграла значиму роль у попередженні держав стосовно того, що у сучасному світі зовсім не виключена агресія авторитарного режиму проти однієї демократичної країни (а, можливо,

і системи демократії загалом), тому й засоби для стримування загарбницьких дій мають зміцнюватися так само, як повинні зміцнюватися можливості надання допомоги, а також скоординованість партнерських країн і світової спільноти загалом у протидії агресії⁶.

Для України війна по суті стала зміною **двох історичних епох**, країна залишила у минулому існування у пострадянській «сім'ї дружніх народів» і отримала шанс на цивілізоване майбутнє. Для європейських країн та європейських інститутів російська агресія виявилася «досконалим штормом», завдяки якому європейське співтовариство, надаючи величезну допомогу Україні, зрозуміло необхідність оновлень у світовій і європейській системах безпеки, міжнародному поділі праці, глобальних енергетичних поставках і ланцюгах доданої вартості задля мирного майбутнього людства.

Глобалізаційна експансія, яка прискори-лась з початку 1990 р. (і одним з чинників якої був крах світової соціалістичної системи) і характеризувалась домінуванням наймогутнішої країни світу — США, сьогодні (за свідченням міжнародних експертів) вичерпала свій «традиційний» потенціал всеосяжності. І останніми роками ми вбачаємо свідчення того, що світові політика та економіка набувають дедалі більше ознак, характерних для т. зв. **двополярного світу**, що надає процесам глобалізації нових рис і, між тим, співвідноситься з цивілізаційними цінностями.

Події в Україні, по суті, прискорили **стратегічне затвердження двох цивілізаційних угруповань** — демократичного і авторитарного, а також способів співіснування двох вказаних світів, у т. ч. вибором стратегічного партнера, цінностей, які цей партнер пропонує світу, допустимим рівнем компромісів між проголошуваними цінностями і економічними вигодами. Нагадаємо, напередодні відкритої агресії росії проти України більшість країн Заходу перебували на позиціях умиротворення агресора та спроб знайти компроміс, хай навіть за рахунок територіальних втрат України та перетворення її на сателіта росії. Українська мужня боротьба

⁴ Umland A. How the West Can Help Ukraine: Three Strategies for Achieving a Ukrainian Victory and Rebirth. — SCEEUS, <https://sceeus.se/en/publications/how-the-west-can-help-ukraine-three-strategies-for-achieving-a-ukrainian-victory-and-rebirth/>.

⁵ Minakov M. Ukraine: After Winter, Spring? — ISPI, <https://www.ispionline.it/en/publication/ukraine-after-winter-spring-37056>.

⁶ Nagashima A. To Overcome This Once-in-a-Century Crisis of War and Plague. — GFJ, <http://www.gfj.jp/e/commentary/220722.html>.

за свободу і незалежність «змусила» змінити позиції Заходу, фактично утворивши проукраїнську антизагарбницьку коаліцію⁷.

У контексті України світ розділився також на **дві великі групи**, і основою цього поділу є те, як країна ставиться до російської агресії по суті, наскільки підтримує, у т. ч. власною участю, санкції проти росії, наскільки згодна з виключенням росії з міжнародних інститутів, або, у протилежному випадку, наскільки країна є байдужою до агресії, наскільки готова до її (агресії) виправдань, наскільки не готова (чи не бажає) протидіяти агресору⁸.

Безпрецедентною особливістю сьогодення є те, що людство за останні три роки переживає другу глибоку соціально-економічну кризу. Головні «джерела» цих криз різні — криза 2020 р. спровокована глобальною коронавірусною пандемією, а 2022 р. став трагічним для країни внаслідок російської агресії. Однак їх (криз) візуальні симптоми мають спільні риси.

Найперше, що проявилось при розгортанні криз — відверта неготовність людства, навіть розвинутої Європи до швидкої скоординованої протидії загрозам, які початково сприймаються лише як локальні. Як наслідок — спроби посилення коронавірусної дипломатії, замість реальної вакцинації, чи відверта обережність у протидії агресору, щоб його не розлютити.

Особливо шокуючими стали непослідовність і суперечливість міждержавних дій. Навіть коли захворюваність коронавірусом набула глобального характеру, пошук і виробництво ліків не набули інтернаціоналізації. Водночас це супроводжувалось надмірними заборонами і контролем суспільства не лише з метою дотримання карантинних вимог, але й (у багатьох країнах) обмеженням громадянських прав та свобод. Хоча уряди під час нападу коронавірусу намагалися мобілізувати ресурси на охорону здоров'я та медичні закупівлі, торгівля та транспорт

зазнали краху, робочі місця були заблоковані, тому й результативність антикризових заходів залишала суспільства без належного захисту.

Непослідовність у протидії коронавірусу ще можна пояснити неочікуваністю його масштабності, хоча упродовж останніх десятиліть різного сорту епідемії виникали ледь не щорічно (хоча й менших масштабів). Війну у Європі також ніхто не очікував, а європейські уряди були заколисані надійністю НАТО (яке нібито саме по собі є гарантом миру). Слабка узгодженість позицій країн-членів ЄС і НАТО (коли одна країна спроможна заблокувати вкрай необхідне рішення, не особливо турбуючись про наслідки і ризики для світового розвитку) взагалі могла навіть сприяти агресору. Звичайно, на млявість Європи не могла не вплинути відверта недооцінка (а то й ігнорування) самою Україною ризиків вторгнення і розгортання повномасштабної війни.

Незважаючи на суперечливе ставлення різних країн до російської агресії та вірогідних процесів її протікання, США, ЄС, НАТО та інші інститути отримали нові напрями для власного позиціонування і консолідації. Так, війна в Україні відновила особливу роль США у формуванні та захисті світового порядку. Після неочікуваного виведення американських військ з Афганістану виникали побоювання у готовності США в подальшому очолювати глобальні безпекові структури. Але швидкість, масштабність і цілеспрямованість заходів, які вжили США для допомоги Україні, довели значимість Америки для демократичного світу⁹.

Можливо, ще більші зміни стосуються Європи, війна змусила ЄС переглянути власне ставлення (у т. ч. у фінансовому вимірі) до європейської безпеки, а з тим ревізувати цільові установки «стратегічної автономії» і повернутися до визнання лідерства США у забезпеченні безпеки демократичної Європи.

⁷ Редько Д. «Українське питання» трансформується в «російське питання». Що це значить для світу. — Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3647205-ukrainske-pitanna-transformuetsa-v-rosijske-pitanna-so-ce-znacit-dla-svitu.html>.

⁸ Це навіть лягло в основу однієї з моделей (зокрема, гарвардської) поляризованого світу з двома блоками країн — країна входить до того чи іншого блоку залежно від того, як голосувала у березні 2022 р. стосовно резолюції ООН по конфлікту в Україні. Країни, які підтримали резолюцію з вимогою до росії негайно вивести свої збройні сили з території України, об'єднані у Блок 1 (141 країна), які проголосували проти (5 країн) та утрималися (35 країн) — у Блок 2. — The impact of geopolitical conflicts on trade, growth, and innovation: An illustrative simulation study. — CEPR, <https://cepr.org/voxeu/columns/impact-geopolitical-conflicts-trade-growth-and-innovation-illustrative-simulation>.

⁹ Carnegie Experts on the Ukraine War's Long Shadow. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2023/02/23/>.

Успішна демонстрація Заходом єдності у протидії агресору змусила Китай (тимчасово) відмовитись від парадигми зростання Сходу у протизаходній послабленні Заходу, а також прийняттю китайськими лідерами рамок для двосторонніх відносин. У результаті, не лише вдалося (тимчасово) загасити конфлікт навколо Тайваню, але й започаткувати низку двосторонніх контактів для пошуку рішень стосовно розбіжностей. Свідченням цього є те, що, коли виникли ризики військової допомоги Китаю росії наприкінці 2022 р., саме завдяки наявності представлених рамок («червоних ліній»), Китай відмежувався від військової допомоги агресору.

Війна виявила значною мірою диференційований вплив на суспільства — країни у різній степені були вражені нею і по-різному реагували. Звичайно, крім України, втрати якої є безпрецедентні, економіки багатьох країн частково втратили доступ до ресурсів внаслідок їх імпортової дороговизни, хоча це не носило шокового характеру. Водночас з'явилась низка країн, які виграли або мали потенціал до виграшу (експортери енергетичних товарів), або ж отримали додаткові вигоди як «компенсацію» за недоотримані блага (дешеві енергоресурси), що привнесло ризики для стратегічного партнерства (вимоги Угорщини до ЄС)¹⁰.

На економічні втрати накладались і психологічні, які, своєю чергою, множили економічні. Так, характерною поведінкою людей при коронавірусі стали перебування всіх по домівках, позаофісна зайнятість, вимушене дотримання заборон на переміщення. Війна ж спричинила переміщення великих мас людей, широкі хвилі мігрантів, які прокотились по всій Європі, що спричиняло «втому» в багатьох країнах.

Особливістю є й часовий фактор. Так, коронавірусне цунамі накрило всіх майже одночасно, всі країни понесли втрати, численні звичні економічні механізми були зруйновані — практично жодна країна не змогла уберегтись. Однак, головні ризики

мали обмежений у часі вимір, свідченням чому є чемпіонат світу з футболу 2022 р., де серед десятків тисяч уболівальників на стадіонах жоден не носив маску. Війна ж в Україні поки не має обмеженості у часі. Хоча є підстави очікувати переможну ходу української армії, однак поки реальність не дає права заспокоюватись. Тому важливим є максимальне врахування помилок та ускладнень, які виникали у попередні кризові періоди, що дасть сподівання на їх вчасне запобігання, а з тим — трансформацію зрозумілих ризиків у позитивні можливості.

Ситуація у світі складається таким чином, що до справжнього миру ще далеко. За цих умов і для США та Європи, і для України доцільними були б практичне використання спільно набутих навичок протистояння потужному агресору та побудова надійного бар'єру, що відділяє демократичну Європу від авторитарної росії. З огляду на це, цілком органічно виглядали б надання Україні членства в НАТО, включення України до поясу протиповітряної і протиракетної оборони НАТО, побудова з використанням її території і досвіду бойових дій міцної і стійкої системи колективної оборони.

Водночас вимоги до раціональної і результативної економічної політики посилюються, оскільки **зростає її невід'ємність від національної (економічної) безпеки**. Причому на глобальному рівні це проявляється навіть більш чітко, ніж на національному, а складовими чи прискорювачами посилення взаємозалежності економічної політики і національної безпеки можуть слугувати¹¹:

- ✓ Геополітичний розвиток, який зумовлений зростаючою могутністю Китаю та його відносинами із США. Дедалі зрозумілішим є необхідність посилення партнерства і взаєморозуміння між двома найбільшими країнами світу¹²;
- ✓ Кліматичні та екологічні зміни, у т. ч. внаслідок застосування нових технологій,

¹⁰ Tentori D., et al. After Ukraine, a Shattered Multilateralism? — ISPI, <https://www.ispionline.it/it/publicazione/>.

¹¹ Ciuriak D., Goff P. Economic Security and the Changing Global Economy. — Centre for International Governance Innovation, https://www.cigionline.org/static/documents/NSS_Report8_sS8s9ak.pdf.

¹² Рядом експертів висловлюється переконання, що у 2023 р. відносини між США та Китаєм стануть більш прагматичними і обидві країни будуть діяти обережно. У політичному плані обидві країни залишаться віддаленими, але докладатимуть спільних зусиль у деяких сферах глобального управління (зокрема, екології) для забезпечення стабільності і виживання нинішньої системи. — CCG's outlook for 2023, https://ccgupdate.substack.com/p/ccgs-outlook-for-2023?utm_source=post-email-title&publication_id=1216917&post_id=97920654&isFreemail=true&utm_medium=email.

значна частина яких має подвійну спрямованість, а з тим може принести людству як благо, так і катастрофу;

- ✓ Економічна безпека вимагає впевненості і переконливості у тому, що виробничі можливості, інвестиції і технологічна співпраця не призведуть до погіршення стану і ризиків національної безпеки¹³. Поряд з цим, надмірна увага до безпеки не може обмежувати економічну активність і взаємодію з партнерськими країнами.

На жаль, поки немає міжнародної згоди (радіше йдеться про широкі дискусії навколо багатополарності) стосовно того, який порядок у дійсності відповідає потребам сучасного світоустрою і глобальній безпеці. Хоча війна довела, що мирне співіснування потребує відносин, заснованих на правилах, однак вона також продемонструвала легкість, з якою окремі країни можуть зруйнувати відповідні правила, сподіваючись на безкарність¹⁴.

2. ГЛОБАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ РИЗИКИ

В умовах посилення загроз глобальній безпеці загострюються ризики впадання у глобальну економічну кризу. Потрясіння останніх років — насамперед пандемія та російсько-українська війна — відобразили та прискорили радикальну зміну світового порядку. 2022 р. суттєво підірвав сталість світової економіки, перервав повернення до нормального життя і до колишніх темпів зростання добробуту, що почав відновлюватись після коронавірусної кризи.

За оцінками міжнародних фахівців, причини кризи полягають в хронічних проблемах світової економіки, геополітичній напруженості, нерівномірному відновленню після пандемії, зростанню боргового навантаження, коли у багатьох країн утворилася значна заборгованість, частково пов'язана із зусиллями щодо подолання серйозних наслідків пандемії, труднощі, що зберігаються в роботі виробничо-збутових ланцюжків.

Посилюються процеси диференціації і нерівності розвитку країн. Усі фактори поглиблюються сучасними військовими діями та природними катаклізмами. Причому всі ці фактори МВФ називає індикаторами кризи, але криза, за прогнозами, буде ще попереду¹⁵. Відповідно, за визначенням аналітиків Всесвітнього економічного форуму, комбінація нових ризиків із «старими» формує кризове десятиліття 2023–2033 рр.¹⁶

Для визначення сучасного стану (коли до старих ризиків додалися відносно нові) аналітики Всесвітнього економічного форуму використовують термін «полікриза»:

- ✓ високий рівень державного боргу;
- ✓ новий період низького зростання, низьких інвестицій та деглобалізації;
- ✓ гальмування розвитку людського потенціалу після десятиліть прогресу;
- ✓ швидкий та необмежений розвиток технологій подвійного призначення;
- ✓ зростаючий тиск наслідків зміни клімату при звуженні вікна можливостей для пом'якшення цих змін.

Всі ці ризики поєднуються в майбутньому десятилітті, роблячи його унікальним за рівнем невизначеності та турбулентності.

Нагадаємо, що ще у листопаді 2012 р. Національна рада з розвідки США підготувала доповідь «Глобальні тенденції 2030: Альтернативні світи» (*Global Trends 2030: Alternative Worlds*¹⁷), яка надає оцінку глобальних тенденцій та прогноз того, як може змінитися світ у період до 2030 р. У доповіді визначено ряд «мегатенденцій» та «чинників, що змінюють правила». До мегатенденцій віднесено:

- ✓ розширення права та можливостей особистості, що обумовлені поширенням комунікаційних та інших технологій, у т. ч. руйнівних;

¹³ І у цій частині позитивний сигнал для Європи надала війна в Україні, яка продемонструвала наскільки ризиковим і небезпечним може бути залежність від автократії.

¹⁴ Carnegie Experts on the Ukraine War's Long Shadow. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2023/02/23/>.

¹⁵ Facing Crisis Upon Crisis: How the World Can Respond By Kristalina Georgieva. — International Monetary Fund, https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/04/14/sp041422-curtain-raiser-sm2022?utm_medium=email&utm_source=govdelivery.

¹⁶ Global Risks Report 2023: We know what the risks are — here's what experts say we can do about it. — World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2023/>.

¹⁷ Global Trends 2030: Alternative Worlds. — Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/2013-02-18/>.

- ✓ демографічні зміни, зокрема, старіння населення у багатьох країнах, що супроводжуватиметься значним припливом молоді, урбанізацією та великими міграціями;
- ✓ ускладнений доступ до продуктів харчування, води та енергоресурсів.

Схильність до криз світової економіки, дефіцит влади, потенціал наростання конфлікту, розширення меж регіональної нестабільності, вплив нових технологій та роль США визнані факторами, що змінюють правила гри.

Провідні аналітичні центри дотримуються тієї думки, що не набула вирішення ще криза, яка почалася у 2008 р, а існуючі структурні проблеми економіки залишаються не

вирішеними¹⁸. І внаслідок того, що серйозних системних змін у світовій економіці з 2008 р. так і не відбулося, криза не набула свого логічного завершення¹⁹.

Експерти Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) на сьогодні виокремлюють 15 глобальних ризиків (таблиця «*Топ-15 ризиків...*»), які зумовлюватимуть напрями розвитку на найближче десятиріччя²⁰. До трійки найвагоміших глобальних ризиків експерти відносять кризу вартості життя, стихійні лиха та екстремальні погодні явища, а також геоекономічну конфронтацію. І хоча, за оцінками експертів, глобальна криза вартості життя вже настала (зростання цін на продукти харчування, енергоносії, загальні витрати домогосподарств), та ця криза сприймається як короткострокова, вплив якої послабшає

ТОП-15 РИЗИКІВ НА ГОРИЗОНТІ ДВОХ ТА ДЕСЯТИ РОКІВ²¹

Короткострокові ризики (до 2025 р.)		Довгострокові ризики (до 2033 р.)	
1	Криза вартості життя	1	Нездатність послабити зміни клімату
2	Стихійні лиха та екстремальні погодні умови	2	Провал адаптації до змін клімату
3	Геоекономічна конфронтація	3	Стихійні лиха та екстремальні погодні умови
4	Нездатність послабити зміни клімату	4	Втрата біорізноманіття та колапс екосистеми
5	Соціальна поляризація та руйнування соціальної згуртованості	5	Масштабна вимушена міграція
6	Події із значними екологічними руйнуваннями	6	Криза природних ресурсів
7	Провал адаптації до змін клімату	7	Соціальна поляризація та руйнування соціальної згуртованості
8	Розповсюдження кіберзлочинності	8	Розповсюдження кіберзлочинності
9	Криза природних ресурсів	9	Геоекономічна конфронтація
10	Масштабна вимушена міграція	10	Події зі значними екологічними руйнуваннями
11	Боргова криза	11	Фейки і дезінформація
12	Нездатність стабілізувати інфляцію	12	Неефективність багатосторонніх інститутів і міждержавного співробітництва
13	Тривалий економічний спад	13	Міждержавні конфлікти
14	Міждержавні конфлікти	14	Боргова криза
15	Неефективність багатосторонніх інститутів і міждержавного співробітництва	15	Криза вартості життя

Категорії ризиків: ■ економіка, ■ оточуюче середовище, ■ геополітика, ■ суспільство, ■ технології.

¹⁸ Guénette J. et al. Is a Global Recession Imminent? – World Bank Group, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/38019/Global-Recession.pdf>.

¹⁹ How 2023 Recession Will Differ From 2008 and How You Should Prepare Differently. – Yahoo Finance, <https://finance.yahoo.com/news/2023-recession-differ-2008-prepare-120026274.html>.

²⁰ В експертному опитуванні 2023 р. Світового економічного форуму взяли участь понад 1 200 представників академічної спільноти, урядів, громадянського суспільства та бізнес-лідери з усіх регіонів світу, а також 12 000 керівників вищої ланки зі 121 країни, які окремо оцінювали найімовірніші загрози для своєї країни.

²¹ У 2022р зростання цін на пальне призвело до протестів більш ніж у 90 країнах. – Global Protest Tracker, <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>.

упродовж декількох років, а зростання частки найбільш вразливого населення може призвести до подальшої економічної та політичної нестабільності²². При цьому ліберальні економісти наполягають, що прагнення урядів надавати бюджетну підтримку населенню веде до погіршення балансів бюджетів і скорочення можливостей такої підтримки в майбутньому.

Звернемо увагу, що з топ-10 ризиків найближчих двох років половина це — ризики, пов'язані з довкіллям, ризики від стихійних лих та кризи природних ресурсів через нездатність впоратися зі зміною клімату та підготуватися до нього. Ще три ризики віднесено до категорії соціальних — окрім кризи вартості життя — це загроза соціальної поляризації та ризик масштабної вимушеної міграції. Дивно, але до топ-10 як короткострокових, так і довгострокових глобальних ризиків на наступні 10 років не увійшов жоден ризик зі сфери економіки. Справа тут швидше в особливостях маркування списку: насправді реалізація практично будь-якого з трьох десятків ризиків, що оцінювалися, безпосередньо впливає на економіку (від «кризи зайнятості», віднесеної до групи соціальних ризиків, до «коллапсу держави», віднесеної до «геополітики»).

Експерти ВЕФ попереджають, що широке використання економічних важелів для досягнення геополітичних цілей загрожує виникненням проблем другого порядку, зокрема, недовіри. Зростаюча недовіра та підозрілість між глобальними та регіональними державами вже призвели до пріоритизації військових витрат та стагнації механізмів (зокрема, в рамках ООН, ОБСЄ) нерозповсюдження зброї. Нова хвиля мілітаризації негативно позначиться на фінансах і технологіях, що змушуватиме держави активно усувати виявлені взаємозалежності задля національної безпеки, що, у свою чергу, може призвести до результатів, прямо протилежних до наміченої мети, знизивши стійкість економік, що, зі свого боку, призводить до появи нових ризиків включаючи нестачу робочої сили, громадянські заворушення, пандемії та природні катастрофи.

Також експерти ВЕФ попереджають, що ослаблення економік через геополітичну напруженість може призвести до рецидивів зтяжної інфляції (навіть якщо поточна інфляція знизиться) та уповільнення економічного зростання²³. Якщо оншоринг і френдшоринг стануть пріоритетами, особливо у таких стратегічних галузях, як технології, телекомунікації, фінанси, сільське господарство, видобувна промисловість, охорона здоров'я та фармацевтика, то споживачі можуть зіткнутися з високим зростанням витрат на широке коло товарів та послуг. Прагнення деглобалізації продовжить послаблювати існуючі міжнародні механізми управління, які, власне, і покликані знижувати глобальні ризики.

Соціальна поляризація також входить до топ-10 глобальних ризиків як короткострокових (5 місце), так і довгострокових (7 місце). Соціальна поляризація визначається як втрата соціального капіталу та розкол суспільства, що веде до зниження соціальної стабільності, індивідуального та колективного благополуччя та економічної продуктивності. Вона підживлюється також багатьма іншими ризиками — від боргових криз, інфляції, зтяжної рецесії до кліматичної міграції. Поляризація посилюється не лише між країнами, а й між людьми всередині країн.

Наслідки соціальної поляризації є також значними: від уповільнення економік до соціальних заворушень. Зростання невдоволення громадян діями уряду має прояв у частих та некерованих громадянських протестах. Так, згідно з Глобальним трекером протестів з січня по жовтень 2022 р. у світі відбулося більше протестів, ніж за весь 2021 р.²⁴

Існують і ознаки того, що зростаюча поляризація сприяє занепаду демократії: частка населення світу, що проживає в країнах, що автократизуються, зросла з 5% у 2011 р. до 36% у 2021 р. Число ліберальних демократій з максимального значення у 42 країни у 2012 р. скоротилося за 10 років до 34: мінімум за останні більш ніж чверть століття. Загалом тільки 13% населення світу нині живе в умовах ліберальної демократії²⁵.

²² Global Risks Report 2023: We know what the risks are — here's what experts say we can do about it. — World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2023>.

²³ Global Risks Report 2023. — World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2023/in-full/1-global-risks-2023-today-s-crisis/>.

²⁴ Global Protest Tracker. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>.

²⁵ Democracy Report 2022 Autocratization Changing Nature. — V-Dem Institute, https://www.v-dem.net/documents/19/dr_2022_ipyOpLP.pdf.

На тлі посилення фінансового тиску відбувається скорочення фінансування соціальної сфери та зростання витрат і вартості робочої сили, оскільки інфляція триває, економіка стагнує, а уряди перерозподіляють витрати на користь геополітичної безпеки. Це знизить якість соціальної допомоги та доступ до неї навіть у благополучних країнах. Геополітична напруженість може обмежити спільну розробку необхідних товарів та обмін новими науковими досягненнями²⁶. До того ж, пріоритет міркувань безпеки може означати, що бюджет має менше ресурсів для фінансування соціальних потреб. Це може стати ключовим фактором для реалізації інших глобальних ризиків. Країни з розвинутою економікою матимуть більше можливостей для інвестування в економічний розвиток, проте розрив між ними та країнами, що розвиваються, зростатиме.

3. ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД ДЕМОКРАТИЧНИМИ КРАЇНАМИ І ПОТРЕБИ ПОСИЛЕННЯ ЇХ ЗГУРТОВАНОСТІ (ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР)

Процеси поляризації світу і висхідної конфронтації між центрами впливу, з одного боку, спровокували масштабні кризові явища на енергетичних, промислових, продовольчих ринках, прискорили інфляційні процеси у різних регіонах світу, негативно позначилися на рівні добробуту громадян багатьох країн, загострили проблему нерівності²⁷. А з іншого — активізували у найбільш вразливих країнах світу (у т. ч. і на європейському континенті) сплеск популістських настроїв, активізацію праворадикальних, екстремістських сил. У цьому розділі увага зосереджена саме на викликах, які можуть загальмувати мирні процеси у світі.

Конфліктність і непередбачуваність глобальних і регіональних процесів. Актуальною проблемою міжнародного порядку денного є конфронтація світових гравців — США і Китаю. У цьому контексті варто згадати лише

деякі «системні» рішення і події, які спричинили нові витки протистояння:

- ✓ створення у вересні 2021 р. військово-політичного альянсу США, Великої Британії й Австралії (AUKUS) для протидії КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні;
- ✓ ускладнення у 2021 р. відносин між Брюсселем і Пекіном через запровадження санкцій ЄС у зв'язку з порушенням прав національних меншин у КНР;
- ✓ проведення США у грудні 2021 р. глобального саміту на підтримку демократії, на який не запросили росію і КНР;
- ✓ ухвалення московією і Пекіном 4 лютого 2022 р. Спільної заяви²⁸, яка окреслила ідеологічні засади протистояння із Заходом, а з тим — нівелює міжнародно визнані норми демократії і прав людини, засуджує розширення НАТО, закликає до боротьби з «кольоровими революціями» тощо. Цю заяву слід розцінювати як ініціювання створення антизахідного альянсу авторитарних країн і водночас як ідеологічне забезпечення широкомасштабної агресії проти України.

Ці та інші подібні рішення мають ознаки системної глобальної кризи. У гостру політичну, торгово-економічну конфронтацію між Вашингтоном і Пекіном втягнуті окремі країни і регіони світу. Об'єктами такого суперництва дедалі більше стають країни Південно-Східної і Центральної Азії, Близького Сходу, Африки, Латинської Америки. Водночас ряд країн — зокрема, Індія, Індонезія, Туреччина, Саудівська Аравія, Бразилія — намагаються стати регіональними лідерами, посісти провідні позиції у новому світовому порядку²⁹.

Зрозуміло, це наносить безпосередню шкоду Україні, перешкоджає припиненню російської агресії. Так, демарш Пекіна і москви унеможливив ухвалення підсумкової

²⁶ Life Support: A people prescription for resilient. — Marsh McLennan, <https://www.marshmclennan.com/insights/publications/2022/november/life-support-a-people-prescription-for-resilient-health-systems.html>.

²⁷ Докладніше див.: Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. — Центр Разумкова, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_TRANSFORMANS_UKR.pdf.

²⁸ Китай долучився до вимог Росії щодо «не розширення» НАТО — спільна заява. — Радіо Свобода, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kytai-rosiia-vymohy-do-nato/31686576.html>.

²⁹ Докладніше див.: Роль і місце України в перспективних європейській та євроатлантичній системах безпеки. — Центр Разумкова, https://razumkov.org.ua/images/2022/11/16/2022_Rolj_i_mistce_Ukr.pdf.

декларації чергового міністерського саміту G20 (березень 2023 р., Індія)³⁰. Загалом же опосередкована підтримка КНР позиції РФ нівелює будь-які рішення Радбезу ООН з питань війни в Україні. Невипадково «миро-творча» ініціатива КНР (документ «Позиція щодо політичного врегулювання української кризи») викликала недовіру і скепсис з боку лідерів країн Заходу³¹.

Очевидно, що російська агресія стала каталізатором як зростання конфліктності на регіональному рівні, так і небезпечного поглиблення глобального розмежування (політичного, економічного, ідеологічного) між цивілізованим, демократичним світом на чолі з США та ЄС і табором країн, де домінують тоталітарні тенденції, культ особи, нехтування правами людини (росія, Китай, КНДР, Білорусь, Сирія). Саме в цьому контексті слід оцінювати тенденції зближення і узгодження дій авторитарних країн. Зокрема ідеться про: скоординоване голосування на міжнародних майданчиках щодо українських резолюцій; активізацію політичного, військово-технічного співробітництва росії й Ірану; візит самопроголошеного президента Білорусі О. Лукашенка до Пекіну (2 березня 2023 р.) та Ірану (13 березня 2023 р.) і підписання з керівництвом цих країн документів стратегічного характеру³².

Центральною подією став приїзд до росії Сі Цзіньпіна (21-22 березня) і підписання лідерами країн пакету двосторонніх заяв і угод. Таке поступове зміцнення китайсько-російського альянсу, створення осі Пекін-Москва антизахідного забарвлення із залученням інших країн-сателітів не може не викликати занепокоєння лідерів країн колективного Заходу.

Поглиблюється «ментальний вододіл» у свідомості громадян різних країн світу. Зокрема, масштабне соціологічне дослідження, проведене Європейською радою з міжнародних відносин та Оксфордським університетом (грудень 2022 р. – січень 2023 р.)

у 15 провідних країнах світу (10 європейських країн, а також Китай, Індія, Туреччина, росія та США), засвідчило кардинальні розбіжності у поглядах громадян західних і незахідних країн. Автори дослідження зазначають, що «хоча агресія росії є подією глобального значення, люди в різних частинах світу по-різному сприйняли та інтерпретували її»³³. Отже, війна росії проти України консолідувала Захід, європейські та американські громадяни мають багато спільних поглядів щодо російської агресії і підтримки України. Натомість громадяни Китаю, Індії та Туреччини віддають перевагу швидкому завершенню війни, навіть якщо Україні доведеться поступитися територією.

Є підстави прогнозувати, що це протистояння на рівні «демократія-автократія» буде визначати особливості та динаміку світових тенденцій у ближчій перспективі. Причому саме політико-безпековий фактор постає визначальним у процесі подальшого розмежування і поляризації сучасного світу.

Єдність і консолідація демократичного світу. На жаль, загальна картина світу значною мірою визначається зростанням поляризації і конфронтації, посиленням агресивності та непередбачуваності авторитарних режимів і водночас «невизначеністю» позицій багатьох країн.

На цьому фоні проблема **солідарності й єдності цивілізованого демократичного світу постає ключовим питанням**. Так чи інакше, війна в Україні для держав світу стала проблемою вибору власної позиції. Сьогодні одним з головних стратегічних союзників України у протистоянні російській інтервенції є США. Вашингтон – основний донор всебічної допомоги Києву, координатор і лідер санкційної політики на російському напрямі. Водночас поступово сформувалася нова якість партнерства Києва і Брюсселя, головною складовою якого є спільне протистояння експансії кремля в Європі. ЄС здійснює політико-дипломатичну підтримку, військово-технічну,

³⁰ G20 завершилась без декларації щодо війни РФ проти України. – DW, <https://www.dw.com/uk/zustric-g20-zaversilas-bez-deklaracii-sodo-vijni-rf-proti-ukraini/a-64864844>.

³¹ МЗС Китаю опублікувало «позицію щодо врегулювання української кризи» з 12 пунктів. – Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3674373-mzs-kitau-opublikovalo-poziciu-sodo-vreguluvanna-ukrainskoi-krizi-z-12-punktiv.html>.

³² Зокрема, 1 березня 2023 р. О. Лукашенко і Сі Цзіньпін підписали «Спільну заяву КНР і Республіки Білорусь про подальший розвиток всепогодного і всебічного стратегічного партнерства між двома країнами у нову епоху». – https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/202303/t20230302_11033905.html.

³³ Garton T., et al. United West, divided from the rest: Global public opinion one year into Russia's war on Ukraine Policy Brief 22 February 2023. – European Council on Foreign Relations, <https://ecfr.eu/publication/united-west-divided-from-the-rest-global-public-opinion-one-year-into-russias-war-on-ukraine/>.

фінансово-економічну, гуманітарну допомогу Україні. Своєю чергою, Велика Британія, Канада, Японія, Австралія та ряд інших держав продемонстрували послідовну підтримку Україні у боротьбі з агресором.

Висхідна динаміка міжнародної підтримки України обумовлена рядом зовнішніх і внутрішніх факторів. По-перше, це стійкість і героїзм українського народу, який поховав путінський план блицкригу і своєю боротьбою за свободу і європейське майбутнє завоював авторитет і повагу у світі.

По-друге, широкий міжнародний резонанс масових воєнних злочинів і злочинів проти людяності, скоєних російськими окупантами в Україні, здійснення політики геноциду проти українських громадян.

По-третє, поступове позбавлення західними політиками від ілюзій можливого мирного партнерства з путінською росією і усвідомлення реальної загрози агресивної імперської політики кремля.

По-четверте, прискорення проукраїнської еволюції поглядів і оцінок війни серед громадян країн ЄС й інших країн світу, що вплинуло на позиції національних еліт і лідерів країн. Зокрема, за результатами соціологічних опитувань «Євробарометру» (листопад 2022 р.) 74% громадян країн ЄС схвалюють політику Євросоюзу щодо підтримки України. 73% опитаних згодні з фінансовою, військовою та гуманітарною допомогою Україні, а також з санкціями проти росії³⁴.

Є підстави стверджувати, що з початком російської агресії проти України (лютий 2014 р.) поступово сформувалася коаліція країн, солідарних з Україною. Це складний і суперечливий процес, який гальмувався й уповільнювався багатьма факторами — специфікою внутрішніх проблем у країнах, геополітичною кон'юктурою, рівнем російського впливу, наслідками пандемії тощо.

Процес формування міжнародної коаліції на підтримку України можна відслідкувати на майданчику Генасамблеї ООН. Наявними є дві помітні тенденції. По-перше, з 2016 р. ГА ООН щорічно ухвалює з оновленнями і доповненнями резолюції про ситуацію у Криму і мілітаризацію Криму. Загалом рівень підтримки коливається від 63 країн (2019 р.) до 82 (2022 р.). Число противників — в межах від 17 (2020 р.) до 27 (2018 р.). При цьому від 55 до 86 країн утримуються³⁵. Загалом це пояснюється чутливістю і проблемністю теми захисту прав людини для багатьох держав світу.

Група (60-80) країн світу, які стабільно підтримують Україну з питань окупованого Криму, складають умовне «тверде ядро» послідовних союзників України на світовій арені. Це країни-члени ЄС і НАТО, Ради Європи і G7, інших міжнародних альянсів, а також це більшість учасників G20. Задля справедливості вкажемо, що до цієї групи також приєднуються окремі висхідні країни з різних регіонів світу — зокрема, Гватемала, Коста-Ріка, Самоа, Гайана тощо. Ця група країн підтримує і просуває проукраїнські резолюції і рішення на міжнародних майданчиках, сприяє політичній ізоляції москви, поширює процес міжнародного визнання росії спонсором тероризму; вдосконалює і зміцнює спільну санкційну політику на російському напрямі.

По-друге, довкола питання підтримки суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України складається більш широкий альянс держав. Про це свідчать результати голосування за резолюції на підтримку територіальної цілісності України і припинення російської агресії:

- ✓ 27 березня 2014 р. ГА ООН ухвалила резолюцію «Територіальна цілісність України», яку підтримали 100 країн, 58 утримались, 11 країни голосували проти³⁶;
- ✓ 12 жовтня 2022 р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію «Територіальна

³⁴ 74% європейців підтримують допомогу Україні з боку ЄС — опитування. — УП, <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/12/7384596/>.

³⁵ Див.: Результати голосування за резолюції ГА ООН про територіальну цілісність України (2014), про ситуацію з правами людини в Криму (2016-2021) та про мілітаризацію Криму (2018-2021) (динаміка за роками і країнами), — <https://www.eurointegration.com.ua/files/5/5/55c6524-zmina-infographic4ua-v01.pdf>.

³⁶ Генасамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку України. — BBC News, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140327_un_resolution_ukraine_rl.

цілісність України: захист принципів Статуту ООН». Резолюцію підтримали 143 країни світу, 35 утрималися, 5 держав голосували проти³⁷;

- ✓ 23 лютого 2023 р. ГА ООН ухвалила резолюцію «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі досягнень всеохоплюючого, справедливого і сталого миру в Україні». Документ підтримали 141 країна світу, 32 утрималися, проти проголосували 7 країн³⁸.

У вказаних випадках п'ятірка держав — росія, Білорусь, Сирія, КНДР та Нікарагуа — до якої приєднувалися ще кілька країн, завжди голосувала проти.

В узагальненому вигляді вище окреслені тенденції зводяться до наступного. По-перше, конфронтація між колективним Заходом і росією, спричинена агресією кремля проти України, триває на фоні продовження китайсько-американських конфліктів. Це посилює тенденції глобального протистояння між демократичним цивілізованим світом і табором автократичних держав. Між цими світовими центрами США-ЄС-НАТО і росія-Китай триває боротьба за вплив у різних регіонах світу — Африка, Латинська Америка, Близький Схід тощо. По-друге, глобальне розмежування на «західний» і «незахідний» світ супроводжується намаганням ряду країн — Індія, Туреччина, Бразилія — стати регіональними лідерами, зміцнити власні позиції на світовій арені. По-третє, війна в Україні надала потужного імпульсу для зміцнення ідеологічної солідарності і військово-політичної, економічної консолідації колективного Заходу. Відтак основним питанням є зміцнення і розширення коаліції демократичних країн, об'єднаних ідеєю захисту свободи, загальнолюдських цінностей, міжнародних норм співіснування тощо.

4. ВИКЛИКИ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА

Війна в Україні мала і має суттєвий вплив не лише на суспільно-політичний поділ світу. Наприкінці 2022 – початку 2023 рр.

у глобальних політичній та економічній системах активізувалися процеси, які можуть мати значний вплив на світовий економічний розвиток та його фактори і складові. З одного боку, такі процеси зумовлені та підкріплюють світові інтеграційні тенденції. З іншого — посилюють процеси поділу світу, насамперед між демократичними країнами і найбільшими висхідними країнами, які воліють відігравати зростаючу роль у сучасних світових процесах.

Дві найкрупніші країни світу — США і Китай — з року в рік не лише підтримують глобальне лідерство, демонструють неабиякі економічні та науково-технічні досягнення, а й формують навколо себе коло партнерських країн, зміцнення зв'язків між якими, вірогідно, призведе до нових інституційних альянсів чи утворень. Так, середовище навколо США вже має доволі тривалу історію і сформоване країнами «великої сімки» (США, Канада, Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Японія). Китай є лідером угруповання BRICS (Бразилія, росія, Індія, Китай, Південна Африка), яке об'єднує великі висхідні країни, однак поки не може претендувати на єдність у спільних цілях і завданнях³⁹.

Між тим, оскільки процеси утвердження нових альянсів (які демонстративно декларують поширення свободи торгівлі та інвестицій) лише набирають обертів, спроби проявити «свої амбіції» будуть характерними для низки інших висхідних країн, у т. ч. через те, що за залучення їх у власну орбіту «змагатимуться» країни-лідери. Такі наміри і їх втілення фактично прискорюватимуть т. зв. фрагментацію (*fragmentation*) геополітичного світу⁴⁰, яка, напевне, прийде на заміну «чистій» глобалізації. Причому, як і у багатьох світових процесах, фрагментація не означає замикання економіки країни в рамках лише одного з утворюваних угруповань (радше визначатиметься спроможністю національних інститутів окремої країни підпорядковуватись (адаптуватись до) формованим правилами гри). Тому ще однією характеристикою фрагментації є посилення експансії вже утворених альянсів на потенційних нових членів (кандидатів до приєднання).

³⁷ Генасамблея ООН засудила псевдореферендуми на захоплених територіях України. — Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3592059-genasamblea-onn-zasudila-rosijski-psevdoreferendumi-na-zahopenih-teritoriah-ukraini.html>.

³⁸ Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію «Принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, що лежать в основі досягнень всеохоплюючого, справедливого і сталого миру в Україні». — Інтерфакс-Україна, <https://interfax.com.ua/news/general/893560.html>.

³⁹ Оновлення двополярності світу? — Центр Разумкова, https://razumkov.org.ua/images/2022/08/15/2022_ANALIT_ZAPIS_Yurchyshyn.pdf.

⁴⁰ Korteweg R. "Fragmentation": a new chapter for globalization. — ISPI, <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/>.

Водночас глобальні економічні процеси набувають дедалі більше рис політико-фінансових протистоянь і виразно проявляється через чергову хвилю критики домінування долара у світових фінансах. Звернемо увагу, що оскільки глобалізація прискорювалась у період домінування долара США (навіть запроваджений євро не міг йому стати належним «конкурентом»), то цілком очевидно, з глобалізацією асоціювалась доларизація світової економіки. Тому бажання багатьох країн (найчастіше не економічно, а політично обумовлене) позбутися або зменшити залежність від долара (провести дедоларизацію), по суті, «підживлює» процеси фрагментації.

Чому ж саме у II п/р 2022 р. – початку 2023 р. посилилась увага до процесів дедоларизації, які можуть стати ознакою 2023 р.?

Висока інфляція, утримувана у провідних розвинутих економіках, у т. ч. США та ЄС, вже навесні-влітку 2022 р., змусила центральні банки відмовитись від політики низьких (нульових) процентних ставок, яка практикувалась у коронавірусний період, і запроваджувати інструменти, спрямовані на посилення монетарної строгості.

Одним з найдієвіших антиінфляційних інструментів традиційно виступає підвищення базових ставок національними (центральними) банками. При цьому, центральні банки країн з великими економіками зорієнтовані на політику Федерального резерву США (ФЕД), який значною мірою визначає напрями розвитку глобальної фінансової системи. Заходи ФЕД протидії глобальним інфляційним шокам, як і слід очікувати, ініціюють зміни у політиці центральних банків інших країн.

Подібним чином, керівництво більшості провідних країн розглядає саме інфляцію як головне джерело негараздів для національних економік. Декларуючи про значне підвищення ставок, керівництво ФЕД (враховуючи майбутній резонанс) наголошувало, що вказане рішення, хоча й може призвести до подальшого гальмування економіки, є необхідним для зменшення сукупного попиту, недопущення подальшого перегріву

економіки, уникнення довгострокового розбалансування економічного середовища⁴¹.

Хоча протидія інфляції була на часі з початку 2022 р., однак на той час вона розглядалась як спадок коронавірусу (руйнування виробничих і логістичних ланцюгів) і широких програм підтримки домогосподарств. Однак, російська агресія в Україну, суттєво розширила проблемне коло – насамперед порушення глобальних енергетичних та аграрних ринків, що привнесло значні дисбаланси на таких ринках, а з тим і збурення цінових шоків на споживчих ринках загалом.

Звичайно, підвищуючи базові ставки, центральні банки не очікують швидкої реакції (зменшення споживання) на споживчих ринках. Таке підвищення першочергово очікує зменшення попиту на «дорогих ринках» – купівлі автомобілів, будинків, іншої нерухомості, розширення бізнесу та ін. Хоча скорочення попиту в таких сферах означає послаблення економічних стимулів та активності, однак в умовах інфляції близької до 10% це розглядається як допустиме.

Оскільки активна протидія інфляції перешкоджає економічному зростанню, то важливим є розуміння того, коли підвищення ставок припиниться. Поки високою є вірогідність того, що зростання ставок може припинитись у II п/р 2023 р.⁴² Однак одним з критеріїв на зміну політики ФЕД зможе стати рівень безробіття. Сьогодні безробіття у США утримується на рівні 3,5-3,7%. Є підстави очікувати, що за перевищення рівня безробіття 4,2-4,4% політика боротьби з інфляцією (через підвищення ставки) трансформуватиметься у політику зростання і стимулювання економічної активності (інструментами, не обов'язково процентними).

Посткоронавірусні дисбаланси і війна в Україні спровокували посилення передкризових тенденцій у багатьох країнах світу, серед яких виокремлюється такі, що зумовлені інфляційними шоками, енергетичними дисбалансами, порушенням ланцюгів створення доданої вартості. Антиінфляційне підвищення процентних ставок центральних банків спочатку у США, а потім і у більшості

⁴¹ Sherman N. Fed rate hike: US interest rates hit 14-year high in inflation battle. – BBC News, <https://www.bbc.com/news/business-62973376>.

⁴² Між тим, з 1 лютого 2023 р. базова ставка ФЕД була встановлена на рівні 4,75%, а з 22 березня – 5,0%.

провідних розвинутих країн, спровокувало острахи у висхідних країнах стосовно, у довгостроковому аспекті, гальмування економічного розвитку, утікання капіталів, вимивання резервів та ін., у короткостроковому — імпорту інфляції, прискорення девальвації.

Як наслідок, відбулися втрати у вартісних індикаторах, що ускладнювало зовнішньоекономічні операції. У якості протидії і запобігання таким втратам активізувалось створення дво- і багатосторонніх валютних угод (свопів), що фактично діяло на користь фрагментерації⁴³. Недолік такого підходу також швидко проявився — різні учасники вказаних угод можуть мати різні цілі внутрішнього розвитку, що практично зводить нанівець результативність координації пропонованих заходів.

Якщо нинішні проблеми навколо символу одного з полюсів — США і долара — досить зрозумілі, то які системні процеси відбуваються навколо другого з полюсів?

Як вказано, якщо коло партнерських країн США є достатньо усталеним (незважаючи на періодичні внутрішні суперечності) і асоціюється з демократичними країнами, то для Китаю ще потрібно сформувати коло стратегічної підтримки (насамперед з провідних висхідних країн). Зокрема, поки Китай ще не має рішучого впливу на доступ до ринків. Сьогодні Китай вкрай зацікавлений у власному доступі на американські та європейські ринки, тому санкції, які можуть накласти через (можливу) підтримку агресії, вже будуть болючими для китайської економіки і їх важко буде не помітити або ігнорувати, що може сприяти «пом'якшенню» конфліктних позицій США і Китаю і більшої спрямованості спільних зусиль на припинення російської агресії. Тому формування Китаєм «групи підтримки» не неситиме відверто негативний характер у відносинах з розвинутими країнами.

Більше того, ще невідомо наскільки можливим і швидким буде формування спільних інтересів провідних висхідних країн. Так, навіть стратегічні цілі та інтереси двох

найбільших країн-членів БРІКС (BRICS) — Китаю та Індії — наповнені політичними та економічними суперечностями і протистояннями, які мають навіть міжнародне інституційне «забарвлення». Нагадаємо, складні відносини між Китаєм та Індією мають вже довгу історію, при цьому останніми роками домінування Китаю посилюється. Індія за рахунок зміцнення співпраці із США і особливо з ЄС намагається посилити власні позиції у конфліктних (з Китаєм) сферах.

У якості вагомого інструменту Індія розглядає стратегічну платформу, яка за початковим задумом спрямована на нейтралізацію надмірної активності Китаю і зміцненню безпеки — т. зв. **Чотиристоронній діалог з питань безпеки** (*Quadrilateral Security Dialogue*) (заснований ще у 2007 р.) у складі Австралії, Індії, США та Японії⁴⁴. І якщо спочатку у фокусі уваги діалогу перебували переважно регіональні питання, то вже у 2021 р. діяльність почала набувати дійсно глобального політизованого характеру. Відтак, відчуючи підтримку провідних розвинутих країн, Індія може зажадати вагомшого врахування її інтересів у протистоянні з Китаєм, а з тим міцність БРІКСу найвірогідніше піддаватиметься випробуванням.

Між тим, активізацією кола навколо БРІКС (після XIV саміту країн БРІКС, який відбувся наприкінці червня 2022 р.) стало те, що до членства у БРІКС подали заявки Аргентина, Іран та Алжир (і стали кандидатами на вступ), фактично утворивши платформу БРІКС+. Оскільки водночас низка інших висхідних країн (Індонезія, Мексика, Саудівська Аравія, Туреччина, Єгипет та ін.) також повідомила про готовність подати відповідні заявки вже найближчим часом, то вказаний процес розширення навіть отримав неформальну назву БРІКСпансія (BRICSpanion)⁴⁵.

Основою для БРІКСпансії звичайно може виступати економічна складова, оскільки відбувається перерозподіл частки ВВП окремих країн у світовій економіці (таблиця «ВВП окремих країн»). Зокрема, помітно зменшується частка розвинутих країн, натомість

⁴³ Так, влітку 2022 р. кілька країн АСЕАН розпочали впровадження регіональної платіжної системи, яка не використовує долар для міжнародних розрахунків. — Wang Yi. Global coordination of de-dollarization ought to be strengthened, <https://www.globaltimes.cn/page/202210/1277915.shtml>. Водночас, ряд фінансових інститутів Індії запроваджують платіжний канал, який використовуватиме китайські юані для торговельних платежів між Індією та росією (внаслідок суттєво зростання торговельних операцій між двома країнами з-за європейських та американських санкцій). — Yin Yeping. Financial firms eye yuan payment channel for India-Russia trade, <https://www.globaltimes.cn/page/202207/1269936.shtml?id=11>.

⁴⁴ Quadrilateral Security Dialogue. — The Diplomat, <https://thediplomat.com/tag/quadrilateral-security-dialogue/>.

⁴⁵ Fasulo F. China's Xi Knows That International Consensus Helps With Business. — ISPI, <https://www.ispionline.it/it/publicazione/chinas-xi-knows-international-consensus-helps-business-37147>.

ВВП ОКРЕМИХ КРАЇН, % СВІТОВОГО							
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2021
США	26,2	24,6	30,3	27,3	22,6	24,2	24,2
Японія	7,8	8,3	5,8	6,0	5,1	4,5	4,4
Німеччина	13,8	17,9	14,7	10,1	8,6	5,9	5,1
Китай	1,6	2,4	3,6	4,8	9,1	14,7	18,4
Індія	1,4	1,2	1,4	1,7	2,5	2,8	3,3
Індонезія	0,5	0,7	0,5	0,6	1,1	1,1	1,2

спостерігається дедалі вища частка висхідних країн.

Певна покvapливiсть нинiшнього етапу БРІКСпансiї зумовлена саме економiчними (якi, звичайно, є i полiтичними) факторами i пов'язана з тим, що практично всi члени та аплiканти у члени БРІКС+ є прихильниками витiснення долара з чинної системи мiжнародних розрахункiв, зростаючих торговельних потокiв (у т. ч. взаємних), дорогих позичкових i боргових капiталiв. Тобто, однією з найвагомiших цiлей **БРІКСпансiї є прискорення процесiв дедоларизацiї**⁴⁶.

А оскiльки лiдером БРІКСпансiї, яка є складовою фрагментацiї всесвiтнього економiчного простору, є Китай, до якого тягiє низка висхiдних країн i який практично готовий до активiзацiї дедоларизацiї, то є пiдстави стверджувати, що Китай i надалі намагатиметься збiльшити власну присутнiсть на мiжнародних економiчних i фiнансових ринках, при цьому **дедоларизацiя супроводжуватиметься юанiзацiєю**.

Чи не найкрасномовнiше це проявляється через систему глобальної енергетичної безпеки, яка значною мiрою спровокована вiйною в Україні. Санкцiйна полiтика призвела до того, що головний споживач росiйських нафти i газу – ЄС – вiдмовився вiд росiйського iмпорту. Надлишок пропозицiї, який призвiв до рiзкого здешевлення ресурсiв, прийняв Китай. Однак це не вирiшує завдання забезпечення довгострокового енергетичного попиту зростаючої економiки Китаю (зважаючи на ризики потрапляння пiд вторинні санкцiї розвинутих країн).

Тому вже сьогодні Китай посилює спiвробiтництво, насамперед в енергетичнiй сферi, з країними Перської затоки. У частинi iмпорту – довгостроковi контракти на поставки сирої нафти i скрапленого газу. У частинi експорту i технологiчного спiвробiтництва – розширення iнвестування у видобуток, зберiгання i транспортування нафти та газу.

Для забезпечення зростаючих масштабiв спiвпрацi в енергетичнiй сферi Китай наповляє, що неможливо не впровадження нових i швидких фiнансових iнструментiв, насамперед у валютнiй сферi, з мiнiмiзацiєю доларового «посередництва», зокрема, через валютнi свопи. Вiдтак, фактично йдеться про **формування концепцiї нафтоюанiв** – створеннi фiнансових i розрахункових iнструментiв (для обслуговування i забезпечення надзвичайно великих фiнансових масивiв поки у двостороннiх вiдносинах великих виокремлених країн), якi базуватимуться не на доларi, а на китайськiй валютi – юанi.

Так, Саудiвська Аравiя володiє найбільшими родовищами i запасами нафти, Китай – найбільший iмпортер. Тому, якщо вiдбудуватиметься активне зближення вказаних країн (спiвпраця найбільшого експортера та iмпортера), то країнi перейдуть на взаємоприйнятну систему розрахункiв, вiрогiдно, базовану на юанях, що суттєво зменшить потребу у доларах для торговельних розрахункiв i зiграє на користь дедоларизацiї⁴⁷. А вiдтак – разом з витiсненням долару i звуженням розрахункiв у доларах (для двох вказаних економiчно великих висхiдних країн), вiдбудуватиметься розширення участi юаня у свiтовiй торгiвлi та iнвестицiях, а з тим i посилення

⁴⁶ Pozsar Z. War and Currency Statecraft. – Credit Suisse Investment Solutions & Sustainability Global, December 2022.

⁴⁷ De-Dollarization Proceeds Apace. – Seeking Alpha, <https://seekingalpha.com/article/4553000-de-dollarization-proceeds-apace>.

процесів юанізації. Однак, це лише один «бік медалі», до іншого — трохи далі.

Поряд з цим, тут слід згадати, що відбувається прискорене формування ще одного кола протистоянь, яке набуватиме дедалі ширших впливів — технологічне змагання. Перегони за технологічне лідерство може у рівній мірі призвести як до співіснування конкуруючих союзів та альянсів, так і протистояння навколо нових ланцюгів доданої вартості⁴⁸. Так, Закон США про зниження інфляції (Inflation Reduction Act — IRA), ухвалений у серпні 2022 р., має на меті стимулювання (у т. ч. через значні державні витрати) інновацій та виробництво зелених технологій у США для досягнення вуглецевої нейтральності, зменшення залежності від китайських технологій, обмеження потоку критично важливих американських технологій до Китаю (докладніше далі). Що водночас вимагатиме значних політичних узгоджень і домовленостей, у т. ч. з європейськими партнерами. Відтак, **політичне і технологічне змагання за глобальне лідерство ставатимуть взаємними складовими** розвитку провідних країн світу та їх союзників.

5. РЕАЛІСТИЧНІСТЬ ДОСЯГНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СТРАТЕГІЧНОЇ АВТОНОМІЇ

Звичайно, війна в Україні має найбільший вплив на Європу. Останніми роками Європейський Союз піддавався політичним (євроскептицизм), економічним (фінансові і боргові кризи), соціальним (імміграційні шоки) випробуванням.

Більше того, економічний націоналізм і протекціонізм вже не розглядались як неприйнятні для відкритих економік Євро-союзу. І навіть завдання диверсифікації виробничих ланцюгів чи ланцюгів поставок часто розглядались у контексті зростання

ролі держави, а торговельна політика зорієнтовувалась на досягнення геополітичних цілей. Звичайно, частково це було наслідком економічної експансії Китаю (і ролі його великих державних підприємств-«чемпіонів»), однак, складається враження, що Європа дедалі більше демонструвала готовність до посилення держави в економічній діяльності⁴⁹.

До того ж, війна в Україні спровокувала прискорення інфляції (навіть у високостабільних розвинутих економіках), спонукала до перегляду складових зростання в Європі. Так, недооцінка ризиків залежності від авторитарного російського режиму (який володів ледь не монополією на стратегічні енергетичні ресурси) може означати відмову від практикуваної до недавнього часу моделі зростання ЄС, в основі якої лежала відкритість і вільний вхід-вихід до ринків економічних агентів, які дотримуються усталених правил гри.

Відтак, війна ж стала свого роду стрес-тестом⁵⁰ і «скоригувала» концепцію Європейської стратегічної автономії⁵¹, яка була гарно представлена, визнавала сучасні геополітичні виклики, проте не мала належного ідеологічного і практичного обґрунтування. Фрагментарність і недоопрацьованість початково гарних ініціатив (без належного врахування вигод і втрат) швидко почали проявлятися у негативних реакціях вже на перших етапах втілення, що провокувало ризики посилення відцентрових сил у Євросоюзі⁵².

У сфері подальшого зміцнення громадянського суспільства війна для європейців стала тестом у двох вимірах. Насамперед, як вказувалось, у ставленні до війни загалом, прийнятності агресії чи байдужості до неї, засудженні чи виправданні агресора. Водночас, можливо навіть більш красномовний, оскільки проявляється у повсякденності — ставлення до біженців⁵³. Необхідність довготривалої

⁴⁸ Fabry E. Europe's response to the Sino-American rivalry. — Jacques Delors Institute, <https://institutdelors.eu/en/publications/comment-leurope-repond-a-la-rivalite-sino-americaine/>.

⁴⁹ Kober K. A turning point for EU trade policy after the Russian aggression? Ukraine: The War That Changed the World, One Year On. — <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/a-turning-point-for-eu-trade-policy-after-the-russian-aggression-116776>.

⁵⁰ Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate. — Jacques Delors Institute, <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

⁵¹ Стратегічна автономія була задекларована як центральне місце у Глобальній стратегії ЄС 2016р. — A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en.

⁵² Judy Asks: Is European Strategic Autonomy Over? — Carnegie Europe, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/88838>.

⁵³ Bird N., et al. Europe Could Do Even More to Support Ukrainian Refugees. — IMF, <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/12/15/europe-could-do-even-more-to-support-ukrainian-refugees>.

підтримки українських біженців, коли Європа бореться зі зростанням цін на енергоносії та продукти харчування, різким уповільненням економічного зростання, далеко не всіма верствами і всіма країнами належно приймається. Поряд з цим, зважаючи на готовність українців до активнішої інтеграції у громадянське суспільство приймаючих країн, є підстави стверджувати, що, по-перше, (у т. ч. за результатами численних опитувань) у європейських країнах лівова частка громадян підтримує заходи допомоги Україні⁵⁴, і, по-друге — політика, яка допомагає біженцям економічно інтегруватися, швидко доведе і продемонструє вигоди такої політики як європейцям, так і тим, хто залишив Україну.

Хоча ідеологія стратегічної автономії ЄС продовжує дискутуватись, однак саме **події в Україні дозволили зробити рішучий крок у визначенні її принципів складових**. Зокрема, йдеться про те, що війна в Україні:

- ✓ утвердила лідерські політичні позиції, а також значущість військової могутності США на європейському континенті;
- ✓ послабила позиції тих сил, які наполягали на власному європейському шляху, а також розбудові Європи з врахуванням інтересів росії. Суперечності вже історичної дилеми між атлантистами та європейцями фактично зникли після початку агресії;
- ✓ актуалізувала питання практичного втілення засад європейської безпеки, що проявилось, зокрема, у збільшенні видатків на безпеку та оборону (на чому довгий час наполягали США для розбудови НАТО);
- ✓ зміцнила позиції і впливовість країн Центральної та Східної Європи (які

ніколи не були прихильниками автономії), які демонстрували власні проамериканські настрої (які, передбачалося, саме й зможуть забезпечити країнам безпеку).

Критика «автономії» разом з виробленням інших концепцій, таких як «стратегічний суверенітет», «європейський (технологічний) суверенітет» та ін. лише підтверджує втрату актуальності європейської «незалежності», яка (за визнанням дедалі ширшого кола фахівців) може спровокувати провали європейської безпеки та оборони⁵⁵. Вірогідно, сама Європа це відчула сильніше за інших.

Ризики «незалежності» стають дедалі «заплутанішими», оскільки економічна взаємозалежність, яка швидко розширювалась разом з прискоренням глобалізації в 1990-х роках, сьогодні перетворилася на виклик економічній безпеці, у т. ч. через економічний шантаж⁵⁶. З вторгненням росії в Україну стало зрозуміло, що залежність Європи від імпорту газу, нафти, вугілля та урану з росії є не лише питанням економічних вигод, а радше драматичною політичною і структурною помилкою, оскільки росія намагалася використати залежність Європи від імпорту сировинних та енергетичних ресурсів, домагаючись політичних поступок⁵⁷.

Для Євросоюзу це не було новиною. Ще у травні 2021 р. (за майже рік до російського вторгнення) Єврокомісія опублікувала «Робочий документ персоналу щодо стратегічних залежностей та спроможностей»⁵⁸, в якому було проаналізовано сфери безпеки, охорони здоров'я, зеленої та цифрової трансформації, рідкісних матеріалів і напівпровідників на предмет залежності від зовнішнього світу. А у якості головних висновків визначались трансформаційні ризики і виклики, які Євросоюз повинен

⁵⁴ Так, у лютому 2023 р. згідно з опитуваннями, проведеними в країнах ЄС, громадяни продовжують беззаперечно демонструвати солідарність з Україною. Так, 91% згодні продовжувати гуманітарну підтримку, 77% — фінансову підтримку, причому 74% опитаних вважають доцільним продовжувати санкції проти росії. — Eurobarometer: EU citizens remain strongly in favour of Ukraine and of ensuring energy security, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1142.

⁵⁵ The EU's Rise as a Defense Technological Power: From Strategic Autonomy to Technological Sovereignty. — Carnegie Europe, <https://carnegieeurope.eu/2021/08/12/eu-s-rise-as-defense-technological-power-from-strategic-autonomy-to-technological-sovereignty-pub-85134>.

⁵⁶ Зокрема, у період коронавірусної кризи, чітко проявились ризики, а з тим і політичні і соціальні втрати, пов'язані із стратегічними залежностями ЄС від поставок імпорту, концентрацією і залежністю від держави виробництва в деяких країнах. — Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate, <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

⁵⁷ Altomonte C., Villafranca A. EU Economy: Fit for the Future? — ISPI, <https://www.ispionline.it/wp-content/uploads/2023/02/Policy-Paper-2023-EU-ECONOMY-3.pdf>.

⁵⁸ Staff Working Document on Strategic Dependencies and Capacities. — <https://www.wec-italia.org/wp-content/uploads/2022/02/STRATEGIC-DEPENDENCIES-2022.pdf>.

врахувати для збереження глобальної конкурентоспроможності.

Нагадаємо, торговельна політика ЄС завжди спиралася на вільну торгівлю та широко поширені міжнародні ланцюги доданої вартості. Доступ до ринків був гарантований процесом глобалізації та правилами СОТ, які водночас посилено захищалися ЄС, таким чином перешкоджаючи значною мірою прийняттю протекціоністської політики. Ключові фактори виробництва були гарантовані європейською енергетичною політикою (зосередженою на доступі до недорогих енергоносіїв з росії), а також фіксованими обмінними курсами (упродовж 1970-1990 рр. до впровадження євро), які запобігали недобросовісній конкуренції та конкурентним девальваціям на Єдиному ринку. Нарешті, безпека ринків була гарантована американським захистом під формальною парасолькою НАТО⁵⁹.

Однак з лютого 2022 р. змінюється ставлення і значення до глобальних (у т. ч. СОТ) і регіональних торговельних угод – зростає важливість створення союзів з партнерськими країнами, водночас переслідуючи мету зменшення односторонньої залежності від великих автократій (Китай, росія, які можуть монополізувати доступ до важливих ресурсів), насамперед у частині диверсифікації ланцюгів поставок і забезпечення стійкості національних економік. І хоча на початковому етапі війни ще відчувалось коливання в європейських столицях стосовно рівня економічних відносин з росією, однак, з одного боку, мужність, з якою українці боролись за свободу і незалежність, з іншого – ганебність російської агресії (у т.ч. ставлення до мирних жителів на тимчасово окупованих територіях), спонукали європейців послідовно розширювати підтримку України, дедалі більше сприяючи інтеграції вітчизняної економіки до європейського економічного простору.

Ще однією суперечливою стратегічною складовою європейської автономії,

посиленою війною, є енергетична трансформація, у т. ч. спрямована на енергетичну безпеку. Поки радше є сподівання, що енергетична «зелена» складова, яка визначатиме і інвестиційну спрямованість потоків капіталів (як європейських, так і світових), дійсно зможе надати додатковий імпульс відновленого зростання ЄС⁶⁰, навіть в умовах нинішнього загострення європейських проблем (у т. ч. спровокованих війною) (див. далі).

Зауважимо, ще пів року тому, відновлювані джерела енергії (ВДЕ) вважались світовою спільнотою, в першу чергу, інструментом боротьби з невідвратною зміною клімату та скороченням викидів вуглецю. Сьогодні вітрова, сонячна, біо-, мала гідро- та воднева енергетики є запорукою енергетичної безпеки⁶¹ та незалежності держав, що вимагає як впровадження нових ринкових механізмів стимулювання розвитку ВДЕ, так і застосування кращих практик з охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до огляду World Energy Outlook 2022⁶² «для підтримки енергетичної безпеки у «перехідний період», коли співіснують системи чистої енергії та системи викопного палива, і обидві вони необхідні для надання надійних енергетичних послуг, слід **обережно** ставитися до переходу від викопних видів енергоресурсів. Інвестиції в чисту енергію та енергоефективність є ключовими для безпечного виходу із сьогоднішньої кризи, недопущення сповзання до енергетичної бідності. Необхідна співпраця з метою зниження вартості капіталу на ринках, що розвиваються, обережне управління виведенням із експлуатації та повторним використанням існуючої інфраструктури, забезпечення різноманітних та стійких ланцюгів постачання чистої енергії, сприяння стійкості енергетичної інфраструктури до зміни клімату».

Прагнення до зміцнення енергетичної безпеки та прискорення енергетичних переходів підкріплені планом ЄС RePowerEU⁶³,

⁵⁹ Altomonte C., Villafranca A. EU Economy: Fit for the Future? – ISPI, <https://www.ispionline.it/wp-content/uploads/2023/02/Policy-Paper-2023-EU-ECONOMY-3.pdf>.

⁶⁰ Europe: (which) growth wanted? – ISPI, <https://www.ispionline.it/it/eventi/evento/europe-which-growth-wanted>. Europe outlook 2023. – <https://www.eiu.com/n/campaigns/europe-outlook-2023/>.

⁶¹ ... енергетична безпека полягає не лише в безперебійному доступі до енергії, а й у забезпеченні її постачання за доступною ціною.

⁶² Energy security in energy transitions. – IEA, World Energy Outlook 2022, <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022/energy-security-in-energy-transitions>.

⁶³ REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition. – European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_3131.

згідно з яким країни-члени ЄС мають виробляти 45% загального кінцевого споживання енергії з відновлюваних джерел до 2030 р. Для досягнення такої цілі принаймні дві третини електроенергії має бути згенеровано з відновлюваних джерел.

Згідно зі звітом⁶⁴ International Energy Agency (IEA), в Європі в період 2022–2027 рр. загальне зростання потужностей ВДЕ майже подвоїться, допомагаючи зберегти можливість обмеження глобального потепління до 1,5 °C.

У звіті зазначено, що протягом наступних п'яти років на відновлювані джерела енергії припадатиме понад 90% глобального зростання електроенергетики, обігнавши вугілля та ставши найбільшим джерелом світової електроенергії до початку 2025 р. Такий розвиток обумовлений поєднанням проблем енергетичної безпеки та кліматичних амбіцій.

Занепокоєння енергетичною безпекою, викликане вторгненням РФ в Україну, спонукало країни ЄС все більше звертатися до відновлюваних джерел енергії, щоб зменшити залежність від імпортованого викопного палива, ціни на яке різко зросли. Попри вимушене повернення до вугілля, країни ЄС не відмовилися від зеленого курсу, продовжуючи заходи з декарбонізації, впровадження стратегії електрифікації, посилення надійності мереж, збільшення обсягів інвестування, економії електроенергії та захисту споживачів⁶⁵.

Неспровоковане вторгнення РФ в Україну ускладнило вирішення кліматичних питань загалом, а також виконання Паризької угоди. Разом із тим, зростання цін на викопні види палив зумовлює необхідність прискорення енергетичного переходу. Відновлення енергетики має базуватися на модернізації та європейській інтеграції. (Докладніше далі).

Підкреслимо, провідні розвинуті країни, у т. ч. Європи, приділяють значну увагу формуванню інституційних засад різноманітних переходів (енергетичного, екологічного, цифрового та ін.) до прискореного розвитку. Характерним у цьому контексті є оголошений на початку 2023 р. на Всесвітньому форумі у Давосі План зеленої індустрії (Green Deal Industrial Plan⁶⁶), спрямований на те, щоб зробити Європу домом чистих технологій та промислових інновацій з нульовим рівнем викидів.

Хоча акцентація у Плані робиться на «зеленому» переході, однак сфера покриття перспективних стратегічних напрямів діяльності значно ширша. План базується на узгоджених трансформаціях у чотирьох сферах — регуляторне середовище, фінансування, кваліфікована праця і торгівля. Водночас посилюватиметься співпраця з партнерськими країнами у сферах постачання, виробництва і переробки для подолання залежності від країн, які потенційно можуть використовувати власне монопольне становище (насамперед у сировинних та енергетичних поставках) для досягнення політичних цілей. Серед країн партнерів ЄС виокремлюється США, а також останнім часом дедалі частіше згадується Україна як надійний партнер демократичного світу⁶⁷.

Найближчим часом очікується підготовка і ухвалення низки законодавчих актів, які повинні закріпити лідерство Європи у промисловому і технологічному обміні. Зокрема, Законами про нульову промисловість (**Net-Zero Industry Act**), про критичні сировинні матеріали (**Critical Raw Materials Act**) та ін. передбачається відновлення інституційного лідерства Євросоюзу у технологічності та конкурентоспроможності у стратегічних галузях⁶⁸.

Звернемо також увагу, що серед трансформаційних складових Плану виокремлюється

⁶⁴ Renewable power's growth is being turbocharged as countries seek to strengthen energy security. — IEA, <https://www.iea.org/news/renewable-power-s-growth-is-being-turbocharged-as-countries-seek-to-strengthen-energy-security>.

⁶⁵ Для поживлення сектору ВДЕ розглядають різні варіанти, зокрема, перехід від «зеленого» тарифу до механізму «feed-in» premium, що передбачає вихід виробників ВДЕ на ринок та отримання певної надбавки до ринкової вартості електроенергії. Також передбачається застосування таких механізмів як сертифікати походження («зелені» сертифікати) та контракти на різницю, що сприятимуть забезпеченню стабільності ціни на електричну енергію.

⁶⁶ Industry and the Green Deal. — European Commission, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/industry-and-green-deal_en.

⁶⁷ Special Address by President von der Leyen at the World Economic Forum. — European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_23_232.

⁶⁸ The Green Deal Industrial Plan: putting Europe's net-zero industry in the lead. — European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_510.

наявність кваліфікованих працівників (для того, щоб трансформації могли відбутись – найкращі технології зможуть запрацювати, якщо з ними працює кваліфікований персонал). Тому випереджуючими завданнями має стати підготовка кваліфікованих працівників, які розумітимуть і втілюватимуть нові технології. Це важливий урок-напрямок дій для країн, які воліють мати конкурентні технологічні переваги.

Тому для досягнення стратегічної автономії Євросоюзу потрібно буде докласти значних зусиль у напрямі відповідності внутрішніх ринків новим практикам, які стануть ознакою прийдешніх десятиліть, і які дедалі більше базуватимуться на інноваційних і технологічних досягненнях (лідерами яких є США і Китай, а відрив від решти країн послідовно зростає), які, своєю чергою, набуватимуть суспільно-політичних характеристик⁶⁹. Відтак, **політичне і технологічне лідерство ставатимуть взаємними складовими**, посилюючи одне одного.

Важливою особливістю формування нових світових конфігурацій є те, що важливі інституційні ініціативи чи стратегічні проекти, ініційовані провідними країнами чи угрупованнями, відбуваються «паралельно» чи синхронізовано. Так, китайській Ініціативі «Один пояс, один шлях» були запропоновані альтернативні: американська «Відбудуємо кращий світ» («Build Back Better World» – B3W⁷⁰) і європейська «Глобальний перехід» («Global Gateway»⁷¹). Звичайно, «паралельність» не є випадковою, радше є свідченням посилення конкуренції у привабливості ідей розвитку, іміджу країн і союзів, які претендують на світові лідерські позиції⁷².

Ще однією ініціативою, яка проходитиме «тестування» у 2023-2024 рр. зможе стати

китайська ініціатива з безпеки даних (Global Initiative on Data Security⁷³), яка була запроваджена у 2020 р. і початково була спрямована на співпрацю у сфері безпеки даних з регіональними міжнародними організаціями. Зокрема, Китай підписав угоди про співпрацю в галузі безпеки даних з Лігою арабських держав та АСЕАН. Поряд з цим, відбувається прискорена координація зусиль США і ЄС по налагодженні системи захисту інформації, протидії кібертероризму та ін.

Поряд з технологічними ідеями Китаю, які викликають повагу слід пам'ятати і про деструктивні (у контексті людських і демократичних цінностей) приклади його (Китаю) ініціатив. Насамперед йдеться про позицію і реакцію Пекіна на війну в Україні. Так, (безпосередньо напередодні вторгнення) Китай ухвалив «необмежене партнерство» з росією, донині не засудив агресію в Україні, продовжує підтримувати російську економіку, купуючи додаткові обсяги нафти і газу⁷⁴, продукує безперспективні «мирні» ініціативи по Україні. І, звичайно, політика Китаю стосовно Тайваню провокує високі конфронтаційні ризики не лише для Азійсько-Тихоокеанського регіону, а й глобальної системи безпеки загалом.

Слід також згадати про ще одну рису суперечливої поведінки Китаю. Закликаючи до взаєморозуміння і взаємоповаги, посилення значимості міжнародних інститутів (ООН, СОТ) у формуванні нового світового порядку, Китай займає демонстративно нейтральну чи відсторонену позицію у найважливіших питаннях війни і миру, у т. ч. стосовно російської агресії проти України. Так, сьогодні немає альтернативи існуючим глобальним інститутам, насамперед ООН, які б мали легітимність і спроможність у вирішенні транснаціональних викликів (у т. ч. зміни клімату, періодичних епідемій чи навіть пандемій)⁷⁵.

⁶⁹ Fabry E. Europe's response to the Sino-American rivalry. – JACQUES DELORS INSTITUTE, <https://institutdelors.eu/en/publications/comment-leurope-repond-a-la-rivalite-sino-americaine/>.

⁷⁰ One vision, three plans: Build Back Better World & G7 Global Infrastructure initiatives. – E3G, <https://www.e3g.org/publications/one-vision-three-plans-build-back-better-world-g7-global-infrastructure-initiatives/>.

⁷¹ Global Gateway. – European Commission, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en.

⁷² CCG's outlook for 2023. – CCG Update, https://ccgupdate.substack.com/p/ccgs-outlook-for-2023?utm_source=post-email-title&publication_id=1216917&post_id=97920654&isFreemail=true&utm_medium=email.

⁷³ Global Initiative on Data Security. – Ministry of Foreign Affairs, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/2649_665393/202009/t20200908_679637.html.

⁷⁴ Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate. – Jacques Delors Institute, <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

⁷⁵ Carnegie Experts on the Ukraine War's Long Shadow. – Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2023/02/23/>.

Однак конформістська позиція Китаю (у т. ч. у питаннях приборкання агресора), як вказувалось, закладає сумніви у готовності Китаю і ряду його прихильників до цивілізованої трансформації глобальних правил гри.

В умовах, коли кожна країна має долати кризові прояви, взаєморозуміння може ускладнитися, що, своєю чергою, може послабити увагу до потреб країни, яка бореться проти агресії. Тому Україна винятково зацікавлена у якнайшвидшому покращенні відносин між США і Китаєм. У випадку ж покращення відносин США-Китай є підстави очікувати і більш несприятливого ставлення Китаю до російської агресії⁷⁶, що, зважаючи на авторитет Китаю у висхідних країн, сприятиме кращому позиціонуванню України на світовій арені.

Це також може **принести Україні і чималі економічні вигоди**, які не будуть суперечити геополітичним пріоритетам країни. Насамперед, йдеться про нову роль Ініціативи «Один пояс, один шлях» (Нового шовкового шляху). Існуючий маршрут з Китаю до Європи через росію і Білорусь вже не має перспективи. Однак, Китай наполегливо шукатиме шляхи входження до європейських ринків. І Україна якраз зможе запропонувати альтернативні маршрути, особливо у випадку розширення інтеграційних проєктів України з сусідніми країнами-членами ЄС, насамперед ЦСЄ⁷⁷. Причому, **залишаючись у стратегічних партнерських відносинах із США**, для України мінімізуються ризики неконтрольованого продажу вітчизняних стратегічних підприємств, як це було раніше.

6. ЗМІНА СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ І ЗАВДАННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ

Дві кризи поспіль (а ще хто знає, коли закінчиться війна) є суворим випробуванням для українського суспільства. Водночас ніхто не може гарантувати, що невдовзі людство не

опиниться перед загрозами нової пандемії чи екологічної кризи, яка також матиме руйнівний характер, насамперед для висхідних країн.

Однак водночас сьогодні ми маємо як іншу Україну, так і інше її сприйняття. Свідченням чому є порівняння окремих результатів соціологічних досліджень Центру Разумкова. Насамперед слід вказати, що громадська підтримка вступу України до ЄС є стабільно висхідною. Так, якщо у березні 2021 р. 59% громадян вважали, що Україні потрібно вступати до ЄС, то у жовтні 2022 р. таку думку поділяло вже 79%. Це інтегральний показник, який ілюструє масштаб проєвропейських настроїв в українському суспільстві. Поряд з цим, у 2022 р. у громадській свідомості почали помітно домінувати процеси проєвропейської самоідентифікації. Якщо попередніми роками серед громадян переважали сумніви щодо своєї європейської ідентичності, то у жовтні 2022 р. вже 63% відзначили, що відчують себе європейцями і свою належність до культури і традицій європейського співтовариства⁷⁸. (Докладніше про євроінтеграційні оцінки громадян далі).

Водночас у європейців повністю змінилось ставлення до росії та її політичної та економічної присутності. Обмеження на економічні контакти, у т. ч. торгівлю нафтою і газом (ще рік тому важко було уявити, що таке може статись), відключення головних російських банків від міжнародної системи SWIFT, «визнання» росії країною-спонсором тероризму та ін., поряд з активною підтримкою України (врізка «*Європа прокинулася, об'єдналася та стала ефективною як ніколи*») — особливості політичного поля окремих держав і Європейський Союз загалом⁷⁹.

Нові реалії сучасного світу, а також оновлення ролі і місця України в них спонукали зміну оцінок громадянами суспільних процесів, у т. ч. у соціально-економічній сфері. Такі процеси, проблеми та сприйняття їх громадянами стали предметом соціологічного

⁷⁶ Хоча сьогодні Китай засуджує агресію, однак позиція залишається досить нейтральною.

⁷⁷ Russian Invasion of Ukraine Impedes Post-Pandemic Economic Recovery in Emerging Europe and Central Asia. — The World Bank, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/10/04/russian-invasion-of-ukraine-impedes-post-pandemic-economic-recovery-in-emerging-europe-and-central-asia>.

⁷⁸ Пашков М. Євроінтеграція в умовах війни: виклики і перспективи. — Центр Разумкова, грудень 2022 р.

⁷⁹ Репко М. Мистецтво неможливого. Як змінилась міжнародна підтримка України. — NV, <https://biz.nv.ua/ukr/experts/ukrajina-zrobila-nemozhlive-pidtrimka-ukrajini-svitom-ostanni-novini-50296257.html>.

ЄВРОПА ПРОКИНУЛАСЯ, ОБ'ЄДНАЛАСЯ ТА СТАЛА ЕФЕКТИВНОЮ ЯК НІКОЛИ

Європейський Союз несподівано прокинувся від сну, в якому він був зосереджений насамперед на досягненні своїх внутрішніх цілей.

Російська агресія в Україні, тобто повернення війни на європейський континент, змусила його відреагувати. І він зробив це з неочікуваною швидкістю. Євросоюз взявся до роботи в умовах, які ніхто не міг собі уявити ще за кілька днів до 24 лютого 2022 р.

Він ухвалив одноголосно десять пакетів санкцій, що стосуються 1 484 фізичних та 212 юридичних осіб. Спільно прийняті надзвичайні заходи, спрямовані на розрив численних енергетичних відносин з Росією, мали негайний ефект, що дозволило, наприклад, за кілька місяців зменшити залежність від Росії з майже 50% до менш ніж 10% у газовому секторі. Підтримка України була потужною та не викликала жодних серйозних розбіжностей. Були виділені понад 67 мільярдів євро, в тому числі 12 мільярдів євро на військову допомогу. Європа прийняла понад 8 мільйонів біженців, майже 5 мільйонам з них був наданий статус тимчасового захисту відповідно до виняткового рішення європейців, ухваленого ще в березні 2022 р.

Європейський союз та його держави-члени продемонстрували, що вони можуть працювати з НАТО в оновленому форматі, розпочавши при цьому оборонні ініціативи, які донедавна було неможливо собі уявити.

Взаємодоповнюваність між двома інституціями спрацювала бездоганно. Перед обличчям російської агресії європейцям вдалося бути «розумними за двох». Їхня мета зрозуміла: відмовити будь-яку європейську політичну силу порушувати закон, свої зобов'язання та кидати виклик міжнародно визнаним кордонам. Нічого більше.

Вони цілком слушно зосереджуються на цій меті, яка є екзистенційним досягненням як для побудови Європи, так і для майбутнього багатосторонніх відносин у світі. Можливо, саме тому Генеральна Асамблея ООН нещодавно втретє засудила Росію 131 голосом, що становить 73% від загальної кількості країн-членів. Проти вимоги вивести окупаційні війська виступили лише 7 диктаторських режимів. Що стосується тих країн, що боязливо чи лицемірно утрималися, то їхня позиція не є визначальною.

Європейська позиція, заснована на повазі до суверенітету держав та свободи народів, знаходить розуміння та підтримку серед переважної більшості країн світу, що суперечить корисливій риториці пропагандистів про новий поділ світу. Альянс демократій, який обстоює повагу до міжнародного права та дотримання договорів, до організованих та стабільних міжнародних відносин, не є ізолюваним, всупереч «нарративу» порушників зазначених принципів.

Прикро, що велика країна, член Ради Безпеки, повинна ізолювати себе аж до виключення або виходу з усіх великих організацій, ризикуючи стати ізгоем міжнародного життя. Але це є доказом того, що європейський меседж, особливо щодо прав людини, демократії та верховенства права, залишається універсальним та непохитним.

Можна багато сперечатися про єдність чи ефективність Європейського Союзу. Це локальна особливість, частина занепадницького дискурсу, модного на Заході.

Але, окрім того, що це завжди підштовхує нас робити краще, ми не можемо приховати той факт, що європейці продемонстрували, цього разу в надзвичайній ситуації, справжню ефективність, єдність та спільну волю, які досі рідко траплялися.

Джерело: <https://www.jd-giuliani.eu/images/Une-Europe-reveillee-unie-et-plus-utile-que-jamais.pdf>

дослідження, що проводилося Центром Разумкова⁸⁰.

Оцінка громадянами ситуації в країні та перспектив її розвитку. Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві є одним

із чинників формування громадської свідомості, системи цінностей. Впливає вона також і на соціальні та економічні очікування та соціально-економічну поведінку. Перед початком широкомасштабної російської агресії в Україні переважали критичні оцінки того,

⁸⁰ Дослідження було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 22 лютого по 1 березня 2023 р. методом face-to-face у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій обл. та м. Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській обл. – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії).

Опитування проводилося за стратифікованою багатоступеневу вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статеві-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом поселення).

Опитано 2 020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Окремі результати дослідження порівнюються з результатами інших опитувань, що проводилися соціологічною службою Центру Разумкова у 2000-2021 рр.

як розвивається країна. Так, у грудні 2021 р. більшість (65,5%) респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, натомість правильним розвиток подій назвали лише 20% опитаних. Такий емоційний фон оцінок ситуації в країні був характерним для українського суспільства, за винятком коротких «сплесків» соціального оптимізму після обрання нового Президента — найбільшою мірою це проявилось у перші місяці після приходу до влади В. Зеленського. Наприклад, у вересні 2019 р. 57% опитаних вважали, що справи йдуть у правильному напрямі, і лише 17% — що у неправильному. Однак з часом рівень соціального оптимізму знову йшов на спад.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, істотно зросла порівняно з «довоєнними» показниками. За даними опитування, що проводилося Центром Разумкова у вересні-жовтні 2022 р., 51% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 28% — що в неправильному. За даними опитування, яке було проведене у лютому-березні 2023 р., частка тих, хто відповів, що події розвиваються у правильному напрямі, стала ще більшою (61%), а частка тих, хто дотримується думки, що події розвиваються в неправильному напрямі, знизилася до 21%.

Якщо зростання соціального оптимізму у зв'язку із зміною влади легко пояснити надіями на позитивні зміни, що пов'язані з приходом нової влади, то зростання впевненості в тому, що події розвиваються у правильному напрямі, викликане війною, виглядає парадоксальним.

Однак це може бути пояснене тим, що мова йде не стільки про оцінку теперішньої ситуації, скільки про оцінку перспектив і напрямів її розвитку. І покращення цих оцінок може бути викликане тим, що:

- ✓ відбулася консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом;
- ✓ сформована чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога;

- ✓ у суспільства з'явилося чіткі уявлення у системі координат «свої-чужі», що зумовлює чітке уявлення про те, що потрібно робити.

Примітно, якщо серед тих, хто на можливому референдумі проголосував би за вступ до Європейського Союзу, 67% відповідають, що події розвиваються в правильному напрямі, і лише 18% — що в неправильному, то серед тих, хто голосував би проти вступу, відносна більшість вважає, що події розвиваються в неправильному напрямі (відповідно 33% і 41%). Чим вищим є рівень довіри до влади (наприклад, до Президента країни) тим більшою є частка тих, хто вважає, що події розвиваються в правильному напрямі (їх частка зростає від 22% серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту, до 78% серед тих, хто йому повністю довіряє).

На оцінку того, як розвиваються події, політичні та зовнішньо-політичні орієнтації впливають більшою мірою, ніж рівень власного матеріального добробуту — хоча ті, хто живе забезпечено, частіше, ніж ті, хто ледве зводить кінці з кінцями, вважають, що події розвиваються в правильному напрямі, проте в обох цих групах переважає оптимістична оцінка напрямку розвитку подій порівняно з песимістичною (у першій із цих груп — відповідно 74% і 18%, у другій — відповідно 47% і 24%).

Стосовно здатності України подолати існуючі проблеми і труднощі, то після початку широкомасштабної війни оцінки громадян стали помітно більш оптимістичними. Так, якщо у грудні 2021 р. 18% респондентів вважали, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років, то у вересні-жовтні 2022 р. — 41%, у лютому-березні 2023 р. — 49%. Частка тих, хто вважає, що Україна здатна це зробити у більш віддаленій перспективі, знизилася з 54% до 43% у вересні-жовтні 2022 р. і до 36% у лютому-березні 2023 р., а частка тих, хто вважає, що вона взагалі не здатна подолати проблеми та труднощі, знизилася з 18% до 5% у вересні-жовтні 2022 р. і до 3% у лютому-березні 2023 р.

Якщо серед тих, хто на референдумі проголосував би за вступ до Європейського Союзу, 53% відповідають, що Україна здатна

подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років, 36% – що зможе їх подолати у більш віддаленій перспективі, і лише 2% – що не зможе їх подолати, то серед тих, хто голосував би проти вступу – відповідно 32%, 39% і 16%.

Чим вищим є рівень довіри до Президента країни, тим більшою є частка тих, хто вважає, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років (їх частка зростає від 21% серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту, до 64% серед тих, хто йому повністю довіряє).

Ті, хто живе забезпечено, частіше, ніж ті, хто ледве зводить кінці з кінцями, вважають, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років (їх частка становить в цих групах відповідно 63% і 42,5%).

Особливості євроінтеграції України. Звичайно, на ставлення громадян країни до подальшого розвитку визначальну роль відіграють можливості прискорення євроінтеграційних процесів. Звернемо увагу на деякі **особливості євроінтеграції України в умовах війни**.

Нагадаємо, російська агресія, під час якої Україна зазнала колосальних людських та фінансово-економічних втрат, вплинула на характер руху до об'єднаної Європи, обумовила особливості «воєнної» євроінтеграції. Україна в умовах російської агресії продовжує проєвропейські реформи, ухвалює важливі євроінтеграційні закони, поглиблює співробітництво з Брюсселем на різних напрямках. Наша країна тривалий час тримає оборону східного флангу ЄС, прийнявши на себе удар всієї воєнної потуги країни-агресора. Сьогодні від стійкості України залежить майбутнє Європи. У цьому **геополітична значимість і ексклюзивність євроінтеграції України**.

Темпи і якість руху України до ЄС залежить від багатьох факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, у т. ч. світової кон'юнктури. Складні і непередбачувані глобальні тенденції, загрози і кризові явища тією чи іншою мірою відбиваються як на внутрішній ситуації

в ЄС і в Україні, так і на ефективності партнерства Києва і Брюсселю.

З одного боку, геополітичні і геоекономічні процеси ускладнили і загострили ситуацію на теренах ЄС, про що йшлося вище. А з іншого боку, російська агресія завдала Україні колосальних людських та фінансово-економічних втрат, ускладнила її європейську інтеграцію. Зокрема, російська інтервенція:

- ✓ уповільнила темпи соціально-економічного реформування в рамках реалізації Угоди про асоціацію Україна-ЄС, ускладнила процес імплементації пакету рекомендацій Єврокомісії;
- ✓ знизилася інтерес і активність європейських бізнес-партнерів до розвитку контактів з воюючою країною зі складною внутрішньополітичною ситуацією, яка містить ризики і небезпеки для інвестицій і ведення бізнесу;
- ✓ перетворила Україну на довгострокового реципієнта міжнародної донорської допомоги. За оцінками експертів, іноземні фінансові надходження покривають приблизно третину витрат бюджету України⁸¹;
- ✓ змусила українську сторону зосереджувати величезні політико-дипломатичні, фінансово-економічні, кадрові ресурси на протистоянні агресії кремля на різних напрямках⁸².

Але очевидно й те, що російська агресія мала інший ефект. З одного боку, **війна прискорила євроінтеграційні процеси в Україні**, сприяла проєвропейському об'єднанню нації. Війна зняла з порядку денного і унеможливила будь-які перспективи східної інтеграції України, призвела до масової вестернізації українського суспільства і вкоренила ідею безальтернативності і незворотності руху до ЄС.

З іншого боку, **війна змінила характер і специфіку зовнішньої політики ЄС в цілому**. Зросла консолідація і єдність країн-членів, активність і послідовність політики офіційного Брюсселю на світовій арені. ЄС де-факто

⁸¹ Фінансова допомога від міжнародних партнерів: скільки Україна отримала на 1 жовтня. – УП, <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/6/692303/>.

⁸² Докладніше див.: Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона, №1-2, с. 9-11, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf.

трансформував власну політику безпеки і оборони – Рада ЄС створила перший у своїй історії інструмент, який фінансує поставки летальної зброї третій країні – Європейський фонд миру (EPF) обсягом €5,7 млрд⁸³. За час широкомасштабної агресії Україна отримала від Фонду €3,6 млрд. Держави ЄС постачають Україні широку номенклатуру зброї і військового обладнання – від реактивних систем залпового вогню, систем ППО і гаубиць до радарів, пристроїв до розмінування. У листопаді-грудні 2022 р. ЄС розпочав роботу військової допоміжної місії з підтримки України (EUMAM Ukraine) і відкрив в Києві кіберлабораторію для захисту ЗСУ.

На теренах ЄС де-факто поступово формується нова більш рішуча і послідовна політика Брюсселю щодо Москви. Складовими цієї політики є заяви, резолюції і рішення керівних структур ЄС. Найбільш повно і комплексно позиції ЄС були викладені у резолюції Європарламенту від 23 листопада 2022 р., де росія оголошується державою-спонсором тероризму⁸⁴.

Поряд з цим, у 2022 р. у відносинах **Україна-ЄС відбулися кардинальні зміни** – фактично започатковано новий етап – 23 червня Європейська Рада ухвалила рішення щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. Статус кандидата є «двигуном» внутрішніх соціально-економічних реформ і «зеленим світлом» для залучення спеціальних фінансових інструментів ЄС з підготовки до вступу. Для України – це структурні зміни, підвищення ефективності виробництва, розширення доступу до нових технологій, диверсифікація експортних можливостей, нові інвестиції. Слід підкреслити, що у 2022 р. запрацювали «безвізові режими» на деяких напрямках секторальної інтеграції. Водночас у червні 2022 р. Єврокомісія лібералізувала торговельно-економічні відносини з Україною, тимчасово

призупинивши дію всіх тарифів та інструментів торговельного захисту на імпорт з України до ЄС. Паралельно Україна долучилася до поточних проектів і програм ЄС «Митниця» і «Фіскаліс», «Горизонт Європа», «Євратом», «Цифрова Європа», «Єдиний ринок», стала учасником Органу європейських регуляторів електронних комунікацій.

Подальше просування України на шляху до ЄС пов'язане з ефективною імплементацією положень Угоди про асоціацію, реалізацією відповідних рекомендацій Єврокомісії, прискоренням внутрішніх трансформацій, у т. ч. адаптацією українського законодавства до нормативно-правового простору Євросоюзу.

Угода про асоціацію Україна-ЄС. Україна продовжує виконувати Угоду про асоціацію, досягнувши помітного поступу на різних напрямках. Загалом, за даними урядового Звіту про виконання Угоди про асоціацію за 2022 р., Україна виконала 72% зобов'язань в рамках цього документу (у 2022 р. рівень реалізації зріс на 9%)⁸⁵. Найбільшого прогресу досягнуто у наступних сферах: статистика та обмін інформацією (96%), інтелектуальна власність (94%), управління державними фінансами (90%), юстиція, свобода, безпека, права людини (91%), гуманітарна політика – 91% тощо. Водночас найбільш проблемними напрямками залишаються: фінансове співробітництво і боротьба з шахрайством (24%), захист прав споживачів (48%), транспорт, транспортна інфраструктура (53%)⁸⁶.

Угода про асоціацію, з одного боку, є дієвим інструментом запровадження структурних реформ й інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС. А з іншого – тематичні напрями цього документу вповні кореспондуються з 35 главами переговорного процесу про вступ до ЄС. Тобто реалізація Угоди створює фундамент майбутніх переговорів щодо членства в Євросоюзі.

⁸³ Рада ЄС ухвалила Європейський фонд миру на 5 мільярдів. – Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3212892-rada-es-uhvalila-evropejskij-fond-miru-na-5-milardiv.html>.

⁸⁴ Зокрема, у цій резолюції Європарламент: а) заявив про непохитну підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах; б) визнав Росію «державою - спонсором тероризму і державою, що застосовує засоби тероризму»; в) закликав держави-члени ЄС до всеосяжної міжнародної ізоляції росії і скорочення з нею дипвідносин; г) закликав підтримати розслідування злочинів, скоєних Росією, притягнути до відповідальності причетних осіб, створити спеціальний трибунал у справі про злочини агресії Росії проти України; г) ініціював створення всеосяжного міжнародного механізму компенсації збитків від російської агресії включаючи міжнародний реєстр збитків. – Див.: Європарламент визнав РФ державою – спонсором тероризму й закликав до її міжнародної ізоляції – резолюція. – <https://interfax.com.ua/news/general/873954.html>.

⁸⁵ Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2022р. Сайт КМУ. – https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/zvit_pro_vykonannya_ugody_pro_asociaciju_za_2022_rik.pdf.

⁸⁶ Там само.

Оцінюючи стан і перспективи імплементації Угоди слід мати на увазі наступні важливі обставини. По-перше, нині очевидним топ-пріоритетом у відносинах Києва і Брюсселю є і залишатиметься у ближчій перспективі зміцнення стратегічного партнерства у сфері безпеки, зокрема, спільний опір російській агресії. По-друге, процес політичної асоціації набув нової якості і формату, що обумовлене отриманням Україною кандидатського статусу, безпрецедентним рівнем інтенсивності політичного діалогу та координації зовнішніх політичних сторін, формуванням союзницьких відносин. По-третє, зростання ваги ЄС як економічного партнера України прискорило реалізацію можливостей, закладених в Угоду і просування нових додаткових ініціатив⁸⁷.

Виконання рекомендацій Єврокомісії. Виконання цього «домашнього завдання» є передумовою переговорів про вступ до ЄС⁸⁸. Упродовж II п/р 2022 р. – початку 2023 р. Україна продемонструвала значний прогрес у реалізації згаданих рекомендацій. Зокрема, 13 грудня Верховна Рада ухвалила пакет базових євроінтеграційних законів – Закони «Про медіа» та «Про національні меншини (спільноти)», а також Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах»⁸⁹.

У січні-березні 2023 р. зроблено ряд важливих кроків із завершення виконання рекомендацій Єврокомісії:

- ✓ оновлено склад Вищої ради правосуддя (що дозволило розблокувати її роботу), а також Вищої кваліфікаційної комісії суддів України⁹⁰;
- ✓ після завершення конкурсних процедур призначено директора НАБУ;

✓ Кабінет Міністрів затвердив Державну антикорупційну програму, яка є ключовим інструментом реалізації Антикорупційної стратегії 2021-2025 рр. і містить заходи, спрямовані на підвищення ефективності системи запобігання корупції⁹¹;

✓ Кабінет міністрів ініціював компанію самоаудиту українського законодавства на предмет його відповідності європейським стандартам⁹². Паралельно Верховна Рада вирішила створити офіс, який займатиметься адаптацією українського законодавства відповідно до законодавства ЄС;

✓ з ЄС і Венеціанською комісією узгоджене спірне питання щодо роботи дорадчої групи експертів при відборі суддів Конституційного суду. Також заплановане ухвалення закону щодо структурування рекламного ринку в Україні (в рамках реформи медіа) і запровадження антимонопольних та антикорупційних заходів з реалізації антиолігархічного закону тощо⁹³.

Очевидно, що **започаткування переговорів про вступ до ЄС є одним з основних тактичних пріоритетів євроінтеграційної політики української влади**. У першій половині 2023 р. (орієнтовно у травні) запланована попередня оцінка виконання рекомендацій Єврокомісії, а в жовтні – фінальний звіт Єврокомісії в рамках регулярного пакету розширення. Офіційний Київ налаштований у 2023 р. розпочати переговорний процес з ЄС про вступ⁹⁴, що повністю підтримується громадянами України (врізка «Зовнішньополітичний вибір громадян України»).

Важливою подією у сфері євроінтеграції стало проведення 3 лютого 2023 р. в Києві XXIV Саміту Україна-ЄС. І хоча саміт не

⁸⁷ Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона, №1-2, 2022 р. – https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf.

⁸⁸ Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. – УП, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/>.

⁸⁹ Докладніше див.: Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. / Національна безпека і оборона, №1-2, с. 46-50, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf.

⁹⁰ 12 січня 2023 р. XIX позачерговий з'їзд суддів України обрав 8 членів ВРП за квотою від суддівської спільноти. 20 січня. Етична рада ухвалила рішення про відповідність 4 кандидатів на посаду члена Вищої ради правосуддя від всеукраїнської конференції прокурорів.

⁹¹ Кабмін затвердив Державну антикорупційну програму. – УП, <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/4/7392001/>.

⁹² Україна проведе аудит законодавства на відповідність праву ЄС. – УП, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/28/7157103/>.

⁹³ Звіт ЄС про відповідність України критеріям буде у травні; уряд хоче виконати всі, крім одного. – УП, <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/13/7393119/>.

⁹⁴ Наша мета – почати переговори про вступ до Євросоюзу вже цього року – Володимир Зеленський за результатами саміту Україна – ЄС у Києві. – Офіційне інтернет-представництво Президента України, <https://www.president.gov.ua/news/nasha-meta-pochati-peregovori-pro-vstup-do-yevrosoyuzu-vzhe-80769>.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

За даними вказаного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у лютому-березні 2023 р., якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу, за вступ проголосували б 79% громадян України (або 92% тих, хто має намір взяти участь у такому референдумі), а проти – лише відповідно 7% і 4%.

За вступ проголосували б 86% жителів Західного регіону, 82% жителів Центрального регіону, 73% жителів Східного, і 56% жителів Південного регіону, переважна більшість представників усіх вікових груп (від 70,5% серед тих, кому 60 і більше років, до понад 80% у вікових групах від 18 до 49 років).

Поряд з цим, люди з проєвропейськими орієнтаціями більш оптимістично оцінюють перспективи розвитку ситуації в Україні, у тому числі у соціально-економічній сфері. Так, серед тих респондентів, які проголосували б за вступ до ЄС, 58% вважають, що у найближчі 2-3 роки економічне становище країни зміниться на краще, тоді як серед тих, хто голосував би проти вступу – лише 26%.

вповні виправдав деякі завищені очікування української влади, його підсумки були вагомими для України. Серед найбільш важливих практичних результатів саміту слід відзначити такі:

- ✓ забезпечення воєнної і фінансової допомоги ЄС «стільки, скільки буде потрібно»;
- ✓ укладення Угоди щодо участі України у програмі ЄС «Єдиний ринок» із бюджетом €4,2 млрд на 2021-2027 рр.;
- ✓ забезпечення провідної ролі ЄС у донорській координаційній Платформі;
- ✓ підписання Меморандуму щодо стратегічного партнерства у сфері відновлюваних газів;
- ✓ оновлення Дорожньої карти інтеграції України до Єдиного цифрового ринку;
- ✓ підтримка української формули миру і допомога дипломатичним зусиллям України на всіх міжнародних форумах⁹⁵.

Широкомасштабна російська агресія вплинула на пріоритети, характер і зміст як зовнішньополітичної діяльності України в цілому, так і євроінтеграційної політики зокрема. Серед завдань дипломатії Києва на європейському напрямі можна виділити:

- ✓ забезпечення необхідних ресурсів (воєнних, фінансово-економічних) для опору збройній експансії РФ, стабілізації внутрішньої ситуації і забезпеченні бюджетних потреб в умовах тривалої війни;
- ✓ акумуляція зовнішньої допомоги для відновлення зруйнованої інфраструктури, загалом подолання наслідків російської агресії в різних сферах (енергетика, транспорт, промисловість, аграрний сектор, екологія тощо);
- ✓ активізація євроінтеграційних процесів (у т. ч. імплементація Угоди про асоціацію, виконання рекомендацій Єврокомісії, зміцнення секторального співробітництва і адаптація українського законодавства до європейських норм ЄС) з метою забезпечення умов для започаткування переговорного процесу про вступ до ЄС.

З огляду на специфіку і вимоги нинішнього воєнного етапу євроінтеграції, можна окреслити наступні найбільш важливі напрями подальшого співробітництва Києва і Брюсселю⁹⁶.

Посилення партнерства у сфері безпеки. Пріоритетом є забезпечення комплексної воєнної допомоги Україні, що передбачає (докладніше див. далі):

- ✓ розширення військово-технічного співробітництва з країнами ЄС, з європейськими підприємствами військово-промислового комплексу з метою регулярного й оперативного постачання необхідної номенклатури озброєнь для України. Здійснення системної фінансової підтримки Європейського Фонду миру (EPF);

⁹⁵ Відбулась знакова для України подія – 24-й саміт Україна – ЄС, <https://rdo.in.ua/news/vidbulas-znakova-dlya-ukrayiny-podiya-24-y-samit-ukrayina-yes>.

⁹⁶ Докладніше пропозиції і рекомендації вдосконалення партнерства Україна-ЄС у різних сферах викладені у аналітичній доповіді Центру Разумкова «Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи». Національна безпека і оборона, № 1-2, 2022 р. с. 62-67, https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf.

- ✓ створення у країнах ЄС спільних з Україною підприємств з виробництва зброї;
- ✓ розширення програм навчання і тренування українських військових (*EUMAM Ukraine*).

Зміцнення економічної інтеграції. Важливими є активна реалізація програми інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, пролонгація режиму скасування мит і тарифів у торговельних відносинах Києва і Брюсселю, здійснення ефективної інвестиційної політики ЄС і запровадження спільних виробничо-промислових, інфраструктурних проєктів тощо. Водночас слід зосередити зусилля як на максимально повній реалізації вже де-факто діючих «безвізів» — «енергетичного», «торговельного» «транспортного», так і на запровадженні «митного» і «промислового» (АСАА) «безвізів», забезпечення прищвидшеної інтеграції України до програми «Цифрова Європа».

Відбудова України. Одним з пріоритетів є узгодження з ЄС достатнього рівня регулярної фінансової підтримки України на грантовій та кредитній основі та координацію такої підтримки з іншими розвиненими країнами та міжнародними організаціями. Саме в період війни набувають вирішального значення ефективні програми відновлення економіки, зруйнованої інфраструктури, житлово-комунального господарства, соціокультурного сектору тощо. Це одна з вирішальних умов протистояння російській експансії, забезпечення стійкості врядування, стабілізації міграційної ситуації тощо.

Започаткування переговорів про вступ. Для Києва важливим є, з одного боку, забезпечення консолідації і єдиної позиції країн-членів ЄС щодо відкриття переговорів про приєднання України до Євросоюзу (зокрема, нівелювання «угорського фактору»). З іншого — офіційний Брюссель має здійснювати гнучку і диференційовану політику розширення, яка має адаптуватися до нових геополітичних умов, сучасних загроз і викликів. У цьому контексті, з огляду на політико-безпекові чинники, українська євроінтеграція має очевидну пріоритетність, вагу і особливу значимість, з огляду на те, що Україна захищає східний фланг ЄС від континентальної експансії кремля і від Збройних сил України залежить не лише доля її державності, а й подальше існування Євросоюзу, принаймні у нинішньому вигляді.

СТИСЛІ ПРОМІЖНІ ВИСНОВКИ

Мужня боротьба українського народу проти російського агресора надала потужного імпульсу зміцненню ідеологічної солідарності, військово-політичної, економічної, фінансової підтримки України демократичними країнами. Водночас головним питанням порядку денного сьогодні є розширення коаліції демократичних країн, об'єднаних ідеєю захисту свободи, загальнолюдських цінностей, міжнародних норм співіснування тощо.

Посилюються вимоги до результативності економічної політики не лише для забезпечення зростання і розвитку, але й внаслідок її дедалі більшій невід'ємності від національної (економічної) безпеки. Нинішнє гальмування геополітичного розвитку значною мірою зумовлено суперечливими відносинами між США і Китаєм, що диктує необхідність посилення партнерства і взаєморозуміння між двома найбільшими країнами світу.

Події в Україні акцентували потреби і увагу країн Євросоюзу у визначенні принципів складових сучасності. Зокрема:

- ✓ утвердили лідерські політичні позиції і підтвердили значимість військової присутності США на європейському континенті;
- ✓ послабила позиції тих сил, які наполягали на власному європейському шляху, а також розбудові Європи з врахуванням інтересів росії;
- ✓ актуалізувала питання практичного втілення засад європейської безпеки, у т. ч. збільшенні видатків на безпеку та оборону;
- ✓ актуалізувалась значущість Євросоюзу у консолідації демократичного світу, на фоні чого здійснюється українська євроінтеграція, яка має геополітичний вимір і значимість.

Україна винятково зацікавлена у якнайшвидшому покращенні стратегічних відносин у трикутнику США-ЄС-Китай, що сприятиме як безпосередньому відновленню, так і кращому політичному та економічному позиціюванню України на світовій арені.

II.

МАКРОЕКОНОМІЧНІ І СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНОЇ КАРТИ СВІТУ У 2022–2023 рр.

2022 р. став винятковим в історії людства, сформувавши визначальні суспільно-політичні та соціально-економічні тенденції на десятиліття вперед. На початку року здавалось, що кризові (коронавірусні) процеси вдається локалізувати, що обіцяло прискорене відновлення світової економіки. Однак російська агресія і боротьба України за свою незалежність по-новому висвітили численні суперечності у всіх сферах людської діяльності. Саме внаслідок російських провокацій торговельні обмеження (як один з наслідків коронавірусної кризи) поповнилися розгортанням системних криз — енергетичної (із захмарними вартісними показниками газу для Європи), продовольчої (через дефіцит поставок, спровокований російською блокадою, української аграрної продукції на світові ринки), фінансової (внаслідок посилення жорсткості монетарної політики для протидії інфляції).

Ситуація погіршувалась ще й тим, що глобальне управління продемонструвало мало-спроможність у стримуванні, не говорячи вже про запобігання, глобальних негараздів. Організації та інститути, які повинні були виконувати таку роботу у світовому масштабі (МВФ, ООН, СОТ, МОП, ВООЗ), виявилось не мають інструментів і належних ресурсів для скоординованого вироблення політичних рішень¹.

1. З ЧИМ СВІТОВА ЕКОНОМІКА ВХОДИЛА У ВІЙНУ

Оцінка стану і характеру розвитку світової економіки у 2022–2023 рр. буде неповною, якщо не враховувати «спадок» попередніх років. Так, серед економічних загроз для глобального розвитку у 2010-х – 2020-х рр. виокремлюється торговельна війна між США і Китаєм, активна фаза якої розгорнулась у 2018–2019 рр. взаємним запровадженням надмірних торговельних обмежень, необхідність яких аргументувалась потребами національної безпеки². Торговельні обмеження виявилися лише початком розгортання кризових процесів — коронавірусна загроза людству змусила запроваджувати не лише торговельні, а й широкі економічні, гуманітарні обмеження у переважній більшості країн, що мали практично тотальний характер заборон³. За великим рахунком, світ, замість поновлення відкритості та свободи ринків, залишався у невизначеності.

Кризові ознаки 2022 р. Певною несподіванкою 2022 р. стало те, що як рівні інфляції, так і інфляційні очікування у провідних країнах (а також у висхідних) виявилися чи не найвищими за останні десятиріччя (таблиця «Річна інфляція у найбільших країнах, 2020–2022 рр.»⁴), і, відповідно, провідні центральні банки, услід за США, запровадили посилення

¹ Колодко Г. Епоха закінчується? Яким стане світ у майбутньому. — <https://nv.ua/ukr/opinion/maybutnye-svitu-shcho-bude-pislya-rozkolu-na-dva-bloki-kitay-ssha-ostanni-novini-50268207.html>.

² Риторика стосовно національної безпеки, по суті, означала відкритість вимог по «відновленню» протекціонізму, промислового «суверенітету», локалізації і націоналізації виробництва та ін., що означало б (у разі втілення) суттєве ускладнення технологічного, виробничого, логістичного оновлення у посткоронавірусний період. — Див., зокрема: Україна після коронакризи — шлях одужання, 2020 р.

³ Global Economics Quartely: Once in a lifetime. Credit Suisse Global Investment Solution & Products, March 2021.

⁴ Тут і далі, якщо не вказано інше, для міжнародних порівнянь використані дані, наведені у World Bank Indicators — <https://data.worldbank.org/indicator/>. Також у цьому розділі для позначення економік використовуються визнані трилітерні міжнародні скорочення: USA — США, EMU — єврозона, CHN — Китай, DEU — Німеччина та ін.

жорсткості монетарної політики, насамперед у частині стрімкого підвищення ставок. Це, звичайно, має і матиме значні макроекономічні впливи. Зокрема, з одного боку, гальмуватиме зростання реального сектору економіки, з іншого — впливатиме на вартість національної валюти, потоків зовнішньої торгівлі та інвестицій, торгових позицій.

Звернемо увагу, що у провідних країнах у 2022 р. річна інфляція була близькою до 10%, і лише Китаю та Японії вдалося зберегти інфляцію у «бажаному» діапазоні $2\pm 1\%$. Зауважимо, що низькі інфляційні показники Китаю значною мірою були зумовлені новою хвилею пандемії 2022 р. і відповідними жорсткими обмеженнями, а також розгортанням кризових шоків на ринку нерухомості. Для Японії ж, в якій довгі роки спостерігалася дезінфляція, 3% є вже високим інфляційним показником.

РІЧНА ІНФЛЯЦІЯ У НАЙБІЛЬШИХ КРАЇНАХ, 2020-2022 рр., %			
	2020	2021	2022*
США	1,2	4,7	8,3
Велика Британія	1,0	2,5	9,9
Німеччина	0,5	3,1	7,9
Японія	-0,02	-0,23	3,0
Китай	2,4	1,0	2,5
Туреччина	12,3	19,6	80,2

* - станом на вересень 2022 р. (у річному обчисленні)

Одним з наслідків високої інфляції стало те, що переважна більшість країн світу різко сповільнила темпи економічного зростання і донині демонструє гальмування реальних показників саме через інфляційний ефект.

Слід звернути увагу також на «супровідні» процеси 2022 р., які, з одного боку, можуть розглядатись як конкретизація вказаних кризових проявів, з іншого — водночас є чинниками посилення і поглиблення системних негараздів⁵:

- ✓ запровадження розвинутими країнами жорстких санкцій (до яких приєдналось широке коло успішних висхідних країн) проти росії, які, по суті, вивели росію за

межі розвинутого цивілізаційного глобального простору, однак водночас спричинили певні економічні втрати у країнах, які їх запроваджували (кумулятивний ефект санкцій);

- ✓ посилення протистоянь між США і Китаєм спочатку через ставлення до російської агресії, а потім і навколо загрози Тайваню. Одним з наслідків вказаних протистоянь стало технологічне обмеження, запроваджене США до Китаю, а також значні логістичні дисбаланси⁶.

Для розуміння суперечностей сучасності доречно побіжно звернути увагу на **«історію успіху»** економічного розвитку останніх десятиріч. Звернемо увагу на те, що за цей період висхідні країни (насамперед азійські) завдяки реалізації експортоорієнтованої моделі (яка стала можлива через високий споживчий попит розвинутих країн) суттєвим чином наростили виробництво і покращили власні соціально-економічні становища. Що чітко проявлялось у макроекономічних рахунках: по-перше, глобальний експорт (товарів і послуг) зростав вищими темпами, ніж світовий ВВП, відтак, частка експорту в структурі ВВП провідних економік (і світу загалом) помітно зростала (діаграма «*Темпи зростання світового ВВП та експорту*»).

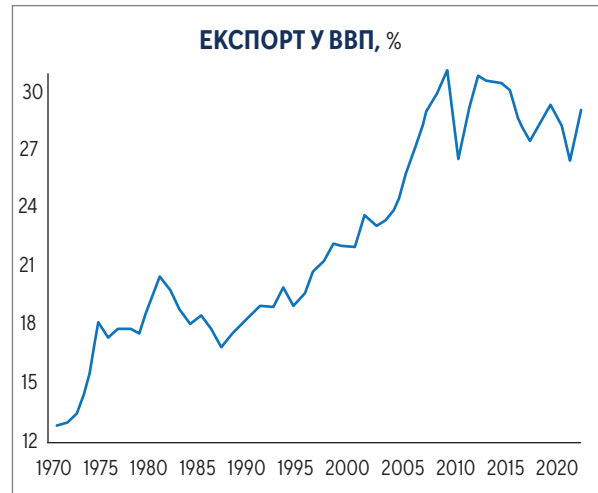
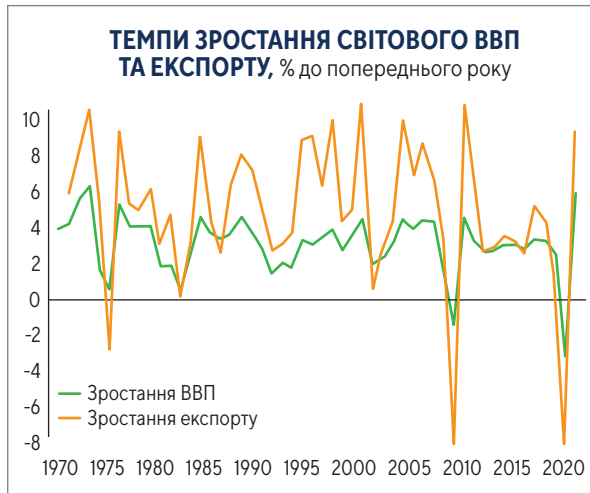
По-друге, ситуація помітно змінилась після Глобальної фінансової кризи — темпи зростання експорту загальмувались і, більше того, стали вразливими до кризових негараздів чи шоків (пандемічних) тисків. Відтак, частка експорту у формуванні глобального ВВП «законсервувалась» на рівні 27-30% і навіть демонструє тенденцію до скорочення (діаграма «*Експорт у ВВП*»).

Такі зміни (помітне гальмування розширення торгівлі) дали привід навіть говорити про завершення періоду глобалізації. Між тим, якщо проаналізувати обсяги торгівлі (у грошовому вираженні), то навряд чи є підстави стверджувати, що глобалізація знаходиться під загрозою (глобальний ВВП зростає, а співвідношення Експорт/ВВП утримується у достатньо вузькому діапазоні⁷).

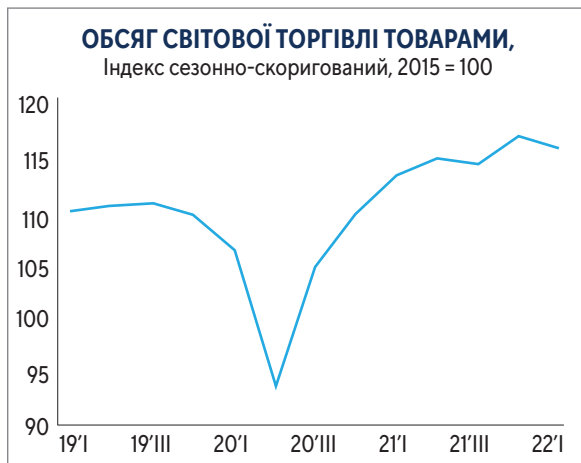
⁵ Див., зокрема: Pozsar Z. War and Peace. Credit Suisse Investment Solutions & Sustainability, January 2023.

⁶ Важливим наслідком є те, що звичні виробничі і логістичні ланцюги (в яких значне місце займав Китай) можуть помітно модифікуватись, оскільки дедалі більшу привабливість для урядів і компаній набуває надійність і відсутність політичних мотивів та послаблення їх ролі у глобальних економічних і фінансових процесах. — Schmucker C., Mildner S.-A. Trade: What's Left of Globalisation?, <https://www.ispionline.it/en/publication/trade-whats-left-globalisation-37064>.

⁷ Tajoli L., et al. International Trade: Globalisation is Here to Stay. — <https://www.ispionline.it/it/publicazione/>.

Більше того, після коронавірусного шоку 2020 р. з початку 2021 р. міжнародна торгівля почала швидко відновлюватись, і вже у І п/р 2021 р. досягла (номінальних) рекордних показників (діаграма «Обсяг світової торгівлі товарами»). Однак значною мірою прискорення вартісних показників торгівлі пов'язується із різким подорожчанням (яке почалося у цей період) сировинних та енергетичних товарів, а зростання реальної пропозиції товарів виявилось меншим, хоча й позитивно спрямованим.

Однак російська агресія проти України у 2022 р. «підкориговала» вказану динаміку. Зменшення пропозиції (внаслідок російської блокади) і зростання цін на продукти харчування (у більшості країн світу) означало погіршення добробуту незаможного населення,

а для певної частки — навіть впадання у бідність. Ряд фахівців (насамперед, у сфері світової торгівлі) саме у цьому вбачають головний негативний вплив війни на людство⁸.

Повертаючись до глобальних процесів у міжнародній торгівлі, вкажемо, що упродовж двох останніх десятиріч відбувалося помітне зменшення експортної частки двох найкрупніших на початок тисячоліття економік (США і Японії) у глобальних торговельних потоках при одночасному різкому зростанні частки Китаю у виробленні глобальних ВВП та експорту. Цим, Китай стрімко зростаючи сам, водночас посилював свій вплив і значимість на формування світового економічного порядку.

Нагадаємо, одним з важелів успіху було те, що Китай знаходив можливості зміцнення власних пріоритетів, зокрема, у частині державної підтримки найкрупніших і найуспішніших національних корпорацій («чемпіонів»)⁹. Це виявилось одним з важливих факторів фактично безболісного проходження країною Глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр. і подальшої поступової переорієнтації структури економіки на внутрішнє споживання.

Зазначимо, Глобальна фінансова криза була першою у низці світових криз — «ідеальних штормів» (до яких належить і війна в Україні) для світової економіки, які

⁸ Russia-Ukraine conflict puts fragile global trade recovery at risk. — https://www.wto.org/english/news_e/pres22_e/pr902_e.htm.

⁹ Pascal Lamy: The Pitfalls, Principles and Priorities of Establishing a New Global Economic Order. — https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-16-5391-9_8.

вже відбулися упродовж 2010-х рр. і які, ймовірно, будуть характерними для 2020-х рр. І змінила низку «класичних» постулатів стосовно чинників і складових економічного зростання і розвитку. Так, у докризовий період експортна експансія висхідних країн (насамперед Китаю) підтримувала і прискорювала глобальну економічну динаміку. Однак в останні роки спостерігаються «зворотні» процеси. По-перше, як вказувалось, середні темпи зростання світової торгівлі вже не перевищують темпи зростання глобальної економіки; по-друге — динаміка глобального ВВП сьогодні є помітно нижчою, порівняно з динамікою докризового періоду (діаграма «*Темпи зростання світового ВВП і експорту*», див. вище). Це означає певну трансформацію прискорюючих факторів, а відтак вимагає і змін у підходах до політики зростання.

У попередні десятиліття визнавалося, що зовнішньоторговельний дефіцит, який часто супроводжував висхідні (не експортосировинні) країни, спричиняв потребу у запозиченнях (для покриття дефіциту), що призводило до посилення боргового тиску, а обслуговування великих боргів вже формувало «самостійну» проблему, нерозв'язання якої часто перетворювалось для країни на дефолт. З початку 2000-х років розширення лібералізації потоків капіталів часто «відриває» зовнішній борг від рахунків зовнішньої торгівлі¹⁰. Водночас взаємовплив боргових і торговельних дисбалансів може посилюватись через стрімке розширення приватного споживання як у розвинутих країнах (зокрема, США), так і динамічних висхідних країнах (через значне зростання добробуту)¹¹. Нарешті, зростаючі обсяги приватних трансфертів і переказів мігрантів і «заробітчан» з країни, де працюють, до своєї країни (де часто залишаються їх сім'ї), може кардинально змінити значущість факторів макроекономічних збалансувань¹².

Зазначимо, як зростання імпорту розвинутих країн, так і збільшення трансфертів з цих країн до висхідних є важливими складовими економічного розвитку висхідних країн

і підвищення добробуту їх домогосподарств. Тому, видається, всі країни можуть бути захищеними у стійкому зростанні провідних розвинутих країн. І тим більше занепокоєння (для світової економіки) можуть викликати періоди гальмування провідних країн. Якщо (як вказувалось) «ідеальні шторми» будуть частішати, то про глобальну стійкість годі й думати. А з цим — мирний розвиток людства також попадає під загрозу.

Слід врахувати, що чинна невиразна динаміка Китаю насамперед у частині експорту (де світове лідерство Китаю видається незаперечним), вже найближчим часом може мати негативні наслідки, в першу чергу для Європи. Це зумовлено тим, що глобальна інфляція залежить не лише від цін на сировинні та енергетичні товари, а й від експортних цін Китаю (найбільші поставки якого припадають на США і ЄС). Тому гальмування експортної спроможності та послаблення конкурентоспроможності Китаю на найбільших світових ринках матиме негативний вплив як на китайську, так і європейську економіку¹³. Наслідком чого може бути гальмування виробництва, торгівлі, інвестицій та ін.

Нинішні зовнішньоторговельні суперечності вказують на те, що найближчими роками не слід очікувати прискореного відновлення торговельних та інвестиційних потоків. Загрози, пов'язані з торговельною війною наприкінці 2010-х рр., трансформувались у виклики для національної безпеки, які, своєю чергою, переросли у політичні ризики, значною мірою зумовлені війною в Україні, і спричинили (внаслідок російської агресії) додаткові кризові (зокрема, інфляційні) втрати на багатьох глобальних ринках (насамперед — енергетичних та аграрних).

Трансформація цілей розвитку. Характерною рисою сьогодення є те, що сучасна економічна політика все більше орієнтується на геополітичні цілі. Так, країни прагнуть самозабезпеченості, захищаючись за допомогою суворішого відбору інвестицій, локалізації даних, заборон на видачу віз, виключення

¹⁰ Ibhagui OW. External debt and current account adjustments: The role of trade openness. — <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23322039.2018.1446247>.

¹¹ Bulut L. External Debts and Current Account Adjustments. — https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1089161.

¹² Останнє сьогодні є характерним для України, про що докладніше далі.

¹³ Altomonte C., Villafranca A. EU Economy: Fit for the Future? — <https://www.ispionline.it/wp-content/uploads/2023/02/Policy-Paper-2023-EU-ECONOMY-3.pdf>

компаній з ключових ринків, поширення практики оншорингу (*onshoring*), тобто перенесення виробництва із зарубіжних ринків на національний, і френдшорингу (*friend-shoring*) — вибудовування ланцюжків виробництва та торгівлі ключовими товарами з країнами, які поділяють схожі політичні та ідеологічні цінності та з якими ризик конфліктів мінімальний.

Зазначимо, френдшоринг фактично став альтернативним підходом до традиційних практик, за яких визначальними є міркування економічної ефективності¹⁴. Пріоритет ефективності поступився місцем **пріоритету національної безпеки**, а принцип френдшорингу набуває системного характеру в міжнародних відносинах¹⁵.

Через погіршення міждержавних відносин багато країн розглядають можливості френдшорингу виключно через створення ланцюжків поставок із союзниками, а просування френдшорингу — не лише двосторонні угоди, а й регіональні та міжрегіональні блоки. Зауважимо, концепція френдшорингу не є новою. В період холодної війни існувала саме така модель, яка відображала поділ світової економіки з урахуванням цінностей/геополітики, а не виходячи з економічних міркувань. На той час така «політизація» світової економіки виступала як стримуючий фактор для зростання та динамічного розвитку світової економіки.

Світова економіка, що заснована на френдшорингу розвинутих економік, може призвести до більшої поляризації між розвиненими державами та державами, що розвиваються, — тенденції, яка вже досить явно проявилася в останні роки. Це також парадигма, що закріплює модель «ядро-периферія» попередніх століть та десятиліть, відповідно до якої будь-яка економіка, яка прагне бути включеною до ядра, повинна відповідати «ціннісній обумовленості».

Таким чином парадигма френдшорингу сприятиме поширенню фрагментації виробничих ланцюжків доданої вартості на регіональні, національні та інші, такі, що найбільш орієнтовані внутрішній ринок. По суті, **френдшоринг означає, що замість міркувань економічної ефективності та продажу ринкових сигналів на перший план виходять принципи, що визначаються політиками**. Це рівнозначно створенню нових ліній розмежування та «неекономічної» моделі розвитку світової економіки. Відтак, відхилення від ринкових принципів лягає на плечі споживачів, зокрема, через посилення інфляційного тиску, а сукупні економічні втрати можуть досягти 4,6% світового ВВП¹⁶.

Повертаючись до сьогодення, вкажемо, що, як уже було зазначено, при входженні у 2022 р. головні коронавірусні втрати видавалося минули, однак численні кризові шоки (продовольчі, енергетичні, фінансування гуманітарних потреб, у т. ч. зумовлені війною в Україні, чи коронавірусні наслідки), які накладалися на системні негативні зміни (стрімке зростання процентних ставок з водночас вкрай низькими темпами зростання доданої вартості і нагромадження основного капіталу) не дозволяли розширювати проєкти довгострокового зростання і розвитку¹⁷.

Відтак, динаміка інвестиційної активності у світі у 2022 р. мала радше символічний характер, а у Європі, в якій останніми роками реалізовувалось близько половини нових великих інвестиційних проєктів, кількість таких проєктів помітно зменшилась (таблиця «Започатковані нові великі інвестиційні проєкти»¹⁸).

При цьому:

- ✓ у США обсяги злиттів і поглинань, якими зазвичай охоплюється значна частка інвестиційних потоків, впали на 53%,

¹⁴ Remarks by Secretary of the Treasury Janet L. Yellen on Way Forward for the Global Economy. U.S. Department of the Treasury. — <https://econs.online/articles/ekonomika/torgovlya-po-druzhe-izderzhki-frendshoringa/>.

¹⁵ «... робота з союзниками та партнерами з френдшорингу є важливим елементом зміцнення економічної стійкості при збереженні динамічного розвитку та зростання продуктивності, що приходять з економічною інтеграцією». — Yellen says the U.S. and its allies should use 'friend-shoring' to give supply chains a boost, <https://www.cnn.com/2022/07/19/us-treasury-secretary-on-supply-chain-resilience-use-friend-shoring.html>.

¹⁶ Raghuram G. Rajan. Just Say No to «Friend-Shoring» Shoring». — <https://www.project-syndicate.org/commentary/friend-shoring-higher-costs-and-more-conflict-without-resilience-by-raghuram-rajn-2022-06?barrier=accesspaylog>.

¹⁷ Огляд тенденцій та прогноз розвитку світового ринку прямих іноземних інвестицій. — <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/news/2-09-22-2/>.

¹⁸ Investment trends monitor. — UNCTAD, January 2023.

- ✓ у ЄС зниження кількості нових інвестиційних проєктів виявилось рекордним – на 15%,
- ✓ у Китаї кількість нових великих проєктів скоротилась взагалі на майже третину, хоча кількість проєктів з міжнародним фінансуванням зросла на 11%.

ЗАПОЧАТКОВАНІ НОВІ ІНВЕСТИЦІЙНІ ПРОЄКТИ, кількість				
	2020	2021	2022	Зміна 2022/2021, %
Загалом у світі	13 370	15 243	16 095	6
Розвинуті країни	9 086	10 286	9 862	-4
Європа	6 383	7 422	6 533	-12
ЄС	4 834	5 804	4 919	-15
Висхідні країни	4 284	4 957	6 233	26
Азія	2 660	3 181	4 198	32

Також важливим і цікавим виглядає секторальний розподіл, який характеризує досить чітко світові пріоритети і потреби. Так, у першій десятці започаткованих великих проєктів три стосуються виробництва чіпів (як відображення високого попиту на них і потреб у безпечних поставках), а 6 – відновлювальних джерел енергії. Водночас це вказує на пріоритетні напрями економічного розвитку в найближче десятиліття.

Можливо, у мирних умовах пріоритети формувались би по-іншому (принаймні енергетичний розподіл і поставки могли б бути безпечнішими, а тому й потребували менше фінансування). Більше того, потреби ефективності базувались би на інших критеріях. Однак через пандемію та війну росії проти України багато компаній стикаються з необхідністю компромісу між прагненням до ефективності та вимогами повернення виробництв до країни базування материнської компанії або перенесення виробництв у географічно ближчі до материнської компанії країни стратегічних ланцюжків створення вартості, насамперед таких як напівпровідники та енергетичні батареї¹⁹.

Важливим є наступне спостереження, пов'язане з оцінкою того, наскільки геополітична і гео економічна напруженість (зокрема, війни і провокована інфляція, дисбаланси на валютних і боргових ринках) вплине на економічну активність у середньостроковій перспективі. Так, одним з результатів моделювання²⁰ є те, що темпи світового ВВП знизяться на 1,5 в. п., при підвищенні інфляції на 1,3 в. п. (погіршення споживчих настроїв, вищі ціни на сировинні товари та жорсткіші фінансові умови). Вочевидь, комплекс негараздів матиме ще значиміший негативний вплив.

2. КРИТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ

Визначення конкурентоспроможності у сучасному світі виходить на новий рівень, який визначатиметься стратегічними високо-технологічними виробництвами і галузями. При цьому, якщо раніше йшлося про торговельну експансію як фактор економічного зростання загалом, то сьогодні фактором конкурентних переваг, зважаючи на розширення інформаційних потоків, стають не лише власні інтелектуальні продукти, а й недопуск конкурентів до технологічних новинок та їх втілень, насамперед у «критичних» сферах, завдяки яким формується нинішній прогрес.

Так, індустрія інформаційних та комунікаційних технологій²¹ (ІКТ), основою яких є напівпровідникові досягнення, стрімко поширює свій вплив на глобальний розвиток, торговельні та інвестиційні потоки та інше. В багатьох випадках ІКТ розглядаються як один з видів капіталу, стосовно якого можна вести мову про продуктивність, інноваційність, пов'язувати з продуктивністю праці працівників. При цьому, для розвинутих країн ІКТ-капітал виявляється чи не найбільш продуктивний, порівняно з іншими видами капіталу²².

Вже існують різні класифікації «критичних» сфер, в яких сконцентровані найвагоміші технологічні досягнення, які дають (чи можуть принести) конкурентні переваги. Однією з таких поширених класифікацій є т. зв. група

¹⁹ Огляд тенденцій та прогноз розвитку світового ринку прямих іноземних інвестицій. – <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/news/2-09-22-2/>.

²⁰ Caldara D., et al. The Effect of the War in Ukraine on Global Activity and Inflation. – <https://www.federalreserve.gov/econres/notes/feds-notes/the-effect-of-the-war-in-ukraine-on-global-activity-and-inflation-20220527.html>.

²¹ Information and communications technology (ICT). – <https://aims.fao.org/information-and-communication-technologies-ict>.

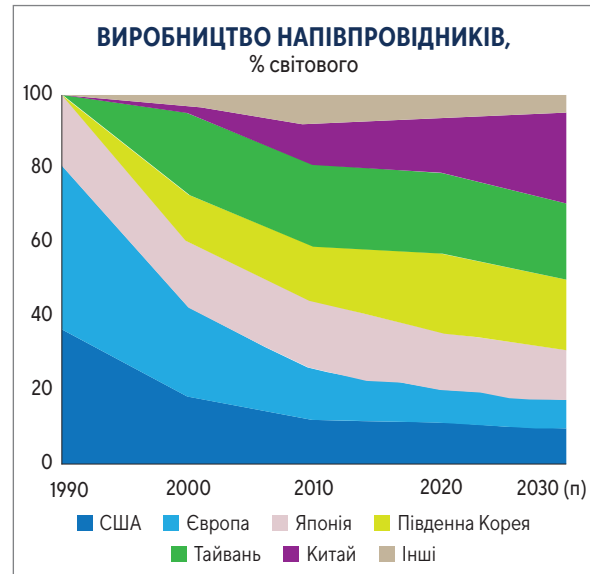
²² Ezell S. Boosting Exports, Jobs, and Economic Growth by Expanding the ITA. – <http://www2.itif.org/2012-boosting-exports-jobs-expanding-ita.pdf>.

ключових технологій, що сприяють розвитку (Key Enabling Technologies (KETs))²³, яка включає мікро- і нано-електроніку, нано-технології, індустріальні біотехнології, надзвичайні матеріали, фотоніку та передові виробничі технології²⁴.

Боротьба за напівпровідники. Зазначимо, що серед вказаних критичних видів діяльності одним з найбільш важливих вважається виробництво і доступ до напівпровідників, що виходить на глобальний рівень. Співпраця і взаємодія країн у цій галузі прискорює технологічний прогрес і здешевлює комп'ютери, смартфони та інші електронні прилади²⁵. Хоча історично лідерство у цій сфері належало США і Європі, однак сьогодні дедалі більше проявляються практичні досягнення Китаю.

Світовим лідером у виробництві напівпровідників є Тайвань. Китай же поки не може ані самостійно забезпечити внутрішній попит належною якістю, ані розраховувати на стійкі поставки з Тайваню, зважаючи на політичні протистояння. Однак Тайвань забезпечує своєю продукцією США і ЄС, що гарантує розвинутим країнам значні конкурентні переваги у багатьох виробничих сферах (діаграма «Виробництво напівпровідників»)²⁶.

Загалом фахівцями виокремлюється низка факторів, які головним чином сприяли і сприяють зростанню Китаю як технологічного лідера: великий, нормативно напівзахисний, ринок, велика і розгалужена мережа зв'язків з дослідниками і компаніями по всьому світу, а також постійне «вливання» фінансового, людського і виробничого капіталу, інвестованого у найсучасніші та перспективні галузі, зокрема, штучний інтелект²⁷.

Китай першим задекларував «реструктуризацію» своїх потреб і свого виробництва (для завоювання глобального лідерства у напівпровідниковій сфері) у стратегічній програмі «Зроблено у Китаї» у 2015 р., де серед важливих завдань визначалося зменшення на 30% залежності країни від зовнішніх поставок у технологічних сферах.

«Відповідь» на конкурентний виклик незабарилась — у частині виробництва та використання напівпровідників США та ЄС вже оголосили амбітні власні (дорогі) програми і плани, спрямовані на власну технологічну незалежність і зменшення ризиків поставок (насамперед з Китаю). А головні обмеження стосуватимуться експорту напівпровідників, які (обмеження) країни почали запроваджувати.

Так, ЄС наполегливо працює над посиленням технологічних позицій і вже має потужні інструменти для формування промислових рішень та інвестицій. У січні 2022 р.

²³ Key Enabling Technologies (KETs). — <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/topic/>.

²⁴ Інша класифікація має дещо інші виміри і стосується радше не технологічних втілень, а сфер діяльності. Найвагоміші виклики очікують людство, якщо не вдасться впоратись з проблемами зміни клімату, охорони здоров'я, штучного інтелекту, робототехніки, обробкою великих масивів даних та ін. Їх складність зростає, оскільки йдеться не лише з технічною і практичною діяльністю, але й новітніми етичними суперечностями. — Madhav R. New Order with a Blend of Western Liberalism and Eastern Civilizational Nationalism, <https://www.institutmontaigne.org/en/analysis/new-order-blend-western-liberalism-and-eastern-civilizational-nationalism>. Аналіз різних класифікацій виходить за рамки даного дослідження.

²⁵ Мірошніченко Б. Світ прямує до торгової війни, де кожен сам за себе. Кінець епохи глобалізації? — <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/17/696022/>.

²⁶ Fasulo F. The EU, US and Asia. Economy as a Weapon? — <https://www.ispionline.it/it/publicazione/eu-us-and-asia-economy-weapon-35893>.

²⁷ Sheehan M. How China became an innovation powerhouse. — <https://carnegieendowment.org/2023/01/10/how-china-became-innovation-powerhouse-pub-88761>.

ЄС ухвалив Закон про ЧІПСи (European Chips Act²⁸), спрямований на зменшення залежності Євросоюзу від імпорتنих поставок напівпровідників.

Нагадаємо, ще недавно Європа була світовим лідером з виробництва напівпровідників. Виробляючи близько половини світового ринку чіпів, маючи значний досвід їх застосування і використання, здавалося, що європейському лідерству ніщо не загрожує. Однак зміщення виробничих і логістичних ланцюгів у середині 2000-х років до Південно-Східної Азії (що торкнулося значної частки промисловості) суттєво змінило торговельні та інтеграційні потоки²⁹.

Не зважаючи на завдання посилення незалежності у сфері напівпровідників, у т. ч. шляхом внутрішньоєвропейської кооперації, потоки мікросхем з Китаю до ЄС різко зросли з початку 2020-х років, що свідчить про те, що, принаймні в короткостроковій перспективі, ЄС не може «вижити» без китайських поставок³⁰. Європа є чистим імпортером напівпровідників, поглинаючи близько 20% світових поставок, виробляючи при цьому лише 9%. Більше того, в той час, коли США демонструють можливості зменшення залежності від Китаю, європейська залежність від Китаю поглиблюється.

Вірогідно, такі ризики чітко усвідомлюються. Свідченням є те, що, по-перше, ще 15 лютого 2022 р. депутати Європарламенту ухвалили закон стосовно законодавчого регулювання галузі напівпровідників (Chips Act) та виступили за створення механізму втручання у разі дефіциту для забезпечення поставок напівпровідників. 16 лютого вони ж ухвалили резолюцію, в якій закликали

Єврокомісію підготувати плани з переміщення визначених виробництв до Європи, особливо в галузі стратегічних технологій³¹.

По-друге, ЄС на напівпровідникові цілі виділяє €15 млрд з власного бюджету і водночас має намір залучити €43 млрд приватних інвестицій³². Проєкт «Горизонт Європа», спираючись на досвід програми «Горизонт 2020», є найбільшою в історії транснаціональною програмою підтримки досліджень та інновацій з бюджетом близько €95,5 млрд на 2021-2027 рр. Інші важливі інструменти впроваджуються за програмами спільних європейських інтересів (IPCEI), які першочергово застосовуються до технологій чистої енергії, таких як водень та відповідні акумулятори, і фінансуються Європейським інвестиційним банком (ЄІБ).

Водночас у липні 2022 р. ухвалений, а в серпні підписаний Закон США про ЧІПСИ і науку (CHIPS and Science Act)³³ став дороговказом на зміцнення конкурентоспроможності, інноваційності та безпеки національної економіки³⁴, одним з важливих напрямів якого визначалась підтримка напівпровідникової індустрії, сприяння інвестиціям у національні виробничі потужності.

Тут доречно зазначити, що вказані значні інвестиційні залучення в Європу великою мірою пов'язані з американськими джерелами. Насамперед йдеться про концерн світового рівня Intel, який оголосив плани будівництва і оновлення потужностей у Німеччині (€17 млрд) та в Ірландії (€17 млрд), які мають бути введені у дію у 2027 р.

У березні 2022 р. США виступили з ідеєю створення партнерської мережі

²⁸ European Chips Act. – https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-chips-act_en.

²⁹ Gerven P. Europe's glorious semiconductor past doesn't exist. – <https://bits-chips.nl/artikel/europes-glorious-semiconductor-past-doesnt-exist/>.

³⁰ Altomonte C., et al. EU Economy: Fit for Future. – ISPI, February 2023.

³¹ Council regulation amending Regulation (EU) 2021/2085 establishing the Joint Undertakings under Horizon Europe, as regards the Chips Joint Undertaking. – <https://www.europeansources.info/record/>.

³² Tajoli L., et al. International Trade: Globalisation is Here to Stay. – <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/>.

³³ Повна назва – Створення важливих стимулів для виробництва напівпровідників та науки (Creating Helpful Incentives to Produce Semiconductors and Science Act of 2022). Законом передбачається \$280 млрд витрат протягом наступних десяти років, при цьому \$200 млрд будуть спрямовані на наукові дослідження та комерціалізацію, \$52,7 млрд на виробництво напівпровідників, дослідження та розвиток робочої сили, податкові кредити на \$24 млрд на виробництво мікросхем та \$3 млрд на програми, спрямовані на передові технології та безпечні ланцюги поставок. – <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/the-chips-and-science-act-heres-whats-in-it>.

³⁴ У поєднанні із ухваленим ще у 2021р. законом «Про інфраструктуру» формувались стимули для розвитку промисловості, створення робочих місць та нарощення власних виробництв у США. Сприятливе законодавство та державна підтримка дозволять залучити інвестиції в науку і технології, щоб повернути Сполученим Штатам лідерство у високотехнологічних галузях та зміцнити економіку. – Савицький О. Як Україні стати на хвилю реіндустріалізації з США та ЄС, <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/18/698134/>.

напівпровідників, відомої як Чотиристоронній Альянс провідних виробників чіпів (Chip 4 Alliance³⁵), до якого, крім США, будуть залучені Японія, Південна Корея, Тайвань, і завдяки якому вдасться обмежити доступ до ресурсу (насамперед через імпорту) Китаю у вказаній сфері та зберегти світове лідерство розвинутих країн. Це може виявитись цілком дієвим, оскільки, зокрема, у 2020 р., Китай імпортував напівпровідникових схем та виробів на суму \$10,8 млрд, у т. ч. з Японії — \$2,54 млрд, Тайваню — \$2,24 млрд, Південної Кореї — \$1,16 млрд. Надалі США також активізували зусилля на залученні до напівпровідникової «орбіти» інших виробників з Південно-Східної Азії, насамперед Сінгапур і В'єтнам.

Однак, зважаючи на місце Китаю у системі світової торгівлі загалом, також не зрозумілим залишається дієвість обмежувачих механізмів і спроб замикання торгівлі напівпровідниками у колі найближчих стратегічних партнерів (і «відстороненні» Китаю). Насамперед це стосується жорсткої включеності в обмеження Тайваню, який економічно все ще пов'язаний з материковим Китаєм³⁶.

Подібні складнощі виникатимуть й у інших провідних країнах регіону. Ситуація ускладнюється тим, що в ланцюгах вироблення і поставок напівпровідників, де важливу роль відіграють Південна Корея і Тайвань³⁷, вказані країни хоча й є стратегічними союзниками США, однак мають і власні амбітні плани. А в основі формування таких планів лежить положення про те, що у сучасному світі у довгостроковій перспективі зберігатимуть лідерство лише ті країни, які, з одного боку, постійно підтверджують технологічні переваги, з іншого — забезпечені ресурсами для безперервних виробничих процесів.

Такі суперечності у сучасних виробництвах не є виключними. Як вказано, економічна конкуренція дедалі більше проявлятиметься у кількох ключових сферах прийдешньої конкурентоспроможності, та завдяки досягненням у яких зможе зменшуватися залежність від недобросовісного

використання економічних переваг. До таких сфер, крім вказаного виробництва напівпровідників і чіпів, належать виробництво потужних батарей та акумуляторів, доступ до критичних матеріалів і рідкоземельних металів, кібернетичні та біотехнологічні розробки. Причому у всіх цих сферах головним конкурентом США (та й інших розвинутих країн) є Китай.

Тут слід зробити **загальне зауваження**. Технологічна, енергетична, сировинна (особливо рідкоземельних матеріалів) сфери та інтегровані мережі виробництва і поставок потребують узгоджених державних та приватних інвестицій.

І перший упереджуючий крок у цьому напрямі Китаєм вже зроблено. У той час як країни активізують свої зусилля з просування і впровадження цифрових інновацій, Китай задекларував ініціативу Цифровий шовковий шлях (DSR) як невід'ємну частину відомого проекту «Один пояс, один шлях» (BRI), спрямовану на покращення цифрової інфраструктури, насамперед в країнах, які вже охоплює BRI. Зрозуміло, що вказана ініціатива — ще один додатковий (тепер цифровий) інструмент «покращення співпраці» з ЄС у частині політичного та економічного діалогу³⁸. Більше того, оскільки цифрова економіка посилюватиме свою значимість у глобальному економічному відновленні і зростанні, у т. ч. через ширше застосування теорії і практичних втілень штучного інтелекту, то інтерес до входження Китаю у європейські дослідження і розробки не слід недооцінювати.

Стосовно інших стратегічних виробництв, то слід вказати на лідерство Китаю у багатьох з них. Однак ситуація не є достатньо зрозумілою і прозорою для встановлення справжніх конкурентних переваг. Китай дійсно отримав стратегічні важелі впливу на глобальні ланцюги поставок декількох ключових секторів і технологій, таких як акумулятори і сонячні батареї. Хоча успіх не заперечується, однак він був обумовлений широкою участю державних компаній, прямими субсидіями та передачею технологій,

³⁵ Kaur D. Is there really a Chip 4 Alliance? Officially, it's still a proposal. — <https://techwireasia.com/2023/01/is-there-really-a-chip-4-alliance-officially-its-still-a-proposal/>.

³⁶ Зокрема, обсяг торгівлі між Тайванем і Китаєм (найбільшим торговельним партнером) за останні 5 років перевищує \$515 млрд.

³⁷ Korteweg R. «Fragmentegration»: a new chapter for globalization. — <https://www.ispionline.it/it/publicazione/>.

³⁸ Yan Shaohua, Yao Xu. China-EU Digital Cooperation: The Ways Forward. — EUobserver Magazine, December 2022.

які пов'язані з великими ризиками для системи державних фінансів, зокрема, великим боргом, корупцією та потенційною неефективністю, а також низькими інноваціями. Тому поки зарано оцінювати конкурентні позиції у сфері акумуляторів і батарей.

Хоча війна в Україні показала, наскільки глобальна інтеграція є фундаментальною для європейських країн з метою подолання регіональних збоїв, випадок напівпровідників демонструє, що однотипна інтеграція є надзвичайно небезпечною, коли йдеться про поширення шоків, які множаться за відсутності тісних економічних зв'язків³⁹.

Сьогодні є помітним наростання темпів технологічного відставання України не лише від найбільш розвинених країн світу, але й від сусідніх країн, що раніше мали подібні початкові умови для постсоціалістичних трансформацій. Слабкість державних інституцій, корумпованість влади, економічна та технологічна відсталість чинять тиск на стійкість держави, спроможність суспільства до вироблення адекватних і ефективних відповідей на численні виклики як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Втім, окремі успішні вітчизняні сфери вказують на те, що країна спроможна до прискорених позитивних змін. Особливо, якщо в країні зміцняться євроінтеграційні процеси, а також, якщо сама європейська економіка стійко і збалансовано розвиватиметься. Тому у цій публікації ми постійно звертатимемось до проблемних сфер чи успішних звершень Євросоюзу загалом і його окремих країн зокрема.

Промислові виклики для Європи. Як вказано, для того, щоб Європа відігравала належну роль у формованому світовому порядку, їй потрібно і надалі утверджуватись у якості світового центру демократії, технологічності, збереженні світової цивілізації.

Стійке зростання розширеної Європи на початку століття (хоча й меншими темпами, ніж очікувалось), а з тим зміцнення ЄС у

якості геополітичного гравця на тлі заострення протистоянь у інших частинах світу, створювало ілюзію довготривалої стійкості таких процесів, що провокувало прагнення до європейської стратегічної автономії⁴⁰. Звичайно, стратегічні ініціативи першочергово стосувались промисловості, яка століттями була візитівкою Європи⁴¹ і яка однак сьогодні знаходиться у частковій невизначеності, зумовленій кардинальною зміною енергетичної структури Європи⁴².

Поряд з цим, стійкість розвитку промисловості ЄС значною мірою залежить від економічної динаміки двох найкрупніших світових економік — США і Китаю, утриманні мирного конкурентного економічного змагання. І у цьому контексті Європа зацікавлена у прискореній ліквідації торговельних протистоянь і відновленні двох найбільших економік. Послаблення ж динаміки США і Китаю, у поєднанні з глобальною інфляцією неминує спровокує посилення жорсткості монетарної політики⁴³, що може дедалі посилювати світові гальмівні процеси.

На цьому тлі європейці покликані визначитись, як захистити і розвинути свої промислові сектори у світлі не тільки високих цін на енергоносії і зусиль з декарбонізації, але і спроб інших економік отримати конкурентні переваги. Ситуація ускладнюється тим, що поряд з необхідністю утримувати конкурентні переваги над американськими чи азійськими корпораціями, європейські компанії ще мусять витримувати внутрішньоевропейську конкуренцію, де нерівномірний доступ до (енергетичних) ресурсів не лише створює політичні протистояння (всередині ЄС), але й може провокувати додаткові енергетичні дисбаланси, якщо не буде запроваджена більша гнучкість національним субсидіям та додаткового стимулювання зелених інвестицій⁴⁴.

Зважаючи на високу взаємозалежність європейських економік, а також зростаючі економічні та торговельні зв'язки у трикутнику

³⁹ Altomonte C., et al. EU Economy: Fit for Future. — ISPI, February 2023.

⁴⁰ Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate. — <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

⁴¹ Останніми роками до традиційних проблем додалися ризики посилення ризиків кліматичної кризи і зміни в гео-економічних і геополітичних умовах призвели до прискорення вироблення нових спільних пріоритетів ЄС, таких як «зелений та цифровий перехід», які мали б супроводжувати «стратегічну автономію». — EU industrial policy in the making. — <https://institutdelors.eu/en/publications/eu-industrial-policy-in-the-making/>.

⁴² Raimondi P. Walking out of the Woods: EU Industrial Policy between the Energy Crisis and Decarbonisation. — <https://www.iai.it/en/publicazioni/walking-out-of-woods-eu-industrial-policy-between-energy-crisis-and-decarbonisation>.

⁴³ Europe: The Fog of War Clouds the European Outlook. — IMF, October 2022.

⁴⁴ EU industrial policy in the making. — <https://institutdelors.eu/en/publications/eu-industrial-policy-in-the-making/>.

США-ЄС-Китай, економічні ускладнення, такі як рецесія (негативні показники зростання два квартали поспіль), можуть мати ефект доміно, тобто рецесійні прояви посилюватимуться на лише між близькими країнами, а й мати трансконтинентальний характер. Причому негаразди можуть також посилюватись через негативні зворотні зв'язки. Так, погіршення поставок і умов поставок енергетичних ресурсів (за холодної зимової погоди) призведе до стрімкого нарощування дефіциту таких ресурсів, підштовхуючи інфляцію і економічні дисбаланси. Своєю чергою, інфляція, якщо «затримається» довше, ніж очікується чи розраховується, сформує негативні інфляційні очікування, що посилюватиме ризики втрати реального добробуту працівників і домогосподарств, тобто провокуватиме кризу на ринках праці і платоспроможності, що, своєю чергою, вимагатиме розширення соціальних видатків в умовах неможливості підвищувати фіскальний тиск або посилювати подальшу жорсткість монетарної політики.

На цьому тлі вимальовується **системна пересторога**, безпосередньо пов'язана з китайською експансією: якщо енергетична залежність Європи від російських енергоресурсів спричинила значний тиск на промисловість (особливо Німеччини), то Китай може відігравати ще більш негативну роль у європейській економіці загалом, особливо у промисловому секторі, де європейські товари поступово, але й послідовно, витісняються китайськими.

Трансформації, які постають перед промисловістю ЄС не повинні стати чинником затримки запровадження важливих структурних змін, від яких залежить подальший збалансований розвиток. Насамперед йдеться про енергетичні трансформації, у т. ч. зелений перехід та енергетичну безпеку, декарбонізацію промисловості, кліматичні та демографічні виклики.

Енергетичні виклики для Європи. Слід нагадати, що наприкінці 2019 р. Європейська комісія оголосила про ухвалення нової стратегії, яка отримала назву «Зелений курс».

Головною її метою є досягнення (у всіх країнах, які підтримали стратегію) до середини століття т. зв. кліматичної нейтральності⁴⁵. Відтак, одним з ключових трендів світової економіки безумовно є перехід від традиційних видобувних енергетичних джерел до відновлювальних, який (перехід) хоча й почав активно впроваджуватись, однак містить низку економічних та політичних суперечностей, які можуть вплинути на структуру світового виробництва⁴⁶, а з тим — суттєво загальмувати позитивні трансформаційні наміри.

Зазначимо, що прискорений перехід до «зеленої енергетики» при різкому скороченні видобувних видів палива, вірогідно, містить високі ризики нарощування енергетичних дисбалансів і диспропорцій на енергетичних ринках, від чого зможуть постраждати висхідні країни, які не мають належних ресурсів для компенсації втрат, що, як це вже проявлялось, стане чинником і соціальних збурень, нового витку протистоянь по вертикалі Північ-Південь. Більше того, виробництво нового устаткування для нової промисловості, вилучення значних участків земель і зміна ландшафтів не можуть вважатись екологічно нейтральними, що потребує прискіпливої уваги до таких глобальних проєктів.

Енергетична криза, спровокована агресією, актуалізувала подібні ризики. Насамперед, зауважимо, що запровадження санкцій проти РФ та зворотні заходи призвели до перебоїв у постачанні енергоресурсів до ЄС. Набуття чинності наприкінці 2022 р. заборони ЄС на імпорт російської нафти, якій передувало вугільне ембарго (квітень 2022 р.), та запровадження ембарго на російські нафтопродукти, рішення щодо обмеження постачання природного газу до Європи у поєднанні з певними труднощами⁴⁷ у виробництві атомної, гідро- та вітрової електроенергії протягом останніх місяців року призвели до різкого зростання цін на природний газ, пальне та електроенергію.

Країни ЄС для подолання енергетичної кризи та проходження опалювального сезону вимушені були переглянути свої дії, які були

⁴⁵ The European Green Deal Communication. — https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/european-green-deal-communication_en.pdf.

⁴⁶ Зокрема, зростання попиту на нові електричні транспортні засоби підштовхнула до формування нового світового ланцюга виробництва автомобілів, зміцнивши позицію Китаю як ключового учасника фактично нової галузі.

⁴⁷ Дефіцит у виробництві електроенергії на гідро- та атомних електростанціях склав 7% від загального попиту на електроенергію в Європі у 2022 р.

націлені на боротьбу зі змінами клімату та поступу до перетворення європейського континенту на кліматично нейтральний. Відбулася **переоцінка вимог енергетичної безпеки**, перегляд термінів досягнення цілей щодо енергетичного переходу, уповільнення темпів ЄС щодо «озеленення» енергетики й економіки⁴⁸.

Попри неочікувані турбулентності, ЄС вдалося уникнути найгіршої енергетичної кризи 2022 р. Попит на електроенергію зменшився на 7,9%. Спільнота ЄС загалом не відмовилась від свого «зеленого» курсу та очікуваного переходу на нові джерела енергії. Поряд з використанням викопних енергоресурсів спостерігалось розширення виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії (ВДЕ)⁴⁹.

Слід звернути увагу на позицію Міжнародного економічного форуму (World Economic Forum, WEF)⁵⁰ стосовно того, що війна змусила кілька країн розглянути компроміси між енергетичною безпекою та сталістю для забезпечення енергопостачання в короткостроковій перспективі. Проте в довгостроковій перспективі очікується, що перехід до «чистої» енергетики запропонує взаємовигідні можливості, поєднуючи вимоги безпеки та стійкості через інвестиції у ВДЕ та інші чисті джерела енергії, а також такі заходи, як енергоефективність.

У короткостроковій перспективі ефективною виявилась пряма підтримка споживачів та впровадження енергозберігаючих заходів. Серед них варто виокремити наступні:

- ✓ План ЄС щодо скорочення споживання газу в усіх країнах ЄС на 15% (почав діяти з 09.08.2022 р.), і, поміж іншого, переведення генерації з газу на інші види палива: вугілля, нафту, ядерне паливо;
- ✓ Встановлення ЄС вимог щодо зменшення обсягів споживання газу на

період із серпня 2022 р. по березень 2023 р. на 15%. В середньому у період із серпня 2022 р. до січня 2023 р. споживання природного газу в ЄС знизилось⁵¹ на 19,3%, порівняно з середнім споживанням газу за ті ж місяці з 2017 р.

- ✓ Угода про обмеження цін на природний газ на рівні €180 за МВт-год (менше ніж \$2 000 за тис. куб. м). Однак нове обмеження набуде чинності лише в тому випадку, якщо різниця в ціні зі світовими цінами на скраплений природний газ перевищить €35;
- ✓ Розширення у рамках ЄС реформи ринку електроенергії використання контрактів з фіксованою ціною з метою захисту європейських споживачів від коливання цін. Для підтримки нових інвестицій у відновлювану (вітрову, сонячну тощо) та атомну енергетику мають використовуватися контракти на різницю (CfD). Мета пропозиції полягає у тому, аби забезпечити стабільний дохід інвесторам і зменшити волатильність цін для споживачів;
- ✓ Спрощення для покупців електроенергії процедури підписання ще одного типу довгострокових прямих контрактів про закупівлю електроенергії (Power Purchase Agreements, PPAs);
- ✓ Також ЄС було запропоновано дозволити тимчасове втручання національних урядів у ринкові процеси, аби захистити клієнтів, особливо вразливих громадян, і малий бізнес від зростання цін на електроенергію. Однак тут є суттєве зауваження, оскільки надмірне втручання на ринок також створювало ризики підризу довгострокових інвестиційних процесів, необхідних для переходу енергосистеми до екологічно чистих джерел енергії.

⁴⁸ Високі ціни та проблеми з енергетичною безпекою можуть спонукати до відновлення інвестицій у забезпечення викопним паливом. Так, дослідження Rystad Energy показує, що капітальні інвестиції в нові офшорні нафтогазові проекти перевищать поріг у \$100 млрд у 2023 р. та 2024 р. Активізація розробки морського шельфу очікується на Близькому Сході.

⁴⁹ Див. також: Конеченков А. Сектор відновлюваної енергетики України до, під час та після війни. — <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyuvanoji-energetyki-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>.

⁵⁰ Fostering Effective Energy Transition 2022 Edition Insight Report May 2022. — https://www3.weforum.org/docs/WEF_Energy_Transition_Index_2022.pdf.

⁵¹ Відповідно до даних Eurostat, найменше зниження споживання природного газу за звітний період зафіксували в Ірландії: на 0,3%, Іспанії — на 13,7% та у Словенії — на 14,2%, тобто у цих країнах не досягнуто планового показника у 15%. В інших державах споживання знизилось більше за цільовий показник, а в деяких країнах — до 40% і більше. Найпомітніше споживання впало у Фінляндії — на 57,3%, у Литві — на 47,9% та Швеції — на 40,2%.

3. ПОСЛАБЛЕННЯ ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ У ПРОВІДНИХ РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ

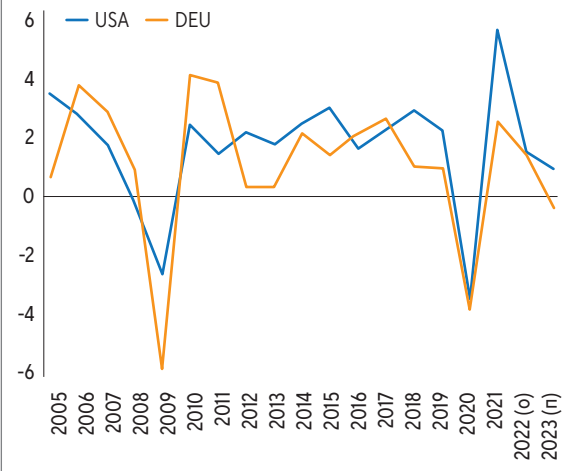
Як вказано, особливістю 2022 р. стало помітне гальмування провідних країн як внаслідок глобальної інфляції та коронавірусного спаду, так і війни в Україні і кризових шоків на енергетичних і продовольчих ринках. Якими б суперечливими не здавались відносини провідних країн світу, однак поки саме вони формують широке коло факторів зростання/гальмування світової економіки. Звичайно, серед розвинутих країн виокремлюються США (найбільша економіка світу) і Німеччина (найбільша європейська економіка, від якої значною мірою залежить успіх всього ЄС).

Однак нинішня ситуація не виглядає простою. «Німецьке диво» 1960-1990-х рр. у останні два десятиліття загальмувалось, а після Глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр. Німеччина взагалі втратила лідерську динаміку, принаймні помітно поступаючись США у темпах економічного зростання (діаграма «Зростання реального ВВП США і Німеччини»).

Ситуацію погіршила коронавірусна криза 2020 р. За два наступні роки Німеччина, хоча й мала позитивну динаміку, проте вкрай слабку, і ледь надолужила втрати коронавірусного року. Можливо, ситуація могла і змінитись, якби Німеччина продовжувала отримувати вигоди від дешевих російських енергоресурсів.

Слід нагадати, що росія упродовж десятиліть спромоглася налагодити і посилити важелі впливу на ЄС, у т. ч. через залучення німецьких політиків до спільних стратегічних проєктів, насамперед, в енергетичній сфері, досягаючи при цьому не лише економічних, а й політичних цілей⁵². Серія проєктів Nord Stream зіграла ключову роль у збільшенні залежності Берліна від дешевого російського природного газу, який надходив від «надійного постачальника енергоносіїв». Залежність посилювалась також готовністю політичного керівництва країни відкласти пошук альтернативних джерел навіть після

ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП США І НІМЕЧЧИНИ,
% до попереднього року

того, як росія окупувала Крим у 2014 р. Відхід від основ ринкової економіки спричиняв «непомітні» втрати конкурентоспроможності, а тому сьогодні привабливість німецької економіки помітно знизилась (хоча країна залишається європейським лідером).

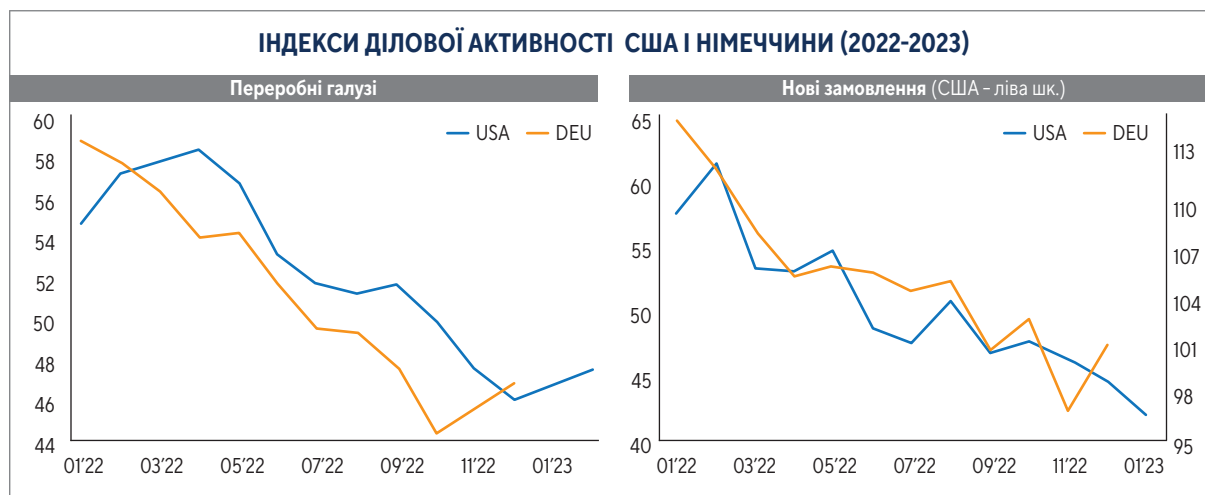
Значніші зниження показників економічної активності у переробних галузях у єврозоні загалом і Німеччині зокрема (порівняно із США) у 2022 р. (ймовірно, продовжуватиметься упродовж всього 2023 р.) (діаграма «Індекси ділової активності...»⁵³) переважно зумовлено кризовими процесами на енергетичних ринках Європи, спровокованих росією⁵⁴, як складовою гібридної війни проти ЄС, а також окремими заходами санкційної політики, до якої на початкових етапах запровадження низка країн ЄС не була готова (або ж намагалася отримати від цього привілеї). Оскільки спадні тенденції ділової активності вже тривають упродовж кількох кварталів, то ризики глобального гальмування можуть перерости у депресивність. Хоча з початку 2023 р. ситуація дещо «вирівнялась», однак такі ризики не повинні ігноруватись.

Ситуація із слабкою динамікою зростання ускладнюється тим, що в багатьох розвинутих країнах зберігається висока інфляція, до чого такі країни не «звикли». Слід зазначити, що 2022 р. в економічному аспекті пройшов під впливом всесвітньої протидії інфляційному

⁵² Szicherle P. Fighting foreign malign influence in democratic states. – <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-01/>.

⁵³ У цьому розділі для порівняння економічної активності різних країн використані дані наведені у Trading Economics. – <https://tradingeconomics.com/country-list/>.

⁵⁴ Нагадаємо, США є енергетично незалежною країною, а також має незначні обсяги торгівлі з росією, на відміну від Європи, де низка країн суттєво залежить саме від торгівлі з росією, особливо у енергетичній і сировинній сферах.

розкручуванню. Тут доречно нагадати головні «постулати» стосовно того, що висока інфляція перешкоджає як прискореному відновленню, так і досягненню значимих соціально-економічних результатів⁵⁵. Тим більше, якщо серед чинників інфляції виокремлюється потужна енергетична складова, що є типовим для сучасного енергетично залежного світу.

Дещо суперечливим виглядає протидія інфляції, спричиненої енергетичним сектором, посиленням процентної політики. Протидія інфляції через підвищення базових ставок центральних банків водночас формує обмеження для економічного відновлення і прискорення. І більше того, зростаючі ставки привносять і «власні» макроекономічні ускладнення і негаразди.

Це виявилось чинником, який, як вказувалось, спровокував обговорення «домінування» долара у міжнародних фінансах (що нібито обмежує свободу ринків). Здається, дискусії мають радше гіпотетичний характер, аніж практичний. Нагадаємо, близько 85% транзакцій на глобальних валютних ринках (\$6 трлн. щоденно) відбуваються за участю долара. Резерви більшості центральних банків сформовані на базі долара. Боргові зобов'язання у більшості випадків деноміновані також у доларах. Хоча США мають «хронічний» зовнішньоторговельний дефіцит (трохи менше \$100 млрд на місяць), однак це зовсім не

впливає ані на спроможність вчасних і повних виплат, ані на міцність долара⁵⁶.

Останнє чітко віддзеркалене у економічній динаміці США у 2022-2023 рр., яка (динаміка) задає імпульс і для багатьох розвинутих країн (нагадаємо, темпи зростання ВВП США є вищими, ніж у більшості розвинутих країн). Так, у II п/р 2022 р. у США відновилось реальне зростання (у III кв. — на 3,2%, у річному вимірі до відповідного кварталу попереднього року, і у IV — на 2,7%, відповідно)⁵⁷, причому це відбувалось в умовах глобальної турбулентності і невизначеності, посилення санкційних обмежень і (значною мірою спровокованої) високої інфляції.

Головні накреслення на 2023 р. економіки США прослідковуються досить чітко⁵⁸:

- ✓ зростання залишатиметься на рівні нижчому, ніж у досгостроковому тренді — менше 1% у квартальному обчисленні, однак рецесія не повинна стати домінуючим процесом;
- ✓ інфляція загальмується до рівня 3%, що все ж є вище цільового індикатор ФЕД.

Парадоксальність ситуації проявляється у тому, що у США і у Німеччині при гальмуванні економічної динаміки (і високої інфляції) утримується низький рівень безробіття (на рівні лише незначним чином вищим

⁵⁵ Звичайно, є і виключення. Так, Україна у першій половині 2000-х років демонструвала високі темпи зростання при збереженні високої інфляції (у 2000-2007 рр. середньорічне зростання сягало понад 7% при річній інфляції близько 11%). Останніми роками Туреччина демонструє стійку позитивну динаміку зростання ВВП при двозначних показниках інфляції.

⁵⁶ У 2022, незважаючи на вказане гальмування економіки США, долар суттєво зміцнів.

⁵⁷ US Economics: The Week Ahead. — Credit Suisse, January 2023.

⁵⁸ 2023 Economic Outlook. — Credit Suisse, December 2022.

мінімальних докоронавірусних показників: у США — 3,5-3,7%, Німеччині — 5,0-5,5%⁵⁹). Якщо економіка знаходиться у процесі гальмування чи невпевненості бізнесу у власних перспективах, то чому ж зайнятість зростає? Ймовірно, бізнес має впевненість у тому, що негаразди 2022 р. залишились у минулому, а наслідком збереження зайнятості стануть прискорені темпи зростання у розвинутих країнах вже у другій половині 2023 р.⁶⁰

Зазначимо, для Німеччини у контексті виробництва (пропозиції) в умовах дорогих енергоресурсів дедалі зростатиме частка таких підприємств, які не в змозі будуть платити таку високу вартість (за дорогі ресурси) і залишатись при цьому прибутковими. Відтак такі підприємства або мають скорочувати виробництво або ж своєю чергою підвищувати ціни на власні товари і послуги. Зрозуміло, в таких випадках цінова розкрутка (більша чи менша) неминуха і стосується переважної частини загальної економічної діяльності.

Слід окремо звернути увагу на ризики і втрати домогосподарств (їх попиту чи споживання). Інфляція, започаткувавшись, зростає набагато вищими темпами, ніж зростають зарплати, що означає втрату реальної купівельної спроможності. Відтак, не лише скорочується виробництво, а й скорочується попит, що провокує незацікавленість економічних агентів у створенні доданих вартостей, а відтак — послаблення економічної динаміки. Якщо стійка (і навіть зростаюча) інфляція утримується достатньо довго, а разом з нею відбувається скорочення пропозиції, отримується «класична» схема рецесії, «звільнитись» від якої буває вкрай важко.

Економічна слабкість, яка лише посилює взаємозв'язок економік США і Європи, спонукає до покращення їх співпраці і взаємодії. Так, керівництво ЄС відверто закликає до того, щоб, з одного боку, уникнути перебоїв у трансатлантичній торгівлі та інвестиціях, з іншого — посилити скоординованість

програм стимулювання національних економік, що принесе додаткові вигоди (зокрема, завдяки т. зв. економії на масштабі, встановленні загальних стандартів, оновленні ланцюгів поставок, приборканні цінових шоків)⁶¹.

4. ПОЗИЦІЯ КИТАЮ ТА НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЙОГО ЕКОНОМІКИ

Вже є визнаним, що суперництво між США і Китаєм, практично у всіх сферах сучасного розвитку, належить до визначальних чинників формування світової політики. Конкурентне (економічне) суперництво часто буває ускладнене різними світоглядними особливостями і парадигмами. США та їх партнери створенні у міжнародних відносинах на створені конкурентних переваг країн демократії над країнами, які радше характеризуються як авторитарні.

Важливою особливістю китайської економіки (пов'язаною із системою державного управління) є те, що вона легко поглинає технології з-за кордону і добре відповідає стандартам зовнішніх ринків. Економіка Китаю також відносно ізольована від зовнішніх потрясінь і втечі капіталу як внаслідок досить жорсткого регулювання впливу капіталів, так і обмеженістю вільного курсоутворення. Більше того, величезні валютні резерви, номіновані в доларах (в основному державний борг США та інвестовані в казначейські облігації США), фактично захищають внутрішні ринки країни від короткострокових (і спекулятивних) потоків капіталу, а з тим — збереженню конкурентоспроможності власної валюти під час криз⁶².

Довгий час провідні країни ліберально-демократичної спрямованості намагались залучити Китай до прийняття західних цінностей, і на цій основі — трансформації Китайського політичного та економічного середовища до західних стандартів. Вочевидь, такі спроби не були успішними. Однак,

⁵⁹ Статистика зайнятості країн перебування українців починає відображати їхній вплив на ринок праці, який, однак, наразі не є загрозливим. Так, у Німеччині незначне зростання рівня безробіття повністю пояснюється включенням мігрантів у статистику, починаючи із червня 2022 р. При цьому, однак, жодних ознак структурних змін ринку праці немає (Див. також далі.)

⁶⁰ Darvas Z. Economy: Inflation Peaking, Recession Looming? — <https://www.ispionline.it/en/publication/economy-inflation-peaking-recession-looming-37060>.

⁶¹ Special Address by President von der Leyen at the World Economic Forum. — https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_23_232.

⁶² Kadri J. De-dollarization: Slowly but surely. — <https://english.almayadeen.net/news/economics/de-dollarization-slowly-but-surely>.

у 2022 р. ситуація могла змінитись із суперництва до конфронтації і навіть антагоністичних протиріч після того, як росія і Китай оголосили про встановлення дружніх стосунків у всіх сферах без меж і обмежень «no-limits friendship» якраз напередодні російського вторгнення в Україну.

Вірогідно, відкрита агресія все ж виявилася неприйнятною для Китаю, і у II п/р 2022 р. Китай зробив низку політичних заяв і зовнішніх візитів, в яких досить чітко відмежувався від «безмежної дружби» з росією, а також доклав зусилля для нейтралізації протистояння «автократії і демократії»⁶³. Певним чином це зумовлено тим, що серед ризиків і викликів для Китаю виокремлюються репутаційні. Останніми роками образ Китаю як світового лідера піддається випробуванню не стільки в економічній площині (хоча гальмування економічного зростання також має свою вартість для привабливості Китаю серед висхідних країн), скільки у гуманітарних цінностях і правах людини. Звичайно, як один із світових лідерів Китай не може не зважати на подібні ризики.

Втім, є підстави очікувати, що і у частині вибору зовнішніх партнерів Китай прискорюватиме зміни, у т. ч. через дипломатичні канали. Сьогодні це, зокрема, проявляється через трикутник Китай-Іран-Саудівська Аравія, роль Китаю у налагодженні відносин між історичними антагоністами – Іраном і Саудівською Аравією. Укладена за китайського посередництва угода між Іраном і Саудівською Аравією про відновлення дипломатичних відносин стала черговим сигналом посилення ролі Китаю у міжнародній дипломатії, насамперед в азієському просторі⁶⁴.

Втім, практична значимість угоди залишається неоднозначною, оскільки, по-перше, угодою фактично передбачається лише відновлення нормальних дипломатичних зв'язків. По-друге, без конкретніших кроків до примирення між сторонами, які будуть підтримуватись зовнішніми гарантами та

наглядом, угода радше означатиме лише тимчасовий період затишшя перед новою фазою двосторонньої напруженості.

По-третє, хоча угода має засвідчувати зближення Саудівської Аравії і Китаю (у т. ч. враховуючи на вказане раніше «нафтове зближення»), однак безпекові потреби Саудівської Аравії (які вже неодноразово забезпечувалися) міцно утримують її в політичній орбіті США.

Зауважимо, що на нинішню (певним чином обережну) зовнішньоекономічну політику Китаю мали суттєвий вплив наслідки першої російської агресії проти України у 2014 р. На прикладі навіть обмежених санкцій, які запровадили у той час західні країни, Китай зміг оцінити їх результативність і гальмуючий вплив на відносно стійку економіку, якою на той час була російська. У той час Китай демонстративно залишався осторонь конфліктного протистояння. Натомість зосередився на запровадженні парадигми «подвійного зближення», втілення якої спрямовано на розвиток внутрішнього ринку (нарощування внутрішнього споживання) і зменшення залежності від зовнішнього⁶⁵.

Нагадаємо, що з початку коронавірусного нападу Китай по суті заклав країну (сповідуючи політику т. зв. нульового (допуску) коронавірусу) як для власних громадян для виїзду за кордон чи навіть поїздки всередині країни, так і для візитів іноземців до Китаю. Важливий крок Китаєм зроблено восени 2022 р. – країна вперше за три роки пандемії відкрила свої кордони для іноземців у рамках скасування політики нульової толерантності до ковіду.

Перезапуск економіки та залучення інвестицій – критично важливі питання для Китаю. Однак стрімке послаблення коронавірусних обмежень може надати додатковий стимул економіці, але ці заходи, ймовірно, спричиняють сплеск захворюваності, який стримуватиме зростання⁶⁶. А з тим, побоювання повторних локдаунів може стати суттєвим

⁶³ Fasulo F. China's Xi Knows That International Consensus Helps With Business. – <https://www.ispionline.it/it/publicazione/chinas-xi-knows-international-consensus-helps-business-37147>.

⁶⁴ Барфі Б. Новий сигнал Китаю. Про що свідчить угода між Іраном та Саудівською Аравією. – <https://nv.ua/ukr/opinion/navishcho-sauidivska-araviya-zblizhuetsya-z-kitayem-bayden-ostanni-novini-50311463.html>.

⁶⁵ Мірошніченко Б. Світ прямує до торгової війни, де кожен сам за себе. Кінець епохи глобалізації? – <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/17/696022/>.

⁶⁶ Гордійчук Д. Китай повертається в гру, світ все ще боїться рецесії, а Україна чекає на зброю: підсумки Давосу-2023. – <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/20/696199/>.

обмеженням для відновлення високої висхідної динаміки.

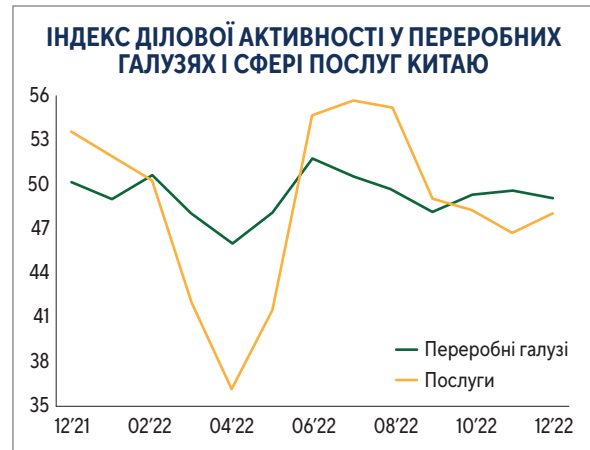
Вказаний сценарій почав проявлятися восени 2022 р. — відбулося помітне зростання кількості нових зареєстрованих випадків захворюваності на COVID-19 (діаграма «Кількість нових захворювань на коронавірус у Китаї»). З початку 2023 р. Китай перестав оприлюднювати системну інформацію про захворюваність, однак, вірогідно, хвиля коронавірусу все ж накрила країну у зимово-весняний (2023р.) період.

Поряд з цим, очікувалось, що відкриття Китаю на міжнародному ринку допоможе світовій економіці підтримувати попит, а повернення китайської промисловості сприятиме зниженню інфляції через більшу пропозицію. Однак не виключено, що сподівання перебільшені. Відкриття (відмова від «нульового ковіду») Китаю у 2023 р., якщо і зможе стати фактором прискорення, то напевне меншого рівня, ніж країна практикувала у докоронавірусний період.

Звернемо увагу на те, що динаміка виробничих сфер (переробної промисловості і послуг) є доволі слабкою (навіть поступаючись довоєнному рівню, що особливо помітно у послугах) і не демонструє ознак прискорення (діаграма «Індекс ділової активності у переробних галузях і сфері послуг Китаю»). Тому, поки глобальний попит залишається слабким, навряд чи можна очікувати значимого зростання китайської промисловості, яка задаватиме імпульс для світової промисловості, як це спостерігалось у попередні десятиліття.

Відновлення китайської промисловості надалі гальмуватиметься кризою у будівельній галузі та сфері нерухомості. Тому, якщо все ж очікувати прискорення в економіці країни, то це стосується сфери послуг. Насамперед туризму, подорожей, готелів, які фактично були закриті у попередні три роки політикою «нульового» допуску коронавірусу. Однак таке відкриття, найвірогідніше, підштовхне внутрішні ціни і посилить інфляційні ризики.

Найближчими ж роками навряд чи можна очікувати повернення економічної динаміки Китаю до докоронавірусних показників. Гальмуючими чинниками тут будуть високі процентні ставки, посилення негативних демографічних факторів, відновлення державного контролю за провідними корпораціями (не лише державними, а й приватними)⁶⁷.

Суперечності для глобального економічного відновлення посилюються тим, що чим швидшим зможе бути оздоровлення китайської економіки (і зростатиме поглинання), тим сильніший формуватиметься інфляційний тиск у країнах торговельних партнерах (внаслідок зростання зовнішнього попиту), а з тим і до відновлення глобального розкручування інфляції зовсім недалеко. Тому не буде дивиною, якщо відновлення китайської економіки, її прискорення, спричинить помітне гальмування процесів зменшення інфляції. Радше нова інфляційна спіраль може бути спровокована.

Доречно звернути увагу на те, що у 2022 р., незважаючи на продовження політики «нульового ковіду» і посилення гальмування у провідних світових економіках, експорт

⁶⁷ Farris R., et al. Global Economy Notes: China reopening to underwhelm. — Credit Suisse Investment Solutions & Sustainability Global, January 2023.

Китаю швидко відновився (після обвалу на весні 2022р., викликаного черговою коронавірусною хвилею і поверненням до жорстких обмежень) (діаграма «Експорт Китаю»). Пояснення цьому пов'язано із слабким внутрішнім попитом (внаслідок обмежень), що суттєво знизило показники товарного імпорту (а експорт мав стимули до зростання, хоча й слабого).

Якщо ж відбудеться дійсне відкриття країни, то насамперед це спричинить зростання імпорту Китаю, за яким може зрости експорт послуг (приплив іноземних туристів до країни, яка три роки була закрита для іноземців), що зменшить торговельний надлишок, а також змінить співвідношення у рахунках експорту/імпорту товарів і послуг.

Як неодноразово вказувалось, політичні та економічні відносини між США і Китаєм відіграватимуть вирішальну роль не лише у розвитку обох країн, а всієї світової економіки загалом. Зростання ж дисбалансів у торгівлі США і Китаю, зважаючи на вагомість обох країн у світовій економіці, має дійсно глобальний прояв. У цьому контексті, війна в Україні має і матиме надалі вирішальний вплив на двосторонні відносини найбільших країн⁶⁸.

У той час, коли співробітництво між США і ЄС (попри суперечності) має досить стабільний характер, економічні відносини між Китаєм та ЄС демонструють висхідну динаміку. Так, упродовж десятиліття (2011–2021рр.) європейський експорт до Китаю виріс на три чверті, а імпорт зріс майже на 90%, тобто взаємні ринки стали ледь не найбільшими для глобальних світових партнерів (таблиця «Торгівля ЄС з двома найбільшими економіками»⁶⁹).

Зважаючи на взаємні обсяги торгівлі, а з тим і взаємну залежність економічних динамік трьох світових центрів, Європа зацікавлена у прискореному відновленні двох найбільших економік. Зауважимо, ЄС більше залежить від Китаю в експорті, ніж США – експорт ЄС до Китаю становить близько 15% власного ВВП, експорт США – 8% ВВП США, що також може ускладнювати вироблення спільних євроатлантичних рішень.

⁶⁸ Carlson B. Fading or Staying? China's International Standing After the Ukraine Invasion. – THE FUTURE OF XI'S CHINA. Scenarios and Implications for Europe, ISPI, October 2022.

⁶⁹ International trade in goods statistics. – ec.europa.eu/eurostat/.

⁷⁰ Europe: The Fog of War Clouds the European Outlook. – IMF, October 2022.

⁷¹ Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate. – <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

ТОРГІВЛЯ ЄС З ДВОМА НАЙБІЛЬШИМИ ЕКОНОМІКАМИ, \$ млрд				
	2018	2019	2020	2021
Експорт товарів ЄС до Китаю	188	199	203	223
Торговельний баланс ЄС з Китаєм	-155	-165	-182	-249
Експорт товарів ЄС до США	351	385	353	399
Торговельний баланс ЄС із США	136	149	150	167
Експорт США до Китаю	130	106	124	150
Торговельний баланс США з Китаєм	-418	-344	-310*	-355

* у 2020 р. найнижчий дефіцит з 2011 р.

Послаблення ж динаміки США і Китаю, у поєднанні з глобальною інфляцією неминує спровокує посилення жорсткості монетарної політики, що може підштовхнути європейські економіки до рецесії⁷⁰.

Хоча вказані суперечності вимагають невідкладних рішень, однак деякі особливості європейської економіки будуть впливати на шляхи втілення. Так, особливістю європейської економіки (яка формувалась століттями) є те, що значна частина ланцюгів поставок є регіональними або географічно близькими, а відтак – певним чином безпечнішими. Для американської і китайської економіки (також зважаючи на історію формування) більш характерними є глобальні ланцюги⁷¹.

Іншою особливістю є те, що Китай має намір обмежити свій імпорт з ЄС та США і більше покладатися на своє внутрішнє виробництво, поступово замінює імпорتنі компоненти з Європи іншими компонентами національного виробництва або виробництва у близьких азійських країнах. Наслідком, звичайно, може стати зростання незбалансованості торговельних потоків, що вже викликати недовдоволення не лише загалом у США і ЄС, але й всередині ЄС⁷².

Слід зробити **загальне зауваження**. Рецесія (негативні показники зростання) два квартали поспіль може мати ефект доміно, тобто рецесійні прояви посилюватимуться на лише між близькими країнами, а й мати трансконтинентальний характер. Причому негаразди можуть також посилюватись через негативні зворотні зв'язки. Так, погіршення поставок і умов поставок енергетичних ресурсів за холодної зимової погоди призведе до стрімкого нарощування дефіциту таких ресурсів, підштовхуючи інфляцію і економічні дисбаланси. Своєю чергою, інфляція, якщо «затримається» довше, ніж очікується чи розраховується, сформує негативні інфляційні очікування, що посилюватиме ризики втрати реального добробуту працівників і домогосподарств, тобто провокуватиме кризу на ринках праці та платоспроможності, що, своєю чергою, вимагатиме розширення соціальних видатків в умовах неможливості підвищувати фіскальний тиск або посилювати подальшу жорсткість монетарної політики.

Це, звичайно, затримає запровадження важливих структурних змін, від яких залежить подальший збалансований розвиток. Насамперед йдеться про фінансову стійкість, енергетичні трансформації, у т. ч. зелений перехід та енергетичну безпеку, декарбонізацію промисловості, кліматичні та демографічні виклики (про що далі). Фінансова ж стійкість є визначальною для світового розвитку

як у коротко-, так і довгостроковій перспективі, і всі економіки залежать від глобальних валютних потоків, які сьогодні є не лише економічним, але й політичним фактором розвитку.

5. У ПОШУКУ НОВОЇ РЕЗЕРВНОЇ ВАЛЮТИ

Як вже було вказано, висока інфляція, утримувана у провідних розвинутих економіках, у т. ч. США та ЄС, вже навесні-влітку 2022 р. змусила центральні банки відмовитись від політики низьких (нульових) процентних ставок, яка практикувалась у коронавірусний період, і запроваджувати інструменти, спрямовані на посилення монетарної строгості. Важливим наслідком стала нова хвиля спроб дедоларизації світової економіки, заміни долара у міжнародній фінансовій системі та ін. Натомість, новим «кандидатом» на світову валюту мав би стати юань, а з тим і посилення процесів юанізації. Однак це лише один «бік медалі».

У дійсності розширення використання юанів у міжнародних транзакціях провокує значні валютні ризики, пов'язані не лише з парою долар-юань. Зростання попиту на юані для повних і своєчасних розрахунків у міжнародних операціях потребуватиме підвищення ліквідності юанів (при можливій мінливості попиту), а тому може призвести до більшої волатильності курсів, що, напевне, створюватиме нові виклики та ускладнення для стійкості монетарної політики центрального банку Китаю⁷³. Тому 2023 р. і подальші найближчі роки стануть ще одним «тестом» у спроможності Народного банку Китаю забезпечувати збалансування потоків капіталу в умовах множинних курсів.

Загалом необхідно підкреслити, що можливість використовувати свою національну валюту як міжнародну має для країни незаперечні переваги, проте привносить і певні

⁷² Так, у останні рік-два більшість із 1800 європейських компаній призупинили свою активну інвестиційну діяльність. При цьому, 80% інвестицій в Китай зробили тільки 10 транснаціональних європейських компаній і половина з них – німецькі. Отже, крім двосторонніх незбалансованих відносин з Китаєм, виникають внутрішні в ЄС суперечності стосовно рівня інтеграційних відносин з Китаєм. – Fabry E. Building the strategic autonomy of Europe while global decoupling trends accelerate. – <https://institutdelors.eu/en/publications/en-building-the-strategic-autonomy-of-europe-while-global-decoupling-trends-accelerate/>.

⁷³ CCG's outlook for 2023. – https://ccgupdate.substack.com/p/ccgs-outlook-for-2023?utm_source=post-email-title&publication_id=1216917&post_id=97920654&isFreemail=true&utm_medium=email.

недоліки⁷⁴. Вкажемо на деякі переваги визнаного міжнародного статусу валюти⁷⁵:

- ✓ вигідність для громадян країни та національного бізнесу. Зрозуміло, що для експортерів, імпортерів, кредиторів та позичальників звичніше і безпечніше мати справу зі своєю власною валютою, ніж іноземною⁷⁶ (звичайно, валютні ризики не зникають, оскільки валютні коливання можуть бути значні);
- ✓ зручність для національної банківської системи. Коли заощадження, кредитування та ділова активність (як для внутрішніх угод, так і міжнародних) супроводжуються єдиною валютою, банки суттєво скорочують опосередковані видатки (у т. ч. за рахунок так званої економії на масштабі);
- ✓ водночас фінансування дефіциту рахунку поточних операцій значно полегшується, якщо потоки капіталів переважно деноміновані у тій же валюті, що й поточні платежі.

Проте статус міжнародної валюти привносить і певні недоліки, що пояснює, чому такі країни як Канада, Японія та Австралія, які мають також міжнародний статус власних валют, не поспішали і не поспішають розширювати присутність своїх національних валют в інших країнах. Важливий недолік стосується високої мінливості попиту на іноземну валюту, у т. ч. внаслідок високої інтернаціоналізації економічного та фінансового середовища. Зокрема, використання резервних валют країнами для інтервенцій

на підтримку своїх валют може суперечити завданням монетарної та валютної політики країни, що має валюту міжнародного статусу. Інший недолік стосується загалом зростаючого попиту у світі на резервні валюти, що може спричинити подорожчання резервних валют з втратою конкурентоспроможності і гальмуючим тиском на відповідні національні економіки⁷⁷.

Тому, попри те, що юанізація може виглядати привабливою для певних країн, у дійсності далеко не зрозуміло, наскільки це насправді може співвідноситися із завданнями збалансованого зростання.

Ще одним фактором, який є принциповим і завдяки якому доларизація донині не має конкурентів, є глобальна система розрахунків і повідомлень SWIFT. Найбільш нищівний удар по фінансовій системі будь-якої країни є відключення цієї системи від мережі SWIFT, що заблокує будь-яку зовнішньоекономічну діяльність. Китаєм створена система банківських переказів CIPS (Cross-border Interbank Payment System), що дає змогу проводити платежі в юанях⁷⁸, і китайська система використовує SWIFT для доправлення повідомлень. Однак поки про повноціну альтернативу не йдеться зовсім. Тим більше, що будь-який інструмент, який претендує на глобальність чи системність має пройти довге випробування часом (на надійність, результативність, ефективність).

Чи є альтернатива для долару в такій важливій сфері для фінансової стабілізації країни, яка має резерви чи акумульовані борги? Звичайно, насамперед це питання адресоване Китаю. У т. ч. внаслідок того, що

⁷⁴ Отримання статусу міжнародної валюти зовсім не залежить від бажання країни мати свою валюту такою, а ґрунтується на довгій історії економічної та політичної стабільності і зростання, довіри міжнародного співтовариства та бізнесу до політики розвитку даної країни, активності і відкритості зовнішньоекономічних зв'язків та фінансових ринків тощо. Поряд з цим, цілий ряд розвинутих і багатих країн (Канада, Швеція) не виявляють особливого бажання до поширення їх грошової одиниці за межі вітчизняної економіки.

⁷⁵ Див., зокрема: Юрчишин В. Валютні кризи. / К.: УАДУ, 2000.

⁷⁶ Валюти тільки високорозвинутих країн можуть претендувати на міжнародний статус, тому наведений перелік переваг не має ніякого відношення до слабких економік чи економік, що розвиваються.

⁷⁷ Зазначимо, що утвердження євро як резервної валюти не означатиме зникнення валютних суперечностей. Навіть відносно прості ситуації вимагатимуть високої координації політичних зусиль. Припустимо, долар дешевшає відносно євро і монетарним керівництвом визнана доцільність проведення інтервенцій. Проте, хто є відповідальним за рівень та інтенсивність інтервенцій? Чи повинна Резервна система підтримувати долар, продаючи євро-резерви, і чи повинен Європейський центральний банк скуповувати резерви? Односторонні дії (без стерилізації) неодмінним наслідком матимуть інфляційний тиск, що також не сприятиме валютній стабільності. Якщо ж одна із сторін підвищить процентну ставку для захисту своєї валюти, то монетарним чи фіскальним заходам буде надаватись перевага іншою стороною? Загалом, послідовність питань при наданні валюті статусу міжнародної резервної не скорочується.

⁷⁸ Ozanne B. Yuan Clearing & What is CIPS Onshore Settlement. – <https://statrys.com/blog/cnips-code>.

обсяг резервів Китаю перевищує \$3,1 трлн⁷⁹, переважно номінованих саме у доларах.

Звичайно, такий великий обсяг утримання доларових активів означає і особливі вимоги до управління ними. Оскільки Китай, як вказувалось, є одним із прихильників де-доларизації, то вже започатковує зміну структури резервів, хоча поки існує не так багато альтернатив.

Так, одним з напрямів зміни структури резервів є нарощування частки золота — останніми роками вартість золота, яка зберігається у якості резервів Китаю, стрімко зростала і наприкінці 2020 р. перевищила \$120 млрд⁸⁰. Звичайно, це лише 3% загального обсягу резервів країни, однак досить чіткий сигнал у частині резервної політики, у т. ч. з метою посилення безпеки фінансової системи країни⁸¹.

Нагадаємо, на початок 2023 р. росія посідає 5 місце у світі за обсягами золотих резервів (обсягом 2299 т), Китай — 6 (з обсягом 2011 т) (таблиця «Золотовалютні запаси»⁸²). Однак не виключено, що попит з боку Китаю на золото зростатиме (опосередкованим підтвердженням є те, що наприкінці 2022 р. обсяг складав 1 948 т і на цьому рівні утримувався з листопада 2019 р.), у т. ч. за рахунок зменшення доларової частки. Це може бути складовою процесу юанізації.

ЗОЛОТОВАЛЮТНІ ЗАПАСИ		
	Золоті резерви	Міжнародні валютні резерви
Китай	2 011 т	\$ 3 133,2 млрд
Росія	2 299 т	\$ 574,2 млрд

Безпосередньо пов'язаною з валютними резервами є зовнішньоборгова сфера, в якій формується дедалі складніша система фінансової залежності між країнами. Останніми роками зростання боргів прискорилось, у т. ч. у провідних країнах світу. Звичайно, вагому роль у цьому зіграла коронавірусна пандемія

і необхідність протидії їй (у т. ч. шляхом великих фінансових вливань), а також протистояння російській агресії. Відтак, якщо у 2018–2019 рр. узагальнений державний борг США складав \$22–23 трлн, а Китаю \$7–8 трлн, то за прогнозними оцінками 2023 р. борг США сягне \$32 трлн (зростання на близько 50%), а Китаю — перевищить \$17 трлн (зростання у 1,5 раза, швидко перевищивши боргові показники Німеччини), причому відбуватиметься зближення показників боргу у термінах їх ВВП (діаграма «Валовий борг узагальненого уряду»).

Зменшення інвестиційних капіталів (що спостерігається після Глобальної фінансової кризи) супроводжується посиленням значимості боргових, переважно державних облігацій найбільших розвинутих країн, насамперед США. Зокрема, Китай володіє довгостроковими зобов'язаннями Казначейства США на понад \$1,1 трлн. І, звичайно, при подальшому посиленні торговельної напруженості чи не виникне у Китаю спокуси використати такий значний борг (США перед Китаєм) для посилення власних переговорних позицій (наприклад, загрозою «скидання» масиву облігацій США, що повинно підірвати боргові та валютні позиції США)? Видається, такі загрози є перебільшеними.

Вкажемо, що валовий узагальнений державний борг США (General Government Gross Debt) станом на кінець 2022 р. оцінювався у \$30,5 трлн (оцінка ВВП-2022 — \$25,1 трлн), тобто 122% ВВП країни. Іноземцям загалом належав борг обсягом 30% загального, китайські ж інвестори, як вказано, вклали у державні цінні папери — \$1,1 трлн (3% загального)⁸³.

Входження іноземних інвесторів у ринок державних цінних паперів США є цілком вільним і привабливим з точки зору збереження вартостей, що **підтримує стійкий попит** (нерезидентів з різних країн) **на вказані фінансові інструменти**, і відповідний вплив капіталів (у т. ч. китайських), водночас

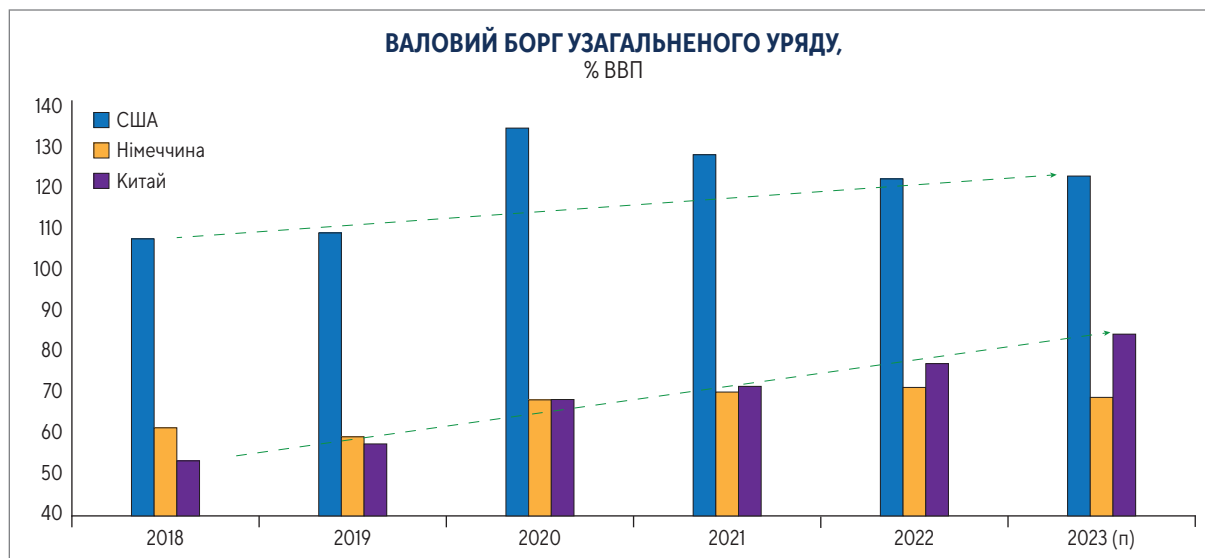
⁷⁹ Найбільший обсяг резервів у Китаї спостерігався у 2013–2014 рр. — понад \$3,8 трлн. Надалі — \$3,1–3,4 трлн.

⁸⁰ Як світовий лідер у видобуванні і виробництві золота, Китай більшу частину залишає у себе (не продаючи на ринках). Водночас, Китай робить значні закупівлі золота за кордоном, насамперед на біржах США і Великої Британії, де традиційно золото найдешевше.

⁸¹ Kadri J. De-dollarization: Slowly but surely. — <https://english.almayadeen.net/news/economics/de-dollarization:-slowly-but-surely>.

⁸² Gold Reserves. — <https://tradingeconomics.com/country-list/gold-reserves>.

⁸³ Ikenson D. China's U.S. Debt Portfolio Will Not Be Weaponized For The Trade War. — <https://www.forbes.com/sites/danikenson/2019/05/22/chinas-u-s-debt-portfolio-will-not-be-weaponized-for-the-trade-war/#76cbba5d72f3>.

надає можливість утримувати низьку прибутковість, а також забезпечує стійкість долара на міжнародних валютних ринках.

Якщо ж Китай вирішить швидко позбутися всіх облігацій США (як контрдію запровадженням торговельним обмеженням чи у рамках дедоларизації), то «найгіршим» зможе бути лише короткострокова розбалансованість на фінансових ринках⁸⁴, однак ніяк не глобальна криза. Причому найбільші втрати понесуть якраз китайські інвестори, а, найвірогідніше, весь борг буде перекуплений (за нижчої вартості) іншими іноземними інвесторами⁸⁵. У результаті, світові ринки відчують лише короткострокові кон'юнктурні коливання, а процентну різницю втратять саме китайські інвестори. Натомість **американські фінансові ринки**, найвірогідніше, практично **не відчують жодних збурень** навіть на середньостроковому горизонті.

6. ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РАХУНКАХ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ І ПЛАТІЖНОГО БАЛАНСУ УКРАЇНИ

Україна вже стала невід'ємною частиною світової економічної системи, тому зрозуміло, що умови розвитку економіки України як у 2023 р., так і подальші роки визначатимуться складним поєднанням різноспрямованих внутрішніх та зовнішніх факторів, які посилюватимуться міжнародними протистояннями

світових політичних та економічних лідерів, а також збереження високих ризиків продовження повномасштабної російської агресії.

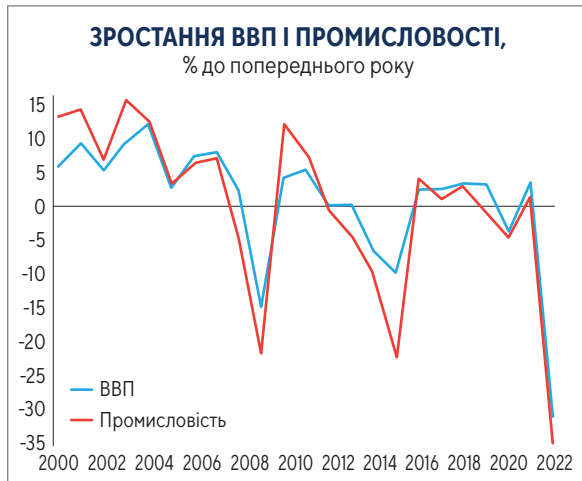
Слід нагадати, що країни виходять з війни вкрай ослабленими, населення у значній мірі є знедоленим і бідним, а процеси відбудови мають починатись ледь не з нуля. Так було і в Європі після Другої світової війни. І якби не «план Маршалла», невідомо якими б шляхами розвивалось людство. Україна ж започатковує процеси відновлення, коли до завершення війни ще далеко, коли щоденно країна зазнає значних втрат, коли розмірковування про перспективи можуть здаватись утопічними. Однак започатковує відбудовчі процеси в оточенні розвинутих і успішних висхідних країн Європи, які вже продемонстрували готовність до надання довгострокової допомоги.

Оцінка нинішнього економічного стану країни вкрай ускладнена через відсутність довгий час офіційної статистичної інформації. Нарешті, наприкінці 2022 р. Держстат України почав оприлюднювати інформацію, термін публікації якої був перенесений у зв'язку з воєнним станом. І вже перші інформаційні повідомлення виявили досить неочікувані характеристики розвитку економіки країни у 2022 р. Звернемо увагу на окремі з них.

⁸⁴ Нагадаємо, Китай володіє лише 5% загального зовнішнього боргу США.

⁸⁵ Зауважимо, іншими найбільшими інвесторами у облігації США є Японія – \$1,08 трлн і Велика Британія – \$320 млрд. Навіть, якщо у світі знизиться інтерес до розпродажу китайської частки облігацій, дві вказані союзницькі країни цілком зможуть швидко компенсувати потенційні втрати США, викупивши «надлишок» пропозиції.

Промисловість. До недавнього часу промисловість була саме тією сферою, динаміка розвитку якої визначала економічну динаміку (ВВП) країни загалом (діаграма «Зростання ВВП і промисловості»). На жаль, структурні зміни у промисловості не встигали за конкурентними вимогами до малої відкритої економіки (України), а періодичні кризові обвали дедалі більше сповільнювали економічний розвиток.

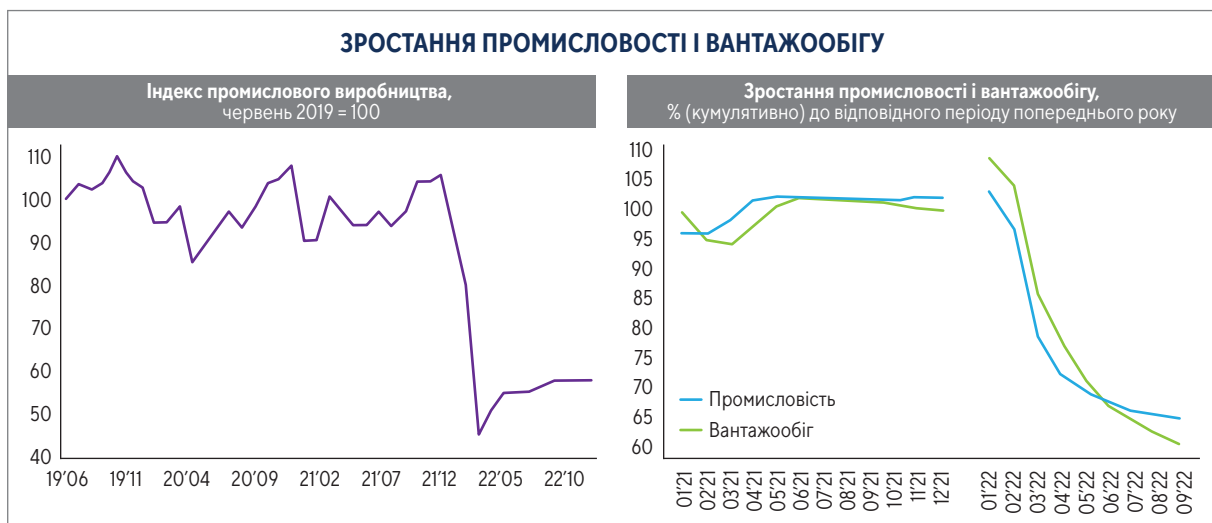
На цьому тлі суперечливою виглядає динаміка промислової активності останніх років в Україні (діаграма «Індекс промислового виробництва»). З одного боку, млявість промислової динаміки зумовлена відсутністю структурних змін. Хоча втрати у коронавірусному 2020 р. виявилися цілком помірними, однак очікування поступового відновлення у 2021 р. не виправдалися. Зауважимо, що саме промисловість формує визначальний попит на транспортні перевезення — динаміка вантажообігу на 1-2 місяці «відстає» від динаміки обсягів виробництва промисловості

(діаграма «Зростання промисловості і вантажообігу»). А відтак, прискорене відновлення промисловості сприятиме нарощуванню транспортних показників.

З іншого боку — відбувалася недооцінка загроз російської агресії, а відтак, нехтування потребами розширення оборонних замовлень, що стало б вагомим чинником зростання промисловості. Між тим, саме належне врахування зовнішніх загроз може стати дієвим чинником економічного прискорення, у т. ч. через виробництво військової продукції та її продажу на зовнішніх ринках озброєнь.

На жаль, слід визнати, що Україна останніми роками втратила потенціал виробництва засобів захисту країни. Це проявилось не стільки у зменшенні продажів зброї на зовнішніх ринках, скільки у величезній нестачі вітчизняної зброї у перші тижні російської агресії. І лише завдяки партнерській допомозі ситуація поступово виправлялася. Однак у стратегічному аспекті без власного виробництва конкурентних продуктів належний рівень безпеки країни забезпечити буде вкрай важко.

Тому сьогодні, на початку процесів відновлення, важливо не повторити власні ж помилки довоєнних років. Без сумніву, росія залишатиметься загрозою для України ще довгі роки. Це зумовлює потребу «синхронного» суттєвого прискорення економіки і зміцнення сектору безпеки. Об'єднання таких цілей лежить у площині оборонної і військової промисловості, орієнтованої на виробництво (самостійно або/та в кооперації з іноземними компаніями) якнайширшого спектру озброєнь, з якими, з одного

боку, цілком можна захистити країну і зміцнити позиції східного форпосту Євросоюзу, з іншого — зайняти гідні експортні ніші в одній з економічно найвигідніших сфер.

Фінансові результати. Звичайно, фінансові результати до оподаткування великих і середніх підприємств у 2022 р. зазнали суттєвих втрат. Зауважимо, порівнювати результати (воєнного) 2022 р. з попереднім (мирним) 2021 р. видається не коректним. «Найкращим» звітним періодом для порівняння з 2022 р. є пандемічний 2020 р. (який також характеризується значними соціально-економічними втратами, хоча природа таких втрат різна).

Відтак, оцінюючи дані офіційної статистики, отримуємо дещо неочікуване. По-перше, виявляється, що навіть в умовах війни вітчизняні підприємства отримують позитивний фінансовий результат. Так, динаміка прибутків/збитків як у 2020 р., так і 2022 р. однаково спрямована — від негативних значень за I квартал до позитивних за три квартали відповідного року. Більше того, сукупна величина «чистого» прибутку підприємств за три квартали 2022 р. лише незначним чином поступається відповідній величині 2020 р. (56,7 млрд грн проти 93,3 млрд грн, тобто менше 40 млрд грн) (діаграма «Фінансові результати...прибутки/збитки»)

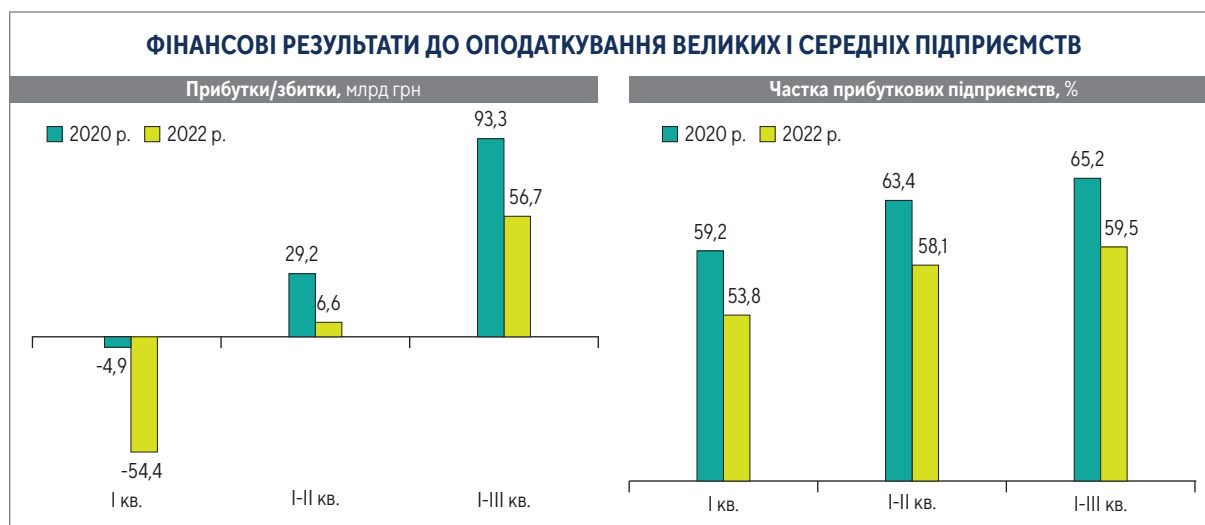
По-друге, частка підприємств, які отримували позитивний фінансовий результат (прибуткові) у 2022 р. лише незначним чином менша, ніж відповідна частка 2020 р.. Більше того, така частка за три квартали 2022 р. сягає майже 60% загальної кількості підприємств (діаграма «Фінансові

результати...частка прибуткових підприємств»). Є підстави стверджувати, що **значній частині вітчизняних підприємств вдалося утримати життєдіяльність** загалом, певним чином зберегти кадри, оновити логістичні ланцюги і знайти ринки збуту.

Зовнішня торгівля. Саме у зовнішньоекономічній сфері найбільше проявились трансформаційні зсуви. За даними НБУ, Україна у 2022 р. отримала позитивне сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу з рекордним за останні 10 років показником — \$8,6 млрд. Зазвичай, Україна мала дефіцит за поточним рахунком, що вимагало залучення боргових ресурсів. Звернемо увагу на окремі особливості, які зумовили зміни (звичайно, пов'язані з війною в країні, значними втратами і міжнародною підтримкою України).

Значний дефіцит торгівлі товарами знаходиться у межах «нормальних» показників. Так, товарний дефіцит 2022 р. практично співпадає з дефіцитом докоронавірусного 2019 р. (\$14,6 млрд і \$14,3 млрд, відповідно) і є значно меншим дефіцитів, утворених у 2012 р. і 2013 р. (\$21,8 млрд і \$22,1 млрд, відповідно), у т. ч. внаслідок надмірного енергетичного імпорту від «братського» сусіда (який вже у 2014 р. розв'язав війну проти України).

Падіння експорту товарів на понад третину (у 2022 р. порівняно з досить успішним 2021 р.), не зважаючи на обмеження зумовлені руйнуванням виробничих потужностей і блокуванням морських перевезень, також не є чимось надзвичайним, а значною мірою за обсягами і за структурою співвідноситься

з показниками 2015–2016 рр. (активної фази першої хвилі агресії).

А от далі з'являються «незвичності», переважно зумовлені війною (втрати у торгівлі послугами) і міжнародною підтримкою (гранти і партнерські допомоги міжнародних організацій і демократичних країн). Питання в тому, наскільки вони є важливими і значимими для нашого рахунку поточних операцій.

Насамперед звернемо увагу на те, що у попередні роки певна частина дефіциту торгівлі товарами покривалась традиційним надлишком у торгівлі послугами. У 2022 р. (внаслідок ворожих дій) вітчизняна система послуг зазнала краху, торгівля послугами була зруйнована, і лише завдяки партнерському входженню (імпорт послуг зріс з \$14,4 млрд до \$25,3 млрд) Україна залишилась у світовій системі торгівлі послугами, хоча і з дефіцитом у \$9,1 млрд. Відтак, у 2022 р. дефіцит торгівлі товарами і послугами досяг історичного максимуму \$23,8 млрд (або 16% розрахункового ВВП).

Однак, у торгівлі послугами є особливість, яка може слугувати важливим орієнтиром для подальших трансформаційних процесів. Йдеться про те, що єдиною сферою, яка не лише не погіршила експортні показники, а навіть їх наростила, є експорт інформаційно-комунікаційних послуг (ІКП) (у класифікації НБУ «телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги»). Якщо загальний експорт послуг склав \$16,2 млрд, то експорт ІКП перевищив \$7,5 млрд, тобто трохи менше половини загального 2022 р. (і на 5% більше, ніж в успішному 2021 р.).

Такі результати знову засвідчують, що ІКП мають в Україні міцну базу і перспективи, а також належно інтегровані у світові інформаційні мережі, що за дбайливого ставлення може вже невдовзі стати однією з візитних карток України.

Проте тут криється небезпека. Пов'язана з тим, що на це також звернуть увагу податкові служби. Вітчизняна практика посилено оподатковувати те, що функціонує і приносить гарні результати (у т.ч. фінансові), на жаль, у нас залишається стійкою. Тому було б доцільно запровадити мораторій на підвищення оподаткування (у будь-якій формі) сектору ІКП.

Не менші ризики можуть проявитись при бажанні «поуправляти» імпортними потоками через імпортозаміщення, нормативи присутності вітчизняних складових та ін. Варто нагадати, що сьогодні Україна користується низкою «безвізів» (енергетичним, економічним, митним, транспортним), завдяки чому Європа стала відкритішою для вітчизняного бізнесу, залучення його до трансєвропейських проєктів. А недоречно обмеження імпорту просто суперечитиме нашому доступу до відкритих європейських ринків.

Ще однією особливістю платіжного балансу України 2022 р. є те, що, попри величезний зовнішньоторговельний дефіцит (товарів і послуг), сальдо рахунку поточних операцій є суттєво позитивним — як вказано, \$8,6 млрд. Що зумовлено високим припливом ресурсів за статтями т. зв. первинних (значною мірою зарплати, які виплачують іноземні роботодавці) — \$9 млрд і вторинних — \$23,4 млрд — доходів (партнерські допомоги). Саме дві вказані статті платіжного балансу є свідченням солідарності з Україною світової спільноти.

Інвестиції. Незаперечно, для прискореного відновлення Україна конче потребує міжнародних інвестицій. У попередні десятиліття країна так і не спромоглася стати інвестиційно привабливою, а іноземний інвестор практично її обходив. Хоча владою й ініціювалось і ухвалювалось безліч стимулів і рішень, під які створювались державні установи, однак обсяги припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) так і залишались чи не найменшими у Європі. То чи є підстави їх очікувати сьогодні? Якщо так, то на які можна очікувати, а яких інвестицій слід остерігатись?

Якщо ще у минулому десятиріччі країни докладали зусиль до якнайширшого залучення іноземних інвестицій (найкраще у вигляді прямих), то сьогодні дедалі більше країн все частіше вдаються до обмежень і більш жорсткого регулювання, захищаючи власне економічне (а з тим і політичне) середовище від зовнішніх впливів за допомогою суворішого відбору інвестицій.

Перехід у міжнародній торгівлі від практики *off-shoring* до *friend-shoring* вже нікого не дивує. Так само не дивує відсутність черг за інвестиціями. Нагадаємо, ще у травні 2021 р.

(майже за рік до російського вторгнення) Єврокомісія опублікувала «Робочий документ персоналу щодо стратегічних залежностей та спроможностей» (*Staff Working Document on Strategic Dependencies and Capacities*), в якому було проаналізовано сфери безпеки, охорони здоров'я, зеленої та цифрової трансформації, рідкісних матеріалів і напівпровідників на предмет залежності від зовнішнього світу, а також напрями їх захисту від недружного входження. Тому інвестиційний *friend-shoring* (дружні інвестиції) вже, напевне, сприймається як ще одна ознака нинішнього десятиріччя.

Ставлення ж в Україні до іноземних інвестицій, вірогідно, також потребує оновлення, насамперед у частині **походження інвестицій та їх чистоти**. На жаль, значна частина впливу ПІІ асоціюється з офшорними рахунками, більшість яких знаходиться на Кіпрі⁸⁶.

Однак, навряд чи кіпрські гроші будуть поспішати повертатись до України разом зі звільненням країни. А в умовах ризиків потенційної нової повномасштабної російської агресії інвестиційні наміри як вітчизняного, так і міжнародного бізнесу взагалі слабкі. Вочевидь, потрібні значущі **сигнали для бізнесу** про те, що, незважаючи на зовнішню військову загрозу та внутрішні українські негаразди, їх інвестиції в країні зможуть бути збережені і захищені. Підкреслимо, винятковість нинішньої ситуації в Україні диктує необхідність нетрадиційних рішень.

Найголовнішим тут виступає те, що сьогодні Україна очікує **надходження значних ресурсів (у т. ч. інвестиційних) у рамках «плану Маршалла»**, які (ресурси) за обсягами будуть на порядок перевищувати потенційні обсяги з «традиційних» джерел. В таких умовах, (на тлі «плану Маршалла») вказаним сигналом для бізнесу цілком зможе стати зміна підходів до визначення і допуску «дружніх інвестицій».

Фактично, має йтися про те, що ресурси, які надходитимуть в рамках «плану Маршалла» (і які стають основою нової інвестиційної політики), зможуть поповнюватись лише зрозумілими і прозорими приватними (вітчизняними та іноземними) ресурсами, для яких встановлюється зрозумілі єдині інституційні рамки та умови. Зрозуміло, капітали, які не вписуються в такі рамки не можуть бути допущені до впровадження в Україні.

Які ж оновлені інституційні рамки, нові ідеологічні накреслення сприятимуть відкриттю шляхів для входження інвестицій нової якості?

По-перше, скасовуються всі спеціальні пільги (фіскальні, адміністративні) для (іноземних) інвестицій і гарантується **рівний доступ для вітчизняних та іноземних компаній**, як державної, так і приватної форми власності до всіх інвестиційних проєктів, а також всіх ресурсів. Статус «іноземного інвестора», як вказувалось, використовувався (часто зловживався) для покращення умов діяльності, навіть якщо у дійсності капітали, що вводяться, просто повертались «додому». Тому будь-яка дискримінація не допустима.

По-друге, встановлюється критерій для визначення дружніх інвестицій. Так, до входження допускаються інвестиції, походженням лише з тих країн, які:

- ✓ (або) при голосуванні в ООН завжди підтримували українські позиції. (Нагадаємо, дві країни, які претендують на світове лідерство — Китай та Індія — не підтримують відповідні резолюції)⁸⁷,
- ✓ (або) не мають статусу «податкових гаваней».

Крім того, враховуються геополітичні і геоелектронічні інтереси країн стратегічних

⁸⁶ Нагадаємо, з накопиченого інвестиційного запасу у 2013 р. (напередодні першої російської війни) обсягом \$51,7 млрд, лідером за сукупними надходженнями були офшорні рахунки Кіпру — \$15,9 млрд (30% загального) та Нідерландів — \$8,7 млрд. Однак, за твердженнями фахівців такі інвестиції у значній своїй масі мали українське і російське походження, а офшорні рахунки приховували раніше виведені капітали (для зменшення податкових вилучень і надалі отримання додаткових пільг при поверненні як для іноземних інвестицій). Відтак, дійсні російські інвестиції в Україну були втричі більшими, ніж офіційно зареєстровані, що, звичайно, розширювало можливості економічного і політичного контролю і тиску. І хоча після першої російської агресії 2014 р. такі можливості зменшились, однак використання кіпрського ресурсу залишалось значимим. Так, у 2021 р. з \$7,3 млрд ПІІ, які надійшли до України, інвестиції з Кіпру склали чверть.

⁸⁷ Загалом йдеться про широке коло країн, що демонструють політико-дипломатичну солідарність з Україною і не підтримують російську агресію.

партнерів України в умовах поляризації світової спільноти.

По-третє, ліквідуються всі наявні (і вводиться заборона на впровадження нових) «гібридні» інструменти «сприяння» (типу «інвестиційних нянь»). Всім інвесторам у рівній степені потрібні чіткі зрозумілі правила гри, а не механізми вишукування сумнівних пільг.

По-четверте — розформовуються всі численні державні інститути та структури (агентства, комітети, ради та ін.), створені у попередні роки для управління інвестиціями. А «план Маршалла» зможе стати результативним та ефективним координатором проєктів розвитку України.

Валютна складова. Для України вкрай важливо не допустити необдуманих експериментів у валютно-фінансовій сфері. Що вказана вище фрагментація і спроби витіснення долара означають для України? По-перше, як вказано, політично країна не має права піддаватись на різноманітні маніпуляції і примарні вигоди. США є головним стратегічним партнером України, а відтак долар — головним фінансовим інструментом підтримки.

По-друге, у короткостроковому економічному аспекті спроби дедоларизації (навіть успішні для окремих країн) залишаться неприйнятними для українців. Справа у тому, що сьогодні Україна перебуває в особливому фінансовому «режимі». Довгострокова фінансова допомога надається країнами та міжнародними інститутами на спеціальних умовах, зумовлених російською агресією, і більшою чи меншою мірою, пов'язана з долларом чи євро. Жодна з вказаних сторін поки не має наміру змінювати усталені правила, практики і традиції.

Потреби подальшої підтримки. Якщо погіршиться економічна динаміка провідних країн, то для України це одразу матиме негативні наслідки — послаблення єдності і консолідованої позиції країн ЄС щодо України, зростання суперечностей між провідними розвинутими країнами, загальне зменшення політичної і фінансової допомоги на цілі оборони і повоєнної відбудови країни.

Оскільки українські бізнес і населення були, є і ще довго залишатимуться зорієнтованими на доллар, тому витіснення долара, якщо такий процес розпочнеться у світі, звичайно, сприйматиметься як болючий, однак не призведе до масованого «скидання» доларів, а тому й не вплине на макроекономічну стійкість чи купівельну спроможність долара в Україні.

Для країни, яка веде війну за незалежність, вкрай важко розраховувати на «полегшене» ставлення світових фінансових ринків, тобто ринкові кредитні ресурси для України практично закриті. І сьогодні джерелами фінансування для України є лише допомоги, гранти і пільгові кредити (переважно доларові) міжнародних фінансових інститутів і провідних розвинутих країн (у т. ч. європейських).

Нинішнє погіршення ситуації у національних економіках країн Європи означає зменшення ресурсів, які країни спроможні направляти на підтримку партнерських країн. Водночас в окремих країнах, з одного боку, відбувається посилення «втоми» від необхідності заощаджень, а з тим і сумнівів у доцільності допомоги іншим, особливо, якщо така допомога потребується у довгостроковому періоді. З іншого — посилюється політичне протистояння (у т. ч. провоковане зовнішніми авторитарними режимами) навколо не лише умов надання допомоги країні, яка цього потребує, а й доцільності продовження і посилення санкційної політики проти агресора, наслідки яких є серед вагомих чинників кризових процесів, що розгортаються, чи погіршення добробуту домогосподарств.

Таким чином, сьогодні Україна має бути суттєво зацікавленою у тому, щоб кризові загалом та інфляційні загрози, зокрема, у провідних партнерів (насамперед ЄС) мінімізувались, що стане вагомим чинником продовження партнерської підтримки, якої країна чи не найбільше потребує.

Винятковість нинішнього часу для України — значна довгострокова підтримка міжнародних партнерів, чим забезпечується макроекономічна стійкість. Однак це має супроводжуватись і поповнюватись

формуванням середовища як сприятливого для розвитку вітчизняного підприємництва у відкритому економічному просторі, так і спроможного витримувати конкурентний тиск на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Оцінка громадянами ситуації в економічній сфері. Звернемо увагу на окремі соціологічні оцінки. Вже традиційно громадяни України досить скептично оцінюють економічну ситуацію в країні: у травні 2021 р., за вісім місяців до початку повномасштабної війни, 60% опитаних оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (і лише 5% — як «добру» або «дуже добру», а 32% як «не погану і не добру»). У вересні-жовтні 2022 р., тобто через сім місяців після початку війни, зросла частка громадян, які оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (до 64,5%). Однак опитування, проведене у лютому-березні 2023 р. продемонструвало зниження негативних оцінок навіть порівняно з «довоєнним» періодом: зараз оцінюють економічну ситуацію в країні як «дуже погану» або «досить погану» 55% (4% — як «добру» або «дуже добру», 37% як «не погану і не добру»).

Рівень добробуту власної родини, як правило, громадянами оцінюється краще, ніж економічна ситуація в країні. У травні 2021 р. лише 36% оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий, 48% як «не поганий і не добрий», 14% як «добрий» або «дуже добрий»). У вересні-жовтні 2022 р. дещо зросла частка громадян, які оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий (до 39%), частка тих, хто вважав його «добрим» або «дуже добрим», знизилася до 10%. За даними опитування, проведеного у лютому-березні 2023 р., так само, як і оцінка економічної ситуації в країні, оцінка добробуту родини дещо покращилася і стала близькою до показників, які були зафіксовані у травні 2021 р.: 35% оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий, 50% як «не поганий і не добрий», 12% як «добрий» або «дуже добрий». Це може бути свідченням певної адаптації громадян до ситуації, породженої війною.

У довоєнний час (у травні 2021 р.) громадяни не надто вірили у швидкі зміни в економічній сфері: лише 12% вважали, що у найближчі 3 місяці економічне становище країни зміниться на краще, 13% сподівалися, що за

цей час зміниться на краще рівень добробуту їхньої родини. Частіше у найближчі після опитування місяці громадяни очікували погіршення ситуації: 22% відповідали, що економічне становище країни зміниться на гірше, 18%, що за цей час зміниться на гірше рівень добробуту їхньої родини. Однак найбільш поширена була думка, що ситуація за 3 місяці істотно не зміниться (відповідно 56% і 57% не очікували змін у цих сферах).

У вересні-жовтні 2022 р. значно зросла частка тих, хто очікував погіршення стану справ в економіці, до 35% (за рахунок зниження до 37,5% частки тих, хто вважав, що ситуація не зміниться), лише 9,5% вважали, що ситуація зміниться на краще. Однак за даними опитування, проведеного у лютому-березні 2023 р. частка тих, хто очікує погіршення стану справ в економіці протягом 3 місяців, знизилася до 23%. І зросла частка як тих, хто очікує покращення ситуації (до 13%), так і тих, хто вважає, що вона не зміниться (до 45%).

Слід зазначити, що очікування змін в короткотерміновій перспективі є менш песимістичними, ніж у грудні 2020 р.: тоді погіршення економічної ситуації в країні протягом найближчих 3 місяців очікували 41% опитаних, а погіршення добробуту власної родини — 32%.

Після початку широкомасштабної війни істотно покращилися економічні очікування в середньостроковій (2-3 роки) перспективі. Так, частка тих, хто очікував, що економічне становище країни в найближчі 2-3 роки покращиться, у вересні-жовтні 2022 р. порівняно з травнем 2021 р. зросла з 30% до 43%, а в лютому-березні 2023 р. до 52%. Частка тих, хто очікував погіршення ситуації, знизилася і становила відповідно 21%, 15% і 11%, також меншою стала частка тих, хто вважає, що ситуація у цій сфері не зміниться (відповідно 26%, 14% і 11%).

Така ж сама тенденція спостерігається і в очікуванні змін у добробуті родини. Частка тих, хто очікував, що добробут його родини в найближчі 2-3 роки покращиться, у вересні-жовтні 2022 р. порівняно з травнем 2021 р. зросла з 29% до 41%, а в лютому-березні 2023 р. — до 49,5%. Частка тих, хто очікував погіршення добробуту, знизилася і

становила відповідно 16,5%, 13% і 10%, також меншою стала частка тих, хто вважає, що добробут родини не зміниться (відповідно 27%, 16,5% і 13%).

Слід підкреслити, що загалом громадяни України з проєвропейськими орієнтаціями (які переважають в українському суспільстві) більш оптимістично оцінюють перспективи розвитку ситуації в країні, у т. ч. у соціально-економічній сфері.

СТИСЛІ ПРОМІЖНІ ВИСНОВКИ

Особливістю сьогодення, яка посилилась внаслідок російської агресії, є те, що сучасна економічна політика все більше орієнтується на геополітичні цілі. Країни дедалі більше схиляються до самозабезпеченості, захищаючись за допомогою суворішого відбору інвестицій, локалізації даних, заборон на видачу віз, виключення компаній з ключових ринків, поширення практики оншорингу, тобто перенесення виробництв із зарубіжних ринків на національний, і френдшорингу — вибудовування ланцюжків виробництва та торгівлі ключовими товарами з країнами, які поділяють схожі політичні та ідеологічні цінності та з якими ризик конфліктів мінімальний.

Більше того, пріоритет ефективності поступився місцем пріоритету національної безпеки, а принцип френдшорингу набуває системного характеру у міжнародних відносинах.

Україна вже стала невід'ємною частиною світової економічної системи, тому зрозуміло, що умови розвитку економіки України як у 2023 р., так і подальші роки визначатимуться складним поєднанням різноспрямованих внутрішніх та зовнішніх факторів, які посилюватимуться міжнародними протистояннями світових політичних та економічних лідерів, а також збереження високих ризиків продовження повномасштабної російської агресії.

Винятковість нинішнього часу для України — наявність значної довгострокової підтримки країни міжнародними партнерами, чим забезпечуються безпека і макро-економічна стійкість. Однак це має супроводжуватись і поповнюватись формуванням середовища як сприятливого для розвитку вітчизняного підприємництва у відкритому економічному просторі, так і спроможного витримувати конкурентний тиск на внутрішніх і зовнішніх ринках.

III. ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ І ДОБРОБУТ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Головною метою післявоєнного відновлення має стати формування нової моделі соціальної політики в Україні, яка відповідатиме принципам і стандартам соціальної політики Європейського Союзу, зокрема, передбачати конкретні дії щодо підвищення якості життя громадян, протистояти негативним демографічним змінам, сприяти скороченню рівня бідності, гуртувати людей до співпраці та партнерства, долати дискримінацію в усіх її формах та проявах, враховуючи при цьому фінансові можливості держави.

Поряд з цим, слід підкреслити, що гальмування економічної динаміки упродовж останніх років зовсім не означає, що стимули і важелі глобального розвитку вичерпались. Радше об'єктивні зовнішні негаразди (пандемія, війна в Україні) дещо затінили процеси, які спрямовані на накопичення потенціалу економічного прискорення. І все більше підтверджень стосується того, що економічний (а з тим і політичний) успіх провідних країн переважно залежатиме від інтелектуального і технологічного впливів, спроможності людського капіталу до продукування і втілення інноваційних досягнень.

Тому важливим напрямом політики України має стати **сприяння зміцненню вітчизняного людського капіталу**, а відтак — забезпечення стійкого довгострокового зростання навіть в умовах зовнішніх негараздів¹. З іншого ж боку — **людський капітал дедалі більше підкріплює позитивний вплив** на соціально-економічну динаміку², посилюючи захист від внутрішніх і зовнішніх кризових шоків. А в умовах, коли боротьба за технології та їх втілення стають безпосереднім фактором економічного розвитку, збережен-

ня і примноження людського капіталу стає чи не найголовнішим пріоритетом державної політики.

1. ПРИОРИТЕТИ ДОБРОБУТУ І НАПРЯМИ ЇХ ДОСЯГНЕННЯ

Насамперед, наголосимо, що Україна на шляху до членства в ЄС при формуванні нової соціально-економічної політики має керуватися основоположними принципами функціонування ЄС, а саме **нероздільності соціального та економічного прогресу**. Зазначений принцип означає неможливість і недопустимість досягнення одного на шкоду іншому. Таким чином, соціальна політика держави буде закладати принципи і культуру взаємоповаги як між людьми, так і між людьми й інституціями, як державними, так і приватними, що повністю відповідає баченню Європейської комісії з підтримки політик держав-членів у сфері соціального залучення та соціального захисту. З цього випливає, що як завдання соціальної політики з підтримки населення не має ставати на шляху відновленню та розвитку економіки, так і економічний розвиток не має ставати самоціллю³.

Економічна складова добробуту. Підкреслимо, економічний розвиток, з одного боку, займає визначальне місце у створенні і зміцненні соціальної держави. До характеристик економічних досягнень безпосередньо «примикають» такі характеристики країни і суспільства як наявність конкурентоспроможної економіки, сприятливих умов для вільної продуктивної гарно оплачуваної праці, задоволенні високого рівня потреб громадян у освіті, медичній допомозі, відпочинку.

¹ Blanchard E., et al. Globalization and human capital investment: Export composition drives educational attainment. — Science Direct, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022199617300302>.

² Siddique S., et al. The Impact of Investment in Human Capital on the Exports of Goods and Services. — NUST Journal of Social Sciences and Humanities, 2016, Vol. 2, No. 2, p. 161-192.

³ Пищуліна О. Оцінка планів післявоєнного відновлення соціальної сфери: «соціальний захист та соціальні послуги». — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/images/2022/12/15/2022-matra-iv-kvartal-5-1.pdf>.

З іншого — результати економічного розвитку правомірно оцінювати, виходячи із ступеня досягнення прогресивних соціальних стандартів. Основним критерієм ефективності функціонування соціальної ринкової економіки є система, в якій **активна соціальна політика є не обмежувачем, а каталізатором економічного зростання**. Саме до такої соціальної організації просуються розвинуті країни світу та прагне приєднатися Україна⁴.

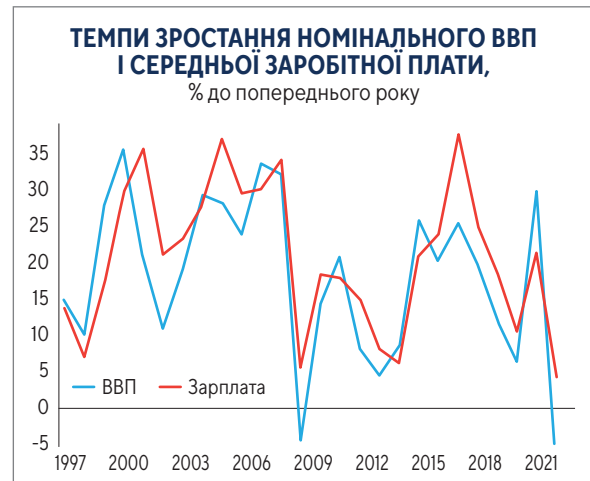
Важливою ознакою розвитку України упродовж часу її існування як незалежної держави стало те, що **попри складнощі, суперечності розвитку і протидію як із середини, так і ззовні, їй вдалося не допустити економічного краху** (хоча такі сценарії продукувались ледь не щорічно), утримати здобутки і позитивні тенденції у відносинах з стратегічними партнерами.

Не зважаючи на численні внутрішні і зовнішні бар'єри, українське соціально-економічне середовище розвивалось досить значними темпами. Хоча сьогодні мало хто задоволений власними доходами і власним добробутом, однак існує чимало свідчень цілком позитивних тенденцій у посиленні економічної спроможності українців.

Так, з початку 2000-х років економічне прискорення (зростання реального ВВП) в Україні водночас означало і **прискорене (і переважно упереджуюче) зростання оплати праці** (темпи зростання якої перевищували темпи зростання номінального ВВП, діаграма «*Темпи зростання номінального ВВП і середньої зарплатної плати*»).

Таке співвідношення забезпечувало зростання доходів не лише у гривнях (яка часто знаходилась під інфляційним або девальваційним тиском), а й у доларовому еквіваленті (у якому в Україні часто відбувається оцінювання різних вартостей, у т. ч. праці). І попри кризові процеси, доларовий еквівалент зарплати все ж демонстрував тенденцію до зростання — середньомісячна нарахована зарплата у 2021 р. перевищила \$500, що у понад 10 разів вище рівня початку 2000-х років (діаграма «*Середня зарплата та її*

доларовий еквівалент»). Звичайно, це не привід для втіхи (зарплата в Україні залишається у кілька разів нижчою середньо-європейських рівнів). Між тим, це той рівень (враховуючи паритет купівельної спроможності), який дозволяє «середньому» українцю «дихати вільніше».

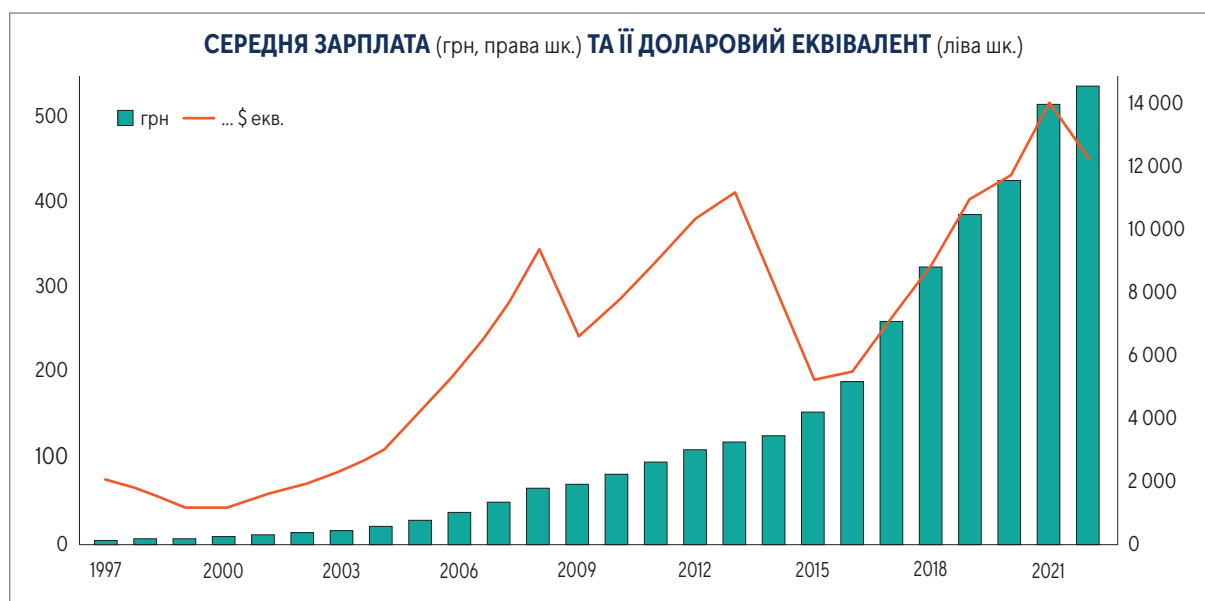

Ще однією характеристикою оплати праці є її т. зв. справедливості або «глибина» відмінностей в оплаті праці для різних галузей чи сфер діяльності. «Традиційно» в Україні оплата праці в виробничих сферах, зокрема промисловості, помітно перевищувала оплату у гуманітарних сферах, де значною мірою закладається і формується людський капітал. Такі відмінності та диспропорції провокували відтік кваліфікованих фахівців (вчителів, викладачів), що послаблювало стимули посилення всіх сфер діяльності людським капіталом. Останніми роками, хоча й досить слабо, проте започатковуються процеси «вирівнювання» оплати праці у виробничих і гуманітарних сферах (діаграма «*Співвідношення зарплат в освіті і промисловості*»), що може розглядатись як посилення справедливості у розподілі благ. Звичайно, йдеться не про зрівнялівку, а про відповідність оплати праці працівника економічній і суспільній користі⁵.

На жаль, слід визнати, що перша хвиля російської агресії 2014 р. і широкомасштабне вторгнення (а з ними інфляція, девальвація, втрата зайнятості) негативно вплинула на рівень зарплатних плат. Більше того,

⁴ Україна: 30 років на європейському шляху. — Центр Разумкова, 2021 р., <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>.

⁵ Заробітна плата в Україні: на шляху до економічного зростання і добробуту. Національна безпека і оборона. № 7. — Центр Разумкова, 2010 р., https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD118_2010_ukr.pdf.

найближчим часом не слід очікувати і помітного зростання зарплат. Низка виробничих чинників — зростання витрат на енергоресурси і логістичних витрат, зниження можливості для реалізації продукції, у т. ч. поставок на експорт — зменшує у підприємств ресурси, які (за інших умов) могли б спрямовуватись на збільшення оплати праці.

За нашими спостереженнями, сьогодні середній рівень офіційної заробітної плати практично «законсервовувався» на тому рівні, який був у січні-лютому 2022 р., що у відсутності «звичних» у попередні роки бонусів, премій і доплат фактично означає лише стабілізацію номінальних гривневих виплат працівникам. Опосередковано це підтверджує НБУ, беручи до уваги стабілізацію надходження до бюджету сплаченого ЄСВ⁶. Зважаючи на

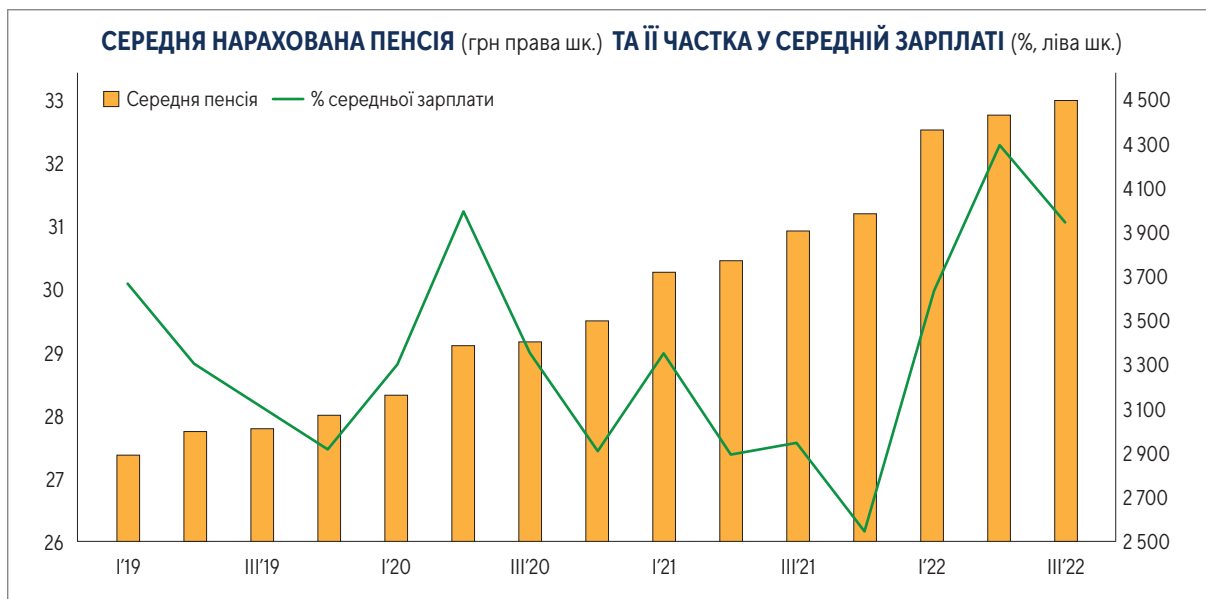
високу інфляцію (з початку року індекс споживчих цін зріс на майже 20%), маємо **суттєве зниження реальних зарплат**.

Однак ускладнення цим не вичерпуються. Останніми роками послабилась економічна спроможність пенсіонерів, виплати яким відіграють значиму роль у доходах багатих домогосподарств. Так, хоча середні пенсійні виплати продовжували зростати, однак їх динаміка гальмувалась (діаграма «Середня нарахована пенсія та її частка у середній зарплаті»). Тому рішення про індексацію пенсій з 1 березня 2023 р. видається цілком слушним, хоча й містить інфляційні ризики (які, втім, не видаються критичними).

Таким чином, помірне зростання заробітних плат і пенсій, як один з наслідків російської агресії, результатом матиме зниження сукупних реальних поточних доходів домогосподарств. Що ж стосується загальних доходів, то тут ситуація має і позитивні риси.

Ресурси домогосподарств. Зазначимо, збереження грошових ресурсів домогосподарств завжди належить до соціально значимих. Особливо в умовах війни і великих втрат у поточних доходах. Сьогодні доречно визнати, що банківській системі країни навіть упродовж війни вдається впроваджувати інструменти, які дозволяють частково уберігати грошові ресурси домогосподарств від різкого знецінення. Звернемо увагу на окремі найвагоміші.

⁶ Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд НБУ. — вересень 2022 р.

З початку російської агресії стрімко зросли (а у літні місяці зростання ще й прискорилось) **кошти на депозитних рахунках домогосподарств** (таблиця «Депозити домогосподарств...»). При цьому, саме **депозити на вимогу** забезпечили зростання депозитів загалом, а частка депозитів на вимогу і терміном до одного року за вказаний період навіть продовжувала зростати і на кінець 2022 р. перевищила 90% загальних обсягів.

ДЕПОЗИТИ ДОМОГОСПОДАРСТВ У 2022 р., млрд грн			
	січень	серпень	грудень
Всього	773,8	940,3	1 045,7
у т. ч.			
на вимогу	452,5	641,3	711,8
до 1 року	207,8	193,9	238,2
1 рік і більше	113,5	105,1	95,7

Головним чинником такого зростання депозитних ресурсів, звичайно, стали **виплати військовим**, які (на відміну від попередніх років) виконуються **вчасно і у повному обсязі**, що стало можливим завдяки фінансовій підтримці партнерськими країнами потреб України. Безсумнівно, **така пріоритетність державних видатків має вітатись**, оскільки потреби безпеки і оборони, у т. ч. забезпечення захисників України всім необхідним, дійсно є першочерговими і невідкладними.

Зазначимо, що вказане значне зростання виплат військовим поки не може суттєво вплинути на показник середньої заробітної плати по країні загалом, оскільки поки пропозиція

робочої сили відновлюється значно вищими темпами, ніж потреби підприємств у додатковій робочій силі, доки продовжуватиметься «консервація» зарплат. Тобто, загальні **ресурси домогосподарств** зростають значно **вищими темпами**, ніж спроможність економіки забезпечити їх (домогосподарства) вітчизняними товарами і послугами. Між тим, стрімке зростання ресурсів на депозитах домогосподарств (більшість з яких є депозитами на вимогу, тобто можуть бути використані у будь-який час) може привносити певні макроекономічні дисбаланси.

Так, по-перше, наявність коштів у домогосподарствах, за слабкої економічної динаміки, виступає **суттєвим інфляційним фактором**. По-друге — оскільки населення традиційно розглядає готівкові долари у якості надійного ресурсу для довгострокових заощаджень, то в умовах чинних ризиків, пов'язаних з можливою військовою ескалацією, **купівля готівкової валюти** продовжуватиметься, що, звичайно, тиснучиме на курс, а з тим вимагатиме **проведення валютних інтервенцій** і провокуватиме втрату валютних резервів країни.

Таким чином, з одного боку, не підлягає сумніву, що значні виплати військовим (які, захищаючи країну, щоденно ризикують власним життям) мають продовжуватись. З іншого — виникають потреби нейтралізації депозитного «надлишку», тобто цілеспрямованого використання (неінфляційного і недевальваційного характеру) депозитних ресурсів населення.

Поки таких інструментів недостатньо. В умовах чинних ризиків, пов'язаних з можливим затягуванням військових дій, чи не найнадійнішим засобом збереження гривневих коштів залишається купівля готівкової валюти. Зрозуміло, за негараздів домогосподарства намагаються максимально «запасатися» готівковою валютою (доларами), яка за будь-яких умов має визнану вартість для всіх потенційних економічних агентів.

Однак пов'язані з цим вигоди для населення мають «зворотній» бік для грошової системи — девальваційний тиск на курс, що вимагатиме проведення валютних інтервенцій, з ними і втрати валютних резервів країни. Тому цілком справедливо НБУ з перших же днів агресії фактично ввів заборону для населення вільної купівлі готівкової валюти. Як наслідок, обсяги купівлі продажу на готівкових ринках скоротились до мінімуму, а сальдо стало нульовим (продавались лише ті обсяги, які раніше купувались). Водночас це припинило турбулентність на готівкових валютних ринках, яка була характерна у кризовому коронавірусному 2020 р. Поряд з цим, фінансова стабілізація з літа 2022 р. поновила можливості купівлі-продажу валюти, і, звичайно, банки продавали більше валюти, ніж це робило населення (яке відновило «запасання» готівковими доларами) (діаграма «Продаж готівкової валюти населенню у 2020 р. і 2022 р.»).

Розуміючи привабливість для населення заощаджень у доларових активах, НБУ запровадив низку заходів у рамках т. зв. валютної лібералізації — розширення доступу до безготівкових валютних ресурсів («хеджування» девальваційних ризиків). Так, ще у липні НБУ, разом з офіційною девальвацією

гривні (відмови від утримання 29,25 грн/\$1), надав фізособам можливість придбання безготівкової валюти в банках із подальшим розміщенням на строковому депозиті терміном не менше 3-х місяців, що певним чином може розглядатись як засіб «послаблення» тиску на готівкових валютних ринках.

У такій же «ідеології» НБУ запровадив шестимісячні «свопи» (купівлю валюти на шестимісячні депозити зі зворотним продажем по курсу НБУ). Зважаючи на те, що НБУ намагається стримувати різкі курсові коливання, подібні «свопи» мають стабілізаційний ефект для частини гривневих заощаджень населення (хоча реальний виграш можуть отримати тільки власники великих депозитів). При цьому, реальні долари не виходять за межі банківської системи.

Сьогодні є підстави стверджувати — чим більша частина території України звільнятиметься від загарбників, тим більше домогосподарств потребуватиме коштів на відновлення. Тому вкрай важливо, щоб до днів визволення втрати населення у заощаджених ресурсах були мінімальні.

Таким чином, НБУ необхідно продовжити пошук інструментів (можливо, дещо специфічних, зважаючи на особливості нинішнього фінансового середовища країни), вірогідно, з прив'язкою до доларових активів (яким довіряє населення).

Інші напрями результативного використання заощаджень, з одного боку — лежать у сфері приватизації, корпоратизації, акціонування підприємств, які досить швидко зможуть стати основою для відновлення фондових ринків, а відтак — стабілізації та економічного прискорення. З іншого — у зміцненні людського капіталу, насамперед через формування інтелектуального середовища, здатного підвищити результативність та ефективність процесів відновлення країни.

2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ

Одним з найважливіших факторів формування, поширення і зміцнення людського капіталу (а з тим — економічного розвитку), крім безпосередньо освіти, є науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (дослідження і розробки) (*research and*

development)⁷ та обсяги відповідного інвестування. Звернемо увагу, що часто у посткризові періоди (або періоди завершення гострих фаз криз) нагромадження основного капіталу (як довгострокового фактору зростання) у структурі ВВП підвищується, хоча економіка може й не демонструвати високого зростання. Звичайно, це переважно стосується розвинутих країн, де вже утворені значні «запаси» капіталів, які відносно легко і швидко можуть переспрямовуватись на найбільш актуальні і привабливі напрями.

Світові процеси. Для провідних розвинутих країн визначальними стають інноваційні та інтелектуальні інвестиції. Хоча, як вказано, вплив заощаджень та інвестицій на економічну динаміку може бути не надто виразний, однак при цьому відбуваються більш вагомі речі для конкурентоспроможності — структурне оновлення виробничих потужностей, посилення менеджменту і кваліфікації працівників і, особливо, прискорення формування і накопичення інтелектуального капіталу⁸.

Наголосимо, важливою складовою розглядуваної сфери є складність формування належного інституційного середовища (спрямованого на стимулювання інтелектуальної діяльності). Тому доброю державною політикою є та, яка включає досить значні державні витрати або стимули на дослідження і розробки, у т. ч. приватними компаніями, а також фінансування публічних інститутів, які спрямовують на підтримку таких видів діяльності. Звичайно, останнє безпосередньо пов'язане із збереженням і забезпеченням авторських прав та інтелектуальної власності.

Певним чином вигоди, отримувані від операцій з продуктами інтелектуальної власності, можуть слугувати віддзеркаленням економічного успіху провідних країн світу. Так, американська економіка упродовж останніх десятиліть залишається визнаним лідером

у використанні продуктів інтелектуальної власності — платежі за її використання (сплачені та отримані) залишаються значними (діаграма «Платежі за використання інтелектуальної власності»). Поряд з цим, динаміка використання інтелектуальної власності вельми нагадує загальну економічну динаміку.

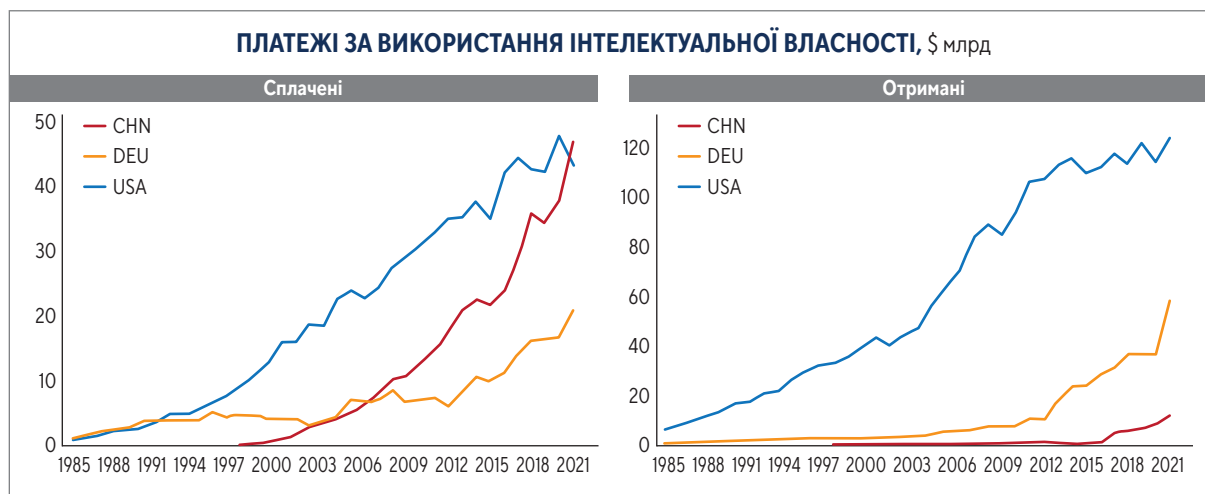
Так, до середини 1990-х років німецька економіка демонструвала, у т. ч. завдяки активному використанню досягнень науково-технічного прогресу, зразки економічного зростання, що закріпило країну у групі найбільш економічно розвинутих країн. Однак вже у другій половині 1990-х років і 2000-х роках економічна динаміка загальмувалась, що значною мірою зумовлено складнощами інтеграційних процесів, як у розширеній Європі, так і самій Німеччині. Натомість Китай почав активно закуповувати патенти та авторські права і широко їх запроваджувати у виробничі процеси, що дозволяло підприємствам виходити на зовнішні конкурентні ринки (діаграма «Платежі... сплачені»). Нинішні чи не найвищі платежі за використання інтелектуальної власності Китаю цілком узгоджується із статусом другої світової економіки.

Зауважимо, що при цьому Китай залишається одним із лідерів «поглинання» інтелектуальних здобутків інших країн, аніж їх виробником (діаграма «Платежі... отримані»). А головними творцями і виробниками інтелектуальних продуктів, як вказано, залишаються США, суттєво випереджаючи всіх потенційних конкурентів.

Вказаний взаємозв'язок (різноспрямованих платежів) демонструє ще одну важливість сучасного світового розвитку. Так, ще на початку 2000-х домінували переконання (в рамках ліберальної демократії), що інноваційні технологічні прориви можуть створюватись і поширюватись переважно в умовах вільних ринків і демократичних суспільств, що й підтверджувалося прикладами

⁷ Створення і використання новітніх інтелектуальних досягнень вимагає одночасного (і навіть упереджуючого) формування середовища, наповненого висококваліфікованими працівниками різних сфер і видів діяльності, що й зможе забезпечувати стійкі конкурентні переваги. — Докладніше див.: Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій. — Центр Разумкова, 2020 р., https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_Economic_freedom.pdf.

⁸ Burgess S., Sievertsen H.H. Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education. — CEPR, <https://voxeu.org/article/impact-covid-19-education>.

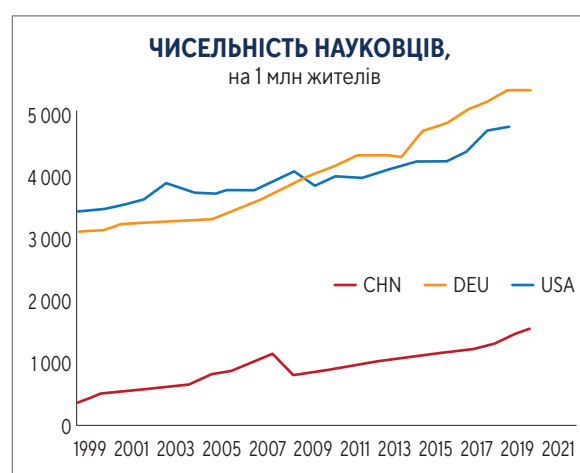
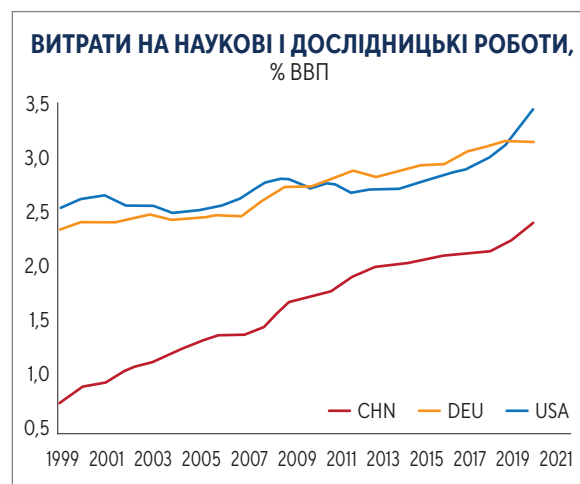
США. Однак ситуація упродовж останнього десятиріччя суттєво змінилась, і «винуватцем» таких змін виявився Китай⁹.

Певний потенціал інноваційного розширення Китаю пов'язаний зі збільшенням витрат на наукові та дослідницькі роботи (R&D). Звичайно, як у відносних, так і абсолютних показниках витрат Китай поступається США. Однак, для решти країн витрати Китаю у грошовому вираженні набагато перевищують відповідні витрати (діаграма «Витрати на наукові і дослідницькі роботи»)¹⁰.

Подібна ситуація (що також є додатковим потенціалом розширення R&D) спостерігається у чисельності працівників, зайнятих у дослідженнях. У відносній чисельності Китай поступається провідним країнам (діаграма «Чисельність науковців»), однак насправді у Китаї чисельність науковців (багато з яких отримали освіту у кращих західних університетах) суттєво вища, ніж у інших розвинутих країнах.

Загалом, важливим є визнання того, що, з одного боку, технологічні та інноваційні трансферти через канали міжнародної торгівлі та прямих іноземних інвестицій (згенеровані середовищем поглиблення відкритості¹¹) є одним з вагомих позитивних результатів впливу на глобальний і національний розвиток. З іншого — розширення контактів між науковцями і дослідниками з різних країн,

збагачення людського капіталу виступає чи не найбільш важливим фактором технологічного оновлення, а тому й економічного

⁹ Sheehan M. How China became an innovation powerhouse. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2023/01/10/how-china-became-innovation-powerhouse-pub-88761>.

¹⁰ Зокрема, ВВП Китаю вчетверо перевищує ВВП Німеччини, що «легко» покриває різницю у 1-1,5 в. п.

¹¹ Однак це зовсім не означає, що відкритість країни є достатньою умовою отримання глобальних вигод.

зростання і розвитку¹². Якраз належне використання новітніх технологій можливе лише у результаті застосування людського капіталу, що дозволить досягти бажаної продуктивності (зрозуміло, розвинуті та успішні висхідні країни володіють належними обсягами кваліфікованих працівників, які й можуть застосовувати новітні технології) і підтримувати конкурентні позиції.

Невід'ємною складовою людського розвитку останніми роками визнається доступ до глобальних мереж і використання інтернет-ресурсів¹³. В країнах ЦСЄ індивідуальним доступ до інтернету вже охоплено понад 80% населення. Поряд з цим успіх України у вказаній сфері — вражаючий. За останнє десятиріччя Україна прискорено впроваджувала інтернет і фактично наздогнала успішні сусідні країни (таблиця «Доступ до Інтернет-ресурсів»).

ДОСТУП ДО ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ, на 100 осіб населення					
	2005	2010	2015	2020	2020/2010, разів
Польща	39	62	68	83	2,1
Чехія	35	69	76	81	2,3
Україна	4	23	49	75	3,3

У цьому контексті слід зробити наступне **загальне зауваження**. Сьогодні значна увага у питанні конкурентоспроможності сконцентрована на технологічності, яка значною мірою пов'язана з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Однак досягнення людства у цій сфері водночас генерують загрози свідомого нанесення шкоди конкурентам чи супротивникам

у кібернетичній сфері або ж кібертероризму. Ця проблематика виходить за межі даного дослідження, однак виокремимо позитивні уроки протидії кібертероризму в Україні.

Війна в Україні є найбільшим військовим конфліктом кібернетичної епохи і першим, який включає в себе такий значний рівень кібероперацій з усіх боків¹⁴. Хоча Україна зіткнулася з інтенсивним рівнем російського кібернаступу (з самого моменту вторгнення), однак, видається, їх результативність (як і результативність військових операцій росії проти ЗСУ) виявилася помітно низькою¹⁵. Більше того, перемоги ЗСУ у боях є додатковим свідченням того, що кібератаки росії (що є складовою сучасних воєн загалом) не мали ефекту, на який загарбник розраховував.

Можливо, цьому також сприяло те, що задовго до вторгнення (вірогідно, упродовж попереднього десятиріччя) Україна зазнавала кібератак на власні промислові та інфраструктурні об'єкти, а тому й набула значного досвіду протидії таким атакам. Більше того, спроможність використовувати досвід багаторічних російських кібератак була посилена потужною підтримкою західних урядів, а надання технічної допомоги західними технологічними компаніями¹⁶ дозволило Україні започаткувати втілення надійної системи кіберзахисту. Така допомога виявилася дієвою, оскільки вітчизняні кіберкомпанії (які часто партнерами також мають західні корпорації) були готові разом з військовими захищати Батьківщину.

Відтак¹⁷, Україна продемонструвала яких успіхів може досягти завдяки цілеспрямованим інвестиціям у розвиток (приватних) кіберсистем, плідній співпраці із західними

¹² Sonmez F.D., et al. Effects of Human Capital and Openness on Economic Growth of Developed and Developing Countries: A Panel Data Analysis, <https://waset.org/publications/2443/effects-of-human-capital-and-openness-on-economic-growth-of-developed-and-developing-countries-a-panel-data-analysis>.

¹³ Україна посіла 54 місце з 64 оцінених країн у **рейтингу конкурентоспроможності в цифровому середовищі** 2021 р. Слабкими сторонами України вважалися захист прав на інтелектуальну власність, високі інвестиційні ризики, кібербезпека. Сильними — комп'ютеризація бізнесу, швидкість інтернет-підключень, сервіси е-демократії, використання великих даних і якість навчання у сфері точних наук. — Digital Competitiveness Ranking 2021, <https://imd.cld.bz/Digital-Ranking-Report-2021/168/>. У 2022 р. Україна не оцінювалась. Втім, є підстави очікувати, що наслідком протидії ворогу є те, що цифровізація в Україні суттєво прискорилась, а відтак країна піднялась у рейтингових позиціях.

¹⁴ Bateman J., et al. What the Russian Invasion Reveals About the Future of Cyber Warfare. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2022/12/19/>.

¹⁵ Smith B. Defending Ukraine: Early Lessons from the Cyber War. — Microsoft, <https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RE50KOK>.

¹⁶ Багато західних корпорацій надавали Україні значну допомогу безкоштовно, однак слід враховувати обмеженість такого виключного режиму.

¹⁷ Bateman J., et al. What the Russian Invasion Reveals About the Future of Cyber Warfare. — Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2022/12/19/>.

корпораціями, готовності розвинутих країн надавати демократичній країні фінансову, економічну, інтелектуальну допомогу. І такий рівень співпраці неодмінно має підтримуватись.

Поряд з цим, слід вказати, що успіх співпраці базується на поширенні (не лише серед професіоналів) сучасних знань в Україні, всупереч перманентним негараздам. Поки, на жаль, слід визнати, що для України характерною є критична вичерпаність вітчизняних капіталів загалом: втеча фінансового і людського капіталів; стиснення соціального та ущербності символічного капіталів; крайня зношеність фізичного капіталу¹⁸. Однак останніми роками Україна помітно покращила власну включеність до глобальної системи вироблення інформаційно-технологічних послуг — країні вдалося значно наростити обсяги відповідних послуг (а з тим і частку у загальному експорті послуг) і зайняти визначну нішу у цій системі (значна частина ІТ-проектів фінансується іноземними і міжнародними інвесторами, і таке фінансування демонструє стійку тенденцію до збільшення).

3. ГЛОБАЛЬНІ РИЗИКИ ДЛЯ ЗАЙНЯТОСТІ

Коронавірусна криза і російська агресія суттєво ускладнили ситуацію і тенденції на глобальному ринку праці¹⁹. За прогнозами, у 2023 р. у всьому світі на трудову зайнятість та оплату праці буде впливати уповільнення економічного зростання, що призведе до подальшого поглиблення економічної кризи.

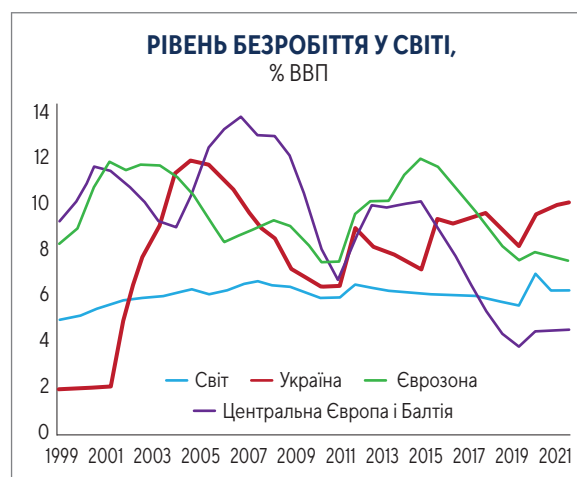
Міжнародна організація праці (МОП) у 2022 р. суттєво погіршила загальносвітовий прогноз щодо ринків праці²⁰. Так, на кінець 2022 р. чисельність безробітних вже перевищує допандемічні показники (діаграма «Рівень безробіття у світі»), а у 2023 р. безробіття продовжуватиме зростати. Це посилить нерівність у світі та поверне на зворотній тренд зниження глобального безробіття. В результаті прогнозується, що рівень зайнятості не повернеться до допандемічного

рівня як мінімум до 2025 р. У світі очікується погіршення умов праці: люди будуть змушені погоджуватись працювати за меншу заробітну плату та з відсутністю соціального пакету.

Серед головних причин погіршення ситуації на світовому ринку праці відносять:

- ✓ геополітичну напругу в світі;
- ✓ військовий конфлікт в Україні;
- ✓ нерівномірні темпи відновлення економіки країн після пандемії;
- ✓ логістичні складнощі та перебудова глобальних ланцюгів поставок.

Хоча за прогнозними показниками особливо постраждає економіка країн Європи та Центральної Азії, на яких війна в Україні позначається в першу чергу, тим не менше показники безробіття в цьому регіоні в цілому зростають незначно. Помірне зростання безробіття в країнах Європи викликане насамперед дефіцитом робочої сили у країнах із високим рівнем доходу. Так, в країнах ОЕСР рівень безробіття досяг історичного мінімуму за останні 20 років. Це в першу чергу пов'язано з демографічними особливостями, зокрема — з обмеженим зростанням чисельності працездатного населення.

¹⁸ Докладніше див.: Влада і бізнес в Україні: від симбіозу до партнерства. — Центр Разумкова, 2019 р., 53 с.

¹⁹ Багато країн ще не повернулися до того рівня зайнятості та тих обсягів робочого часу, які існували наприкінці 2019 р., тобто до кризи, пов'язаної з COVID-19. Головними наслідками є відсутність зростання трудових доходів, зростання вартості життя, що є загрозою благополуччю домогосподарств та призводить до зниження сукупного попиту.

²⁰ World Employment and Social Outlook: Trends 2023. — International Labour Office, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-inst/documents/publication/wcms_865332.pdf.

Вторгнення росії до України поки не мало помітного негативного впливу на ринок праці ЄС²¹. У II кв. 2022 р. чисельність зайнятих збільшилася внаслідок постпандемічного відновлення економічної діяльності. У III кв. 2022 р. ефект відновлення економічної діяльності ослаб, і на ринку праці став відчуватися вплив зростання цін на енергоносії, при цьому зростання зайнятості знизилося в річному обчисленні, але залишалося відносно стійким у кварталному обчисленні.

Зростання цін на енергоносії почало провокувати спад виробництва, насамперед торкаючись енергоємних галузей обробної промисловості, таких як виробництво продуктів харчування, металів, паперу та добрив, на частку яких припадає 5% загальної чисельності зайнятих в ЄС. Це також стосується галузі, які залежать від виробничих ресурсів більш енергоємних галузей, наприклад, автомобілебудування або готельний бізнес. Попит на робочу силу, швидше за все, знизиться насамперед у цих секторах. Вплив на сферу послуг може бути відстроченим, але може торкнутися великої чисельності працівників.

З моменту нижчої точки пандемії у квітні 2020 р. в країнах ОЕСР було створено близько 66 млн робочих місць, що на 9 млн більше, ніж було знищено за кілька місяців на початку пандемії²². Рівень безробіття в країнах ОЕСР стабілізувався на позначці 4,9% у липні 2022 р., що на 0,4 пункту нижче за рівень до пандемії, зафіксованого у лютому 2020 р.

У ряді країн показники участі в робочій силі та зайнятості також все ще нижчі за докризовий рівень. Більше того, зайнятість сильніше зростає у високооплачуваних галузях сфери послуг, тоді як у багатьох низькооплачуваних галузях, що потребують інтенсивного контакту, вона залишається нижчою за допандемічний рівень.

Напружена ситуація ринку праці має прояв в тому, **що більшість** розвинутих економік

зіштовхуються з безпрецедентним дефіцитом кадрів та персоналу у низці ключових секторів та галузей, який стає історичним за своїми масштабами. Статистика свідчить, що світова економіка давно не мала такого дефіциту кваліфікованих фахівців як зараз. Такі тенденції можна було б пояснити економічним пожвавленням після закінчення пандемії, проте сьогоdnішній дефіцит кадрів є ознакою глибших структурних процесів системного характеру.

Одним із найважливіших довгострокових факторів, що обмежує потенціал економічного зростання є демографія. Світова економіка може припинити зростати, якщо поточна демографічна тенденція до уповільнення темпів приросту населення продовжиться і далі призведе спочатку до зупинки, а потім і до скорочення чисельності населення. Старіння населення суттєвим чином впливає на економічне зростання, державні бюджети, фінансові ринки.

В останні роки економісти повернулися до думки про першорядну роль демографічних процесів для економічного розвитку. Так, експерти МВФ вважають, що основним вектором економічного зростання є не накопичення фізичного капіталу у формі матеріальних активів, а людський капітал та технічний прогрес²³. Прихильники цієї думки вважають, що саме демографічний тиск призводить до інституційних, технічних та політичних змін²⁴.

Демографічне зростання може впливати на економічний розвиток навіть всупереч таким чинникам, як помилковий політичний вибір, корупція та нестача природних ресурсів. Вплив демографії на економіку відбувається за декількома напрямками, зокрема:

- ✓ *економічне зростання та добробут*: зростання подушного ВВП уповільнюється через скорочення частки працездатних громадян і, як наслідок, зниження загальної продуктивності та інвестицій;

²¹ Russia's aggression against Ukraine has heightened short-term economic uncertainty and undermined the strength of the labour market recovery. — OECD iLibrary, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1bb305a6-en/index.html?itemId=/content/publication/1bb305a6-en>.

²² Jobs outlook highly uncertain in the wake of Russia's war of aggression against Ukraine, says OECD. — <https://www.oecd.org/employment/jobs-outlook-highly-uncertain-in-the-wake-of-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine.htm>.

²³ Population 2020. IMF. — <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/03/changing-demographics-and-economic-growth-bloom>.

²⁴ The demographic dividend and economic growth: an integrated theoretical framework. — https://www.czso.cz/documents/10180/123310414/13005320q4_240-252.pdf/958a361a-3023-4451-a590-5155eb279fd7?version=1.1.

- ✓ *фінансування пенсій*: зростання частки літніх людей потребує або зростання бюджетних видатків на пенсії, або підвищення податків; накопичувальні системи теж стають менш ефективними через зниження відсоткових ставок, що зумовлено, зокрема, старінням населення — літні люди менш схильні до інвестицій;
- ✓ *охорона здоров'я*: більш тривале життя означає також і більш високу захворюваність та інвалідність; для зростання тривалості не просто життя, а здорового життя необхідні інвестиції в медицину;
- ✓ *соціальна підтримка*: ризику бідності схильні не лише літні люди через брак фінансування; ті, хто зараз молодий, також можуть згодом зіштовхнутися з вищою нерівністю та ризиком бідності, оскільки їхнє очікуване життя на пенсії буде довшим;
- ✓ *ринок праці*: зростання тривалості життя та підвищення пенсійного віку збільшують зайнятість серед осіб старшого віку, що потребує програм підвищення кваліфікації для літніх людей та створення чи адаптації робочих місць з урахуванням їхнього здоров'я.

Наразі більшість націй знаходиться на тій чи іншій стадії демографічного переходу від розширеного до звуженого відтворення. Для країн західного блоку стає трендом старіння населення, коли домінуючою групою стають люди похилого віку, що вносить явні зміни до структури споживчих витрат, продуктивності праці та швидкості інновацій.

Зміщення демографічної пропорції до старшого покоління впливає на:

- ✓ структуру зайнятості (менше фізичної та інтенсивної роботи);
- ✓ структуру споживчих переваг (чим старше — тим нижчі споживчі запити, як через накопичення матеріальних цінностей, так і через інші життєві пріоритети);

- ✓ соціокультурні та сімейні цінності (більше консерватизму), політичні уподобання;
- ✓ схильність до заощаджень (чим старше — тим вище за інших рівних умов, тобто при порівнянних доходах).

Про що говорять зазначені тренди? Одна з гіпотез полягає в тому, що вікова група безпосередньо впливає на технологічний прогрес, швидкість інновацій та економічне зростання і має фундаментальний вплив на структуру зайнятості по галузях економіки. Ідея полягає в тому, що людина похилого віку втрачає здатність до інновацій, що гальмує галузеві трансформації та технологічний прогрес, а значить і органічне зростання економіки.

Саме зниження імпульсу технологічного розвитку називають однією з причин структурної кризи країн з розвинутою економікою²⁵. Темпи науково-технічного прогресу та галузевих трансформацій стали сповільнюватись (з 2006–2008 рр.) на траєкторії посилення тенденції на старіння населення та підвищення середнього віку. Існує навіть думка, що галузеві зрушення відбуваються помірними темпами останні 15 років, тому що старше покоління використовує раніше створений ресурс (активи та технології) для збереження балансу, але не для створення нових факторів та умов фазового переходу²⁶. Проте є й така думка, що хоча демографічна структура впливає на швидкість, вектор та стійкість технологічного прогресу, але політичний істеблішмент формується тими, хто тримає національні активи.

У багатьох моделях економічного зростання, що базуються на поширенні технологій (наприклад, моделі ендogenousного економічного зростання лауреата Нобелівської премії Пола Ромера (*Paul M. Romer*)²⁷, основним фактором зростання економіки є інвестиції в НДДКР (Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи («Research & Development» (R&D)) та людський капітал. При цьому чисельність населення сприймається як ключовий елемент, коли, в умовах скорочення населення, інноваційні моделі

²⁵ Classification of economies. — UNCTAD, <https://hbs.unctad.org/classifications/>.

²⁶ Innovation in a crisis: Why it is more critical than ever. — McKinsey & Company, <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/innovation-in-a-crisis-why-it-is-more-critical-than-ever>.

²⁷ Endogenous Technological Change. — JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/2937632>.

розвитку перестають працювати. За інших рівних умов велика чисельність населення означає більшу кількість дослідників, що, своєю чергою, сприяє виникненню та поширенню інновацій, а також підвищенню рівня життя. Скорочення чисельності населення може призвести до ситуації, у якій відбувається стагнація знань та рівня життя.

Низка сучасних досліджень доводить, що здатність до інновацій, інтенсивного прогресу та галузевих зрушень проявляється найкраще в молодому суспільстві. Фазові переходи, галузеві зрушення відбуваються тим швидше, де суспільство молодше. Молодість — це амбіції, схильність до ризику, авантюризм, гнучкість мислення, фізична витривалість та інтелектуальна ефективність. Наприклад, середній вік хакерів і кіберзлочинців становить 17-19 років²⁸, коли схильність до знань, самоствердження та ризику максимальна, а гнучкість, пластичність розуму дозволяє вбирати, обробляти та приймати велику кількість нової інформації.

Для інтелектуальних видів діяльності, на основі аналізу віку наукових відкриттів, патентів та Нобелівських премій, оптимальним граничним віком найвищої наукової ефективності є вік 35-37 років, коли сходяться безліч факторів, що зумовлюють успіх²⁹. Науково-дослідницька ефективність підтримується до 42-45 років, далі стрімко знижується. Йдеться про проривні відкриття, що змінюють світ.

Проте важливо усвідомлювати, що старіння населення не зупиняє технологічний прогрес, а змінюється швидкість цього, і вектор та відповідний зсув середнього віку призводить до інших пріоритетів у суспільстві. Можна сказати, що проєкт «розвитку» заміщується проєктом «збереження та консервації». З іншого боку, висока частка молодого покоління не гарантує економічного процвітання, інакше країни Африки були б найуспішнішими. Для успішного розвитку необхідне поєднання безлічі факторів — інфраструктура, певне інтелектуальне соціокультурне середовище, чого немає в найбідніших країнах, вибудована та налагоджена освітня система, пріоритет держави у науці та технологіях з відповідними

умовами, фінансуванням та науково-технічним середовищем.

У той же час, автоматизація може поліпшити здатність людей виробляти ідеї в достатній мірі, щоб зростання рівня життя тривало навіть при населенні, що скорочується. Враховуючи мультиплікаційний ефект сучасної «полікризи», сьогодні у зростаючому глобальному протистоянні держав перемогу отримує той, хто володіє найкращими технологіями. При чому не тільки в інноваційних сферах, що формуються на межі п'ятого та шостого технологічного укладу, а також і провідними технологіями базових галузей третього та четвертого технологічного укладу. Державний суверенітет, в тому числі, буде зумовлюватися і можливостями технологічного оновлення.

4. ОЦІНКА ГРОМАДЯНАМИ ВЛАСНОГО РІВНЯ ДОБРОБУТУ І ДЖЕРЕЛ ДОХОДІВ

Як засвідчують результати вказаного соціологічного опитування, попри певну психологічну адаптацію до змін в економічній ситуації, що відбуваються під час війни, 21% опитаних зазначають, що доходи їх родини після 24 лютого 2022 року значно зменшилися, 32% — що доходи дещо зменшилися, 36% відповіли, що доходи не змінилися, 5% — що вони дещо зросли, і 1% — що значно зросли.

На зменшення доходів рідше вказують жителі Західного регіону — тут 41% відповіли, що їх доходи значно або дещо знизилися. Частіше на це вказують ті респонденти, які якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (60%), ті, що під час війни вимушені були полишити місце свого проживання, але зараз повернулися додому (61,5%). Серед груп, виділених залежно від основного джерела їх доходу, найчастіше вказують на зниження доходів під час війни респонденти, для яких головним джерелом доходу є тимчасова робота або підробітки (75%), а на деяке зростання доходів найчастіше вказують ті, хто ці доходи отримує від власного бізнесу (13%).

²⁸ Average age of cyber-attack suspects drops to 17. — The Guardian, <https://www.theguardian.com/technology/2015/dec/08/average-age-of-cyber-attack-suspects-drops-to-17>.

²⁹ Recognition and longevity: an examination of award timing and lifespan in Nobel laureates. — Springer, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11192-022-04379-6>.

Порівняно з серединою 2021 р. зросла частка громадян, які відповідають, що ледве зводять кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти (з 9% у червні 2021 р. до 14% у березні-лютому 2023 р.), тих, які говорять, що їм вистачає коштів лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей (з 38% до 42%), і зменшилася з 44% до 34% частка тих, хто відповів «у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі». При цьому статистично значуще не змінилася сукупна частка тих, хто відповів «живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)» та «ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо» (відповідно 7,5% і 7%).

Рівень добробуту громадян істотно залежить від їх віку. Особливо низьким є добробут представників старшого покоління: 29% тих, кому 60 і більше років, зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на необхідні продукти (в інших вікових групах від 6% до 11%), а 50%, що грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей (в інших вікових групах від 35% до 45%). Разом з тим, слід зазначити, що самооцінка матеріального становища представниками найстаршої вікової групи порівняно з 2021 р. статистично значуще не змінилася, тоді як представники середньої та молодшої вікової груп оцінюють його гірше, ніж у 2021 р. (серед них знизилася частка тих, хто відповідає «у цілому на життя вистачає», і зросла частка тих, хто відповідає, що їм вистачає коштів лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей).

Гірше, ніж загалом серед опитаних, оцінюють рівень добробуту своєї родини ті респонденти, які якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (так, серед них 16% зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на необхідні продукти, а 53%, що їм грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей), ті, хто якийсь час жив на окупованій російськими військами території (відповідно 19% і 63,5%), ті, що під час війни вимушені були покинути місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України (відповідно 11% і 53%).

Серед тих опитаних, які відповідають, що після початку війни доходи їхньої родини значно зменшилися, 34% зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на необхідні продукти, а 49%, що їм грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей, серед тих, хто зазначив, що доходи дещо зменшилися — відповідно 11% і 46%, серед тих, хто вважає, що доходи не змінилися — відповідно 8,5% і 37%, серед тих, хто відповів, що вони дещо зросли — відповідно 0% і 25,5%.

40% респондентів вказали, що основним джерелом засобів існування для них є постійна робота, 24% — пенсія, 11% — доходи іншого члена (членів) сім'ї (чоловіка, дружини, батьків), 8% — тимчасова робота (чи підробітки), 5% — матеріальна допомога з різних джерел, 3% — доходи від бізнесу, 2% — попередні грошові заощадження, 1% — студентська стипендія, 1% — інші джерела.

Ті респонденти, що під час війни вимушені були покинути місце свого проживання, але зараз повернулися додому, частіше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що живуть за рахунок тимчасової роботи чи підробітків (15,5%) та за рахунок доходів інших членів родини (20%). Респонденти, які під час війни виїжджали за кордон, але на час проведення опитування вже повернулися в Україну, значно частіше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що живуть за рахунок доходів інших членів родини (29,5%), а також — за рахунок тимчасової роботи (15%), і рідше — що головним джерелом їх доходів є постійна робота (30,5%) та пенсія (7%).

Ті, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території, рідше відповідають, що основним джерелом їх доходів є постійна робота (22%). Це ж саме стосується і тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (32,5%), зате дещо частіше за інших вони називають як основне джерело доходу матеріальну допомогу (9%).

35,5% респондентів, оцінюючи зміни в режимі їх роботи після 24 лютого 2022 р., зазначили, що жодних змін не відбулося (працюють як і раніше), 6% — що повністю або частково перейшли на дистанційну

роботу з повним збереженням заробітної плати, 3% повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати, 1% пішли у повністю оплачувану тривалу відпустку, 1% — у частково оплачувану відпустку, 3% не мали роботи до 24 лютого 2022 р., але зараз мають роботу. 7% респондентів відповіли, що втратили роботу (ще 1% — що пішли у неоплачувану відпустку), 29% — що як не працювали чи не мали роботи до війни, так не мають і зараз (сюди відносяться як пенсіонери, так і безробітні, домогосподарки, студенти, непрацездатні).

Слід зазначити, що за результатами опитування, яке проводилося у травні 2021 р. респондентам ставалося подібне запитання (лише з тією відмінністю, що їх питали, які зміни відбулися зміни в режимі їх роботи під час пандемії коронавірусу). Тоді 33% відповіли, що з початком пандемії жодних змін не відбулося (працювали як і раніше), 9% — що повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, 4% — що повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати, 1% пішли у повністю оплачувану тривалу відпустку, 4% — у частково оплачувану відпустку, 2% респондентів відповіли, що втратили роботу (ще 6% — що пішли у неоплачувану відпустку).

Тобто, якщо порівняти ситуацію «після початку війни» (на контрольованих українським урядом територіях) і «після початку пандемії», то «після початку війни» порівняно з «після початку пандемії» стало дещо менше тих, хто перейшов на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати (відповідно 6% і 9%), тих, хто пішов у частково оплачувану відпустку (відповідно 1% і 4%), тих, хто пішов у неоплачувану відпустку (відповідно 1% і 6%), зате стало більше тих, хто втратив роботу (відповідно 7% і 2%). Проте, сумарна частка тих, хто втратив роботу і пішов у неоплачувану відпустку, однакова (по 8%). Так само статистично значуще не відрізняються у ситуації «після початку війни» і «після початку пандемії» частки тих, хто «працює, як і раніше» (відповідно 35,5% і 33%), тих, хто повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати (відповідно 3% і 4%), пішли у повністю оплачувану тривалу відпустку (по 1%).

Однак підкреслимо, наведені дані по ситуації «після початку війни» враховують лише тих громадян, які залишилися на підконтрольній українському уряду території та поза районами активних бойових дій (тобто не враховують ситуацію на окупованих територіях, в зоні бойових дій, а також становище українських біженців закордоном). До того ж, потрібно враховувати можливий «аккумулятивний ефект» наслідків пандемії та війни, тобто, наприклад, до тих, хто втратив роботу під час пандемії, могли додатися ті, хто її втратив після початку війни.

Частіше відповідають, що працюють як і раніше, жителі Західного (45%) і Центрального (39%) регіонів, тоді як у Південному регіоні — лише 15%, у Східному — лише 25% респондентів. Втратили роботу 14% жителів Східного регіону, 10% — Південного, 6% — Центрального регіону і 4% — жителів Західного регіону.

Ті респонденти, які під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, рідше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що працюють як і раніше (27%), це ж саме стосується і тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (24%), тих, хто деякий час провів закордоном (23%), тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (27%), тих, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території (16%).

Серед респондентів, які під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, більше, ніж загалом по масиву опитаних, людей, які втратили роботу (18%), так само як і серед тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (14%), серед тих, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території (17,5%), серед тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (15,5%).

І більше, ніж загалом по масиву опитаних, людей, які повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, серед респондентів, які під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України (18%), це ж само стосується і

тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (24%), тих, хто деякий час провів закордоном (21%).

Тим респондентам, які мали роботу як до початку війни, так і мають зараз, ставилося запитання, як змінилася їх зарплата після 24 лютого 2022 р. 45% представників цієї групи відповіли, що вона не змінилася, майже стільки ж (43%) — що вона зменшалася, і лише 8% — що вона збільшилася.

5. ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РИНОК ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Питання відновлення економіки України, найактуальніше для порядку денного, передбачає визначення того, яким чином процеси відновлення України будуть пов'язані з процесами, що відбуваються в світі. Європейська комісія вже оголосила початок роботи Міжвідомчої донорської координаційної платформи відновлення та реконструкції України у рамках так званого «фінансового Рамштайну»³⁰. Платформа покликана забезпечити тісну координацію міжнародних донорів та міжнародних фінансових організацій та забезпечить узгоджене, прозоре та підзвітне надання підтримки Україні.

На сьогоднішній день Євросоюз, його держави-члени та європейські фінансові інститути на початок 2023 р. надали Україні близько €49 млрд у вигляді фінансової, бюджетної, надзвичайної, гуманітарної та військової допомоги³¹. Проте на повоєнне відновлення України, за підрахунками НБУ, потрібні сотні мільярдів доларів, що передбачає зміцнення співпраці з міжнародними кредиторами та донорами.

Сьогодні Україна тримається лише за рахунок зовнішніх запозичень, кредитів та грантів. Не дивлячись на це, ситуація в Україні описується краще ніж очікувалось внаслідок російської агресії, західні аналітичні центри погоджуються, що у разі глобальної кризи Україна стикнеться зі значно більшими

проблемами³². І відповідно долати негативні наслідки країна також буде довше. За останніми оцінками Світового банку, потреби у відновленні та реконструкції у соціальному, виробничому та інфраструктурному секторах становлять не менше 349 мільярдів доларів США, що більш ніж у 1,5 рази перевищує розмір довоєнної економіки України у 2021 р.

Отже, для української держави та міжнародної спільноти нагальним завданням стає відбудова національної економіки. **Людський капітал є найважливішим фактором розвитку, і його значні втрати ускладняють економічне відновлення. Для відновлення економіки важливе саме працездатне населення, яке трудитиметься, сплачуватиме податки та витрачатиме зароблені гроші в країні.**

Поряд з цим, зауважимо, що люди з гарною освітою будуть ефективно працювати на благо України тільки якщо для цього будуть існувати певні можливості, зокрема: розвинена інфраструктура, прозорі стабільні «правила гри», високий рівень культури налагодження комунікацій, чисте навколишнє середовище, доступ до ресурсів, високий рівень особистої відповідальності і свідомості у суспільстві. Це у сукупності забезпечуватиме гідні доходи і добробут, сприятиме подоланню бідності, формуванню передумов пропорційного нагромадження людського потенціалу та його трансформації у високопродуктивний людський капітал з метою переходу до нової якості економічного розвитку в довгостроковій перспективі.

Чи має наразі Україна відповідний потенціал для майбутнього економічного зростання? На жаль, слід визнати, що для України характерними є численні «розриви» між потребами людського капіталу та можливостями його належного застосування.

За даними ООН, Україна є одним з лідерів за темпами скорочення населення. Ще й до повномасштабної війни населення України стрімко скорочувалося, народжуваність і

³⁰ Ukraine: Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine kick-starts work. — European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/read_23_383.

³¹ Commission disburses first €3 billion to Ukraine of the up to €18 billion Macro-financial Assistance+ package. — EUROPEAN UNION, https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/commission-disburses-first-%E2%82%AC3-billion-ukraine-%E2%82%AC18-billion-macro-financial_en?s=232.

³² Russian Invasion of Ukraine Impedes Post-Pandemic Economic Recovery in Emerging Europe and Central Asia. — The World Bank, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/10/04/russian-invasion-of-ukraine-impedes-post-pandemic-economic-recovery-in-emerging-europe-and-central-asia>.

тривалість життя були низькими порівняно з іншими європейськими країнами. Населення скорочувалося з 1990 р. і упродовж 1990–2022 рр. Україна втратила близько 10,7 млн людей (понад 20% населення). Станом на 1 січня 2022 р. в Україні чисельність наявного населення складало 34,5 млн чоловік³³. За цими даними велися розрахунки основних макроекономічних показників України на 2023 р., а з початку активної фази збройної агресії кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб. Негайний демографічний вплив війни на Україну вже помітний, і він руйнівний для країни, яка мала слабкий демографічний профіль.

Які основні демографічні ризики є характерними для України.

Низька тривалість життя. У доповіді Фонду ООН з проблем народонаселення вказується про, те що визначальним демографічним чинником є зміна вікової піраміди³⁴. Головна демографічна проблема України — дуже висока передчасна смертність і, як наслідок, одна з найнижчих у Європі тривалість життя, особливо у чоловіків. Середня тривалість життя в Україні складає 66 роки у чоловіків і 76 роки у жінок, тобто наявним є значний гендерний розрив тривалості життя.

Старіння та дефіцит робочої сили. Поруч зі скороченням населення чинником демографічної вразливості України є статеві-вікова структура її населення, зокрема спостерігається скорочення частки молоді віком до 20 років та жінок продуктивного віку. В Україні мала кількість дітей та молодих людей порівняно із старшим поколінням. Це означає, що менше жінок досягатимуть репродуктивного віку в наступні кілька років.

Можна також очікувати подальше зниження народжуваності через наслідки війни та імовірне зниження народжуваності через меншу кількість жінок репродуктивного віку. Невизначеність майбутнього, спричинена війною, може ускладнити ухвалення рішення про народження дитини для жінок та сімей.

Еміграція з України. Найголовніший виклик, з яким треба працювати вже зараз — **еміграція з України**: війна змусила залишити звичне місце проживання ледь не третину населення України.

Результати останніх досліджень як експертів Центру Разумкова, так і європейських аналітичних центрів свідчать, що значна частина українських біженців не повернуться в Україну після закінчення війни. Головними причинами для біженців залишатися в країні, що приймає, є зруйнована вітчизняна економіка, ймовірно, затяжний конфлікт, невизначеність та невпевненість у майбутньому. **Якщо жінки та діти-біженці зможуть ефективно адаптуватися в країнах, що приймають, то після закінчення війни слід очікувати не тільки їх не повернення на батьківщину, а й зворотного потоку чоловіків-українців до Європи з метою возз'єднання сімей.**

Наразі присутні всі елементи, які підсилюють демографічну кризу: додаткова смертність через війну, величезні внутрішні переміщення, зростання еміграції (біженці), менша народжуваність та ймовірна втрата територій (врізка «Демографічна криза в Україні, посилена війною»). Демографічний вплив війни значний не лише під час війни, а й протягом наступних десятиліть. Усі ці фактори будуть створювати проблеми для економічного відновлення після війни.

ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ, ПОСИЛЕНА ВІЙНОЮ

- ✓ З початку масштабної війни країну залишило близько 6 млн людей, зокрема близько 2,5 млн дітей.
- ✓ Кількість працездатного населення в Україні скоротиться до 10 млн осіб.
- ✓ Україна щорічно втрачатиме близько \$60 млрд, якщо не поверне своїх мігрантів.
- ✓ Скорочення кількості людей призведе до зменшення споживчих витрат, а значить і до звуження внутрішнього ринку, і до обмеження росту ВВП.
- ✓ Кризи на ринку праці та в пенсійній системі:
 - до 2050 р. майже третина населення в Україні буде старше 60 років,
 - потреба України у мігрантах із інших країн зросла до 1-1,2 млн людей на рік.

³³ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік». — <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40472>.

³⁴ Population Policies in East and Southern Africa in the context of emerging megatrends: A guidance for the development of sound policies to support the acceleration of sustainable development. — UNFPA, <https://esaro.unfpa.org/en/vacancies/population-policies-east-and-southern-africa-context-emerging-megatrends-guidance>.

Головними наслідками погіршення демографічної структури України наразі є:

- ✓ скорочення обсягу економіки країни;
- ✓ зменшення внутрішнього ринку;
- ✓ зменшення доходів населення через зростання цін;
- ✓ зменшення обсягів торгівлі, в тому числі товарів першої необхідності;
- ✓ скорочення споживання і виробництва;
- ✓ скорочення надходжень до бюджетів усіх рівнів податків на споживання (податку на додану вартість, акцизів тощо).

Зменшення внутрішнього ринку та попиту на ньому негативно впливає на рівень інвестицій у майбутньому — ухвалюючи рішення про інвестиції, інвестори зважають саме на кількість населення та демографічні перспективи. Таким чином повернення громадян України, серед яких третина жінки, а третина діти, вкрай важливе для розвитку економіки України та її перспектив.

Як вказано, людський капітал є найважливішим фактором розвитку економіки, і його значні втрати ускладняють економічне відновлення. **Безповоротні міграційні втрати дітей та молоді загрожують українській економіці не лише скороченням пропозиції робочої сили в недалекому майбутньому, а й украй серйозними проблемами з народжуваністю.** Окрім того, за умови відсутності в Україні позитивних перспектив, імовірною може бути ще одна значна хвиля міграції.

Безперечно кризові демографічні тенденції мають безпосередній негативний вплив на ринок праці в країні. Слід мати на увазі, що в Україні, на відміну від світової практики, становлення механізмів сучасного регулювання ринку праці відбувалось на основі його пристосування до економічної ситуації, яка склалася в умовах трансформації економіки, що супроводжувалось виникненням багатьох соціально-економічних проблем. Для

економічної системи в Україні характерними є такі особливості:

- ✓ реструктуризація та диверсифікація галузей економіки тягнуть за собою скорочення неефективних робочих місць і вивільнення працівників;
- ✓ зміни вікової та гендерної структури населення викликають скорочення чисельності населення працездатного віку і виникнення дефіциту трудових ресурсів. Низка промислових підприємств в Україні ризикують опинитися на межі закриття через стрімке старіння своїх колективів;
- ✓ дезінтеграційні процеси на ринку праці, територіальна диспропорція попиту і пропозиції породжують в одних регіонах застійне безробіття, а в інших — дефіцит робочої сили;
- ✓ модернізація виробництва, розвиток наукоємних технологій призводять до дисбалансу професійно-кваліфікаційної структури попиту та пропозиції робочої сили і диспропорцій ринку праці та ринку освітніх послуг;
- ✓ висока диференціація в рівні оплати праці викликає відтік кваліфікованих кадрів і зниження попиту на професійну освіту за робочими спеціальностями. Як відзначають керівники найбільших вітчизняних підприємств у сфері машинобудування, металургії, енергетики, а також у хімічній, оборонній сферах і хімічній промисловості, через брак кваліфікованих молодих кадрів і масову міграцію талановитої молоді за кордон, кількість пенсіонерів у трудових колективах їхніх компаній зростає в геометричній прогресії, а середній вік співробітників вже сьогодні нерідко перевищує 40–50 років³⁵;
- ✓ низька якість робочих місць призводить до високої плинності робочої сили.

Ще до війни український ринок праці мав суттєві структурні вади. Війна порушила

³⁵ Брак молодих кваліфікованих кадрів у промисловості: представники бізнесу розповіли, що впливає на інвестиційну привабливість України. — <https://www.5.ua/ukrayina/brak-molodykh-kvalifikovanykh-kadrov-u-promyslovosti-predstavnyky-biznesu-rozpovily-shcho-vplyvaie-na-investytsiinu-pryvablyvist-ukrainy-260616.html>.

український ринок праці, викликавши його загальне скорочення, а також величезну невідповідність — географічну та галузеву — між попитом та пропозицією робочої сили. Війна змінила умови та принципи, за якими функціонував ринок праці, перевівши його у більш невизначену та небезпечну фазу. Втрата та пошкодження виробничих активів та інфраструктури, переривання ланцюгів поставок торговельних мереж послабили потенціал ринку праці, призвівши до «зривів» та втрати можливостей до працевлаштування більшості українців. В таких умовах макроекономічної нестабільності різко скорочується зайнятість населення, зростає рівень безробіття, погіршується якість робочої сили і зростає напруженість на ринку праці. Серед перешкод покращення офіційної зайнятості виокремлюються наступні.

Низька пропозиція праці. Попри низький рівень офіційно зареєстрованого безробіття знайти роботу важче, ніж за останні 20 років. Війна створила нові правила для ринку праці. Наприклад, станом на 1 серпня 2022 р. на одне вільне робоче місце претендували 12 безробітних громадян проти чотирьох осіб станом на відповідну дату минулого року. Це найвищий показник за останні 20 років. Державні програми стимулювання бізнесу і зайнятості не надто вплинули на очікування уряду щодо рівня безробіття.

Значна частка неформального сектору. Дослідження кількості українців, які працюють неофіційно, зараз також не ведуться. До 24 лютого Держстат оцінював неформальну зайнятість 3 млн осіб, з яких 1,7 млн — незареєстровані підприємці, а кожна п'ята людина зайнята у неформальному секторі. Імовірно, під час війни кількість неофіційно працевлаштованих могла зрости ще більше. Тіньовий сектор економіки, який сьогодні оцінюється у понад 41%³⁶, між тим, стає можливістю заробітку для багатьох українців.

Характерною рисою українського ринку праці є значні диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили. Так, значна частка українських підприємств

упродовж тривалого часу наголошує на негативному впливі на свою діяльність чинника «нестача кваліфікованих кадрів». За оцінками представників українського бізнесу³⁷, на інвестиційну привабливість України негативно впливає недостатня популярність інженерно-технічних спеціальностей та професійно-технічної освіти серед пошукувачів роботи, яка призводить до нестачі молодих кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах.

Слід визнати, що загальний попит на робочу силу різко зменшився через неможливість працювати в зонах бойових дій, зниження попиту на товари та послуги, проблеми із логістикою та невизначеності майбутнього. З початком війни загальна кількість вакансій зменшилася у 25 разів у порівнянні з довоєнним рівнем. Щодо нових вакансій — максимальне падіння було у 14,3 рази порівняно з довоєнним періодом. Хоча є окремі категорії вакансій, у яких попит на робочу силу знизився набагато менше, ніж у інших, зокрема це: медицина та фармацевтика; сільське господарство та агробізнес; ІТ-галузь³⁸. Але роботодавці адаптуються до нових умов, і потреба у персоналі поступово зростає.

Так, не дивлячись на продовження активних військових дій, ринок праці поступово відновлюється. Найсильніше відновлюється ринок праці в прифронтових регіонах. За даними *Work.ua*, Херсонська область дала 66% приросту вакансій, Миколаївська — 34%, Донецька — 30%, Харківська — 10%. Примітно, що після звільнення Херсона кількість вакансій в області зросла вчетверо — із 37 у жовтні до 164 у грудні.

Війна вплинула на змінення структури пропозиції робочої сили. До змінення структури пропозиції кваліфікованої робочої сили в Україні призвела низка факторів:

- ✓ підвищена смертність людей працездатного віку;
- ✓ збільшення чисельності мігрантів за кордон;

³⁶ Див.: Доцатов Ю. Ближче до світла. Як вивести економіку України з тіні в умовах війни. — РБК - Україна, <https://www.rbc.ua/ukr/news/blizhe-svetu-vyvesti-ekonomiku-ukrainy-teni-1655737514.html>.

³⁷ Брак молодих кваліфікованих кадрів у промисловості: представники бізнесу розповіли, що впливає на інвестиційну привабливість України. — 5, <https://www.5.ua/ukrayina/brak-molodykh-kvalifikovanykh-kadrov-u-promyslovosti-predstavnyky-biznesu-rozpovily-shcho-vplyvaie-na-investytsiinu-pryvablyvist-ukrainy-260616.html>.

³⁸ Аналітика ринку труда до и во время войны. Время рынка соискателя прошло. — *Work.ua*, <https://www.work.ua/ru/articles/employer/2863/>.

- ✓ збільшення кількості працівників з обмеженими можливостями, а їх рівень працездатності та перелік робіт, які вони можуть виконувати, відрізняється від довоєнного періоду;
- ✓ збільшення пропозиції жінок на ринку праці, в тому числі через відкладення шлюбу та народження дітей через війну (перебування годувальника сім'ї у Збройних силах чи його втрата призвели до того, що жінкам доводиться брати на себе більше обов'язків, щоб забезпечити базові життєві потреби своїх сімей);
- ✓ очікуваним є і збільшення показників дитячої праці внаслідок поширення бідності та втрати можливостей для отримання освіти, особливо вищої.

Відновлення має поєднувати у собі надзвичайні заходи щодо усунення наслідків війни та структурні реформи, спрямовані на усунення існуючих раніше неефективностей українського ринку праці. Можна виділити декілька **основних напрямів політичного втручання**:

Інвестування у людський капітал. Війна знищила мільйони робочих місць, частина з яких не відновиться. Тому вирішальне значення матиме перенавчання працівників, що сприятиме перерозподілу у сектори, які, ймовірно, будуть найбільш активними у післявоєнний період (будівництво, машинобудування, охорона здоров'я, інформаційні технології). Окрім того, пандемія і війна створили величезні прогалини у рівні освіти, оскільки школи часто закривалися, вдаючись до дистанційного навчання. Усунення цих прогалин в освіті, що накопичилися за останні три роки, має стати пріоритетом у відновленні України.

Більш ефективне використання існуючого людського капіталу. Важливо підтримувати дітнародження (тобто зміцнюючи інфраструктуру для догляду за дітьми). З поширенням безробіття серед молоді можна боротися шляхом поширення спеціального фахового навчання.

Крім того, однією з основних проблем буде інтеграція внутрішньо переміщених осіб до місцевих ринків праці. Необхідно впроваджувати багаторазові трансфери (щоб уникнути ризику бідності) та одноразові трансфери (щоб полегшити доступ до кредитів та стимулювати поновлення бізнесу), а також програми допомоги у пошуку роботи.

Захист уразливих груп населення. Реформувати систему допомоги з безробіття, розширивши часткове страхування з безробіття: заходи, що дозволяють одержувачам допомоги поєднувати їх із роботою з низьким доходом. На ринку спостерігається надлишок пропозиції топ-менеджерів та керівників середньої ланки, юристів, діловодів, журналістів. Водночас зберігається нестача працівників робітничих професій, ІТ, сільського господарства, зокрема через значний попит на ці професії за кордоном.

Повоєнний період потребуватиме інтегрованої (комплексної) стратегії соціального захисту, з урахуванням особливостей, пов'язаних зі спеціальним правовим статусом окремих бенефіціарів (зокрема, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених тощо), реалізація якої буде забезпечена завдяки міжвідомчій та міждисциплінарній координації. Тому виникає необхідність переглянути складові діючої соціальної системи для забезпечення можливостей людині жити повноцінним і самостійним життям. Для цього необхідно встановлювати чіткі, прозорі та об'єктивні критерії отримання права на соціальні послуги та соціальні виплати. Держава не повинна самоусуватись від виконання функцій на місцях, а надавати методичну допомогу та здійснювати нагляд за місцевим самоврядуванням, особливо в частині делегованих повноважень³⁹.

Сприяння поверненню людей. Чим довше йде війна, тим більша ймовірність того, що біженці залишаться в країнах, що приймають, навіть після закінчення конфлікту. Віддалена робота та географічна близькість можуть пом'якшити масштаби витоку, пов'язаного з міграцією кваліфікованих працівників.

³⁹ Пищуліна О. Оцінка планів післявоєнного відновлення соціальної сфери: «соціальний захист та соціальні послуги». – Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/images/2022/12/15/2022-matra-iv-kvartal-5-1.pdf>.

Послаблення регіональних дисбалансів. Наразі життєзабезпечення країни значною мірою забезпечується самоорганізацією місцевих громад. Громади взяли на себе більшу частину гуманітарних та соціально-економічних завдань, приймаючи потік біженців з перших днів війни та забезпечуючи оборону країни в системі територіальної оборони. Органи місцевого самоврядування мобілізують і використовують усі ресурси громади — людські, земельні, майнові. Навіть ті громади, що перебувають у тимчасовій окупації, змогли змобілізувати резерви, налаштувати логістику.

Значна диференціація в рівні розвитку ОТГ, і навіть у межах одного регіону, свідчить про необхідність певного коригування державної регіональної та бюджетної політики в бік диверсифікації надходжень до громад з різним фінансовим становищем. Це має впливати на скорочення різниці між найбільшими та найменшими показниками доходів і витрат на одного жителя в українських громадах, і є важливим для забезпечення рівних можливостей соціально-економічного розвитку громад.

Після завершення війни соціально-економічне відновлення України має стати безумовним пріоритетом державної політики й передбачатиме реалізацію цілого ряду комплексних завдань щодо: подолання катастрофічних гуманітарних шоків; прискореного відновлення нормального функціонування та розвитку вітчизняних інституцій, галузей економіки та ринків; реконструкції житлової, транспортної та соціальної інфраструктури; забезпечення розвитку людського потенціалу; стимулювання зростання позитивних очікувань в українському суспільстві. Водночас дуже вагомим фактором має стати взаємодія з глобальними акторами, зокрема, щодо досягнення соціальних цілей, визначених чинною Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, і завдань, пов'язаних з набуттям Україною у червні 2022 р. статусу країни — кандидата на вступ до ЄС.

Водночас в особливих умовах повоєнного відновлення України буде складно або неможливо ефективно застосовувати всі підходи, принципи, інструменти, індикатори тощо європейської соціальної політики, створеної для Європи мирного часу. Тому актуалізується потреба трансформації та

адаптації прийнятих міжнародних підходів європейської соціальної політики до умов повоєнної України — впроваджувати їх у вітчизняну систему державного управління доведеться з урахуванням всіх наслідків війни.

Руйнівний вплив війни на національну економіку та життя людей вимагає максимально ефективних підходів до відновлення України, реальних планів подальших дій. Тому в подальшому підходи до реалізації соціально-економічної політики мають бути скориговані, з урахуванням досягнення результатів за такими напрямками соціальних трансформацій, як соціально-економічна безпека, соціальна згуртованість, соціальна інтеграція та інклюзія, а також розширення соціальних прав і можливостей громадян в українському суспільстві.

6. СТРУКТУРНА ОСОБЛИВІСТЬ ЗАЙНЯТОСТІ

Україна, потерпаючи від втрат, спричинених війною, мусить долати додаткові виклики внаслідок «затримки» у розбудові власної економіки. Зокрема, з початком російської агресії Україна зіштовхнулася з різким зниженням зайнятості та зростанням безробіття як офіційного, так і фактичного — як вказувалось, за різними оцінками 30-40% працівників втратили роботу.

Посилення конкуренції і прискорення нерівномірності соціально-економічного розвитку в глобалізаційну епоху спричиняє швидкі та широкі зміни у добробуті країн світу, інтеграційних процесах, розкритті виробничого потенціалу. Особливу вагомість набуває збереження і зміцнення людського капіталу, використання відповідного ресурсу (робочої сили різних кваліфікацій) для економічного прискорення. І чи не найвагомішу роль тут відіграє зайнятість населення, постійне підвищення кваліфікації, вчасне оволодіння конкурентними професіями і навичками.

Більше того, фактором зростання є не просто зайнятість і безробіття, а їх структура і вплив на людський капітал. Звичайно, зайнятість формується не лише на основі попиту на робочу силу, значною мірою вона (зайнятість) залежить від пропозиції робочої сили, її якості, а також рівня відшкодування витрат робочої сили. У розвинутих країнах загалом

спостерігається **закономірність**: вище рівень освіти — вища кваліфікація — вищий попит на відповідних працівників — кращі кар'єрні можливості — вища заробітна плата.

Успішні постсоціалістичні країни, які вже є членами ЄС, надають численні приклади доброї практики розбудови власної країни, у т. ч. у частині зайнятості. Хоча їх практика значною мірою базується на міцності Євро-союзу, однак численні історичні надбання заслуговують на прискіпливу увагу. Більше того, виявлені економічні закономірності, які дозволяють уточнити взаємні впливи складових економічного середовища, водночас можуть слугувати інструментом у виявленні напрямів і перспектив розвитку. Тут ми періодично звертатимось до економічних індикаторів Польщі та Чехії — це дозволить краще визначити чинники структурного безробіття в Україні.

Вплив освіти на безробіття. Звернемо увагу на низку особливостей безробіття залежно від рівня освіти (діаграма «Рівень безробіття залежно від освіти»⁴⁰):

- ✓ В успішних висхідних країнах Європи високий рівень безробіття спостерігався до початку і у перші роки приєднання до ЄС. Надалі (після Глобальної фінансової кризи) відбувалося економічне оздоровлення, у т. ч. зменшення безробіття. Україна поки так і не спромоглася забезпечити стійку політику розвитку, що стримувало зайнятість і утримувало безробіття на практично одному рівні 8-10%;
- ✓ Лише за базовою освітою рівні безробіття трьох країн мають близькі показники. Фактично це є свідченням готовності до будь-якої роботи, і частка таких працівників в усіх країнах складає 10-15% робочої сили;
- ✓ Чим вищим є рівень освіти, тим легше таким працівникам знайти роботу, тому рівень безробіття серед фахівців з вищою освітою помітно перевищує рівень безробіття працівників з базовою освітою. Однак в Україні такі показники практично не різняться, що вказує

на слабку дію фактора «освіта» на включеність в економічну діяльність;

- ✓ Рівень безробіття в Україні фахівців з середньою та вищою освітою є суттєво вищим, ніж у таких же категоріях у сусідніх європейських країнах. Це означає, що, по-перше, в країні існує значний дисбаланс між попитом і пропозицією висококваліфікованих працівників (у т. ч. внаслідок невідповідності наявності диплома необхідним кваліфікаційним вимогам — це якраз є свідченням того, що гарна освіта в Україні не є джерелом стабільності і статків, характерних для країн ЄС), по-друге — вказана група в Україні потенційно готова до еміграції і пошук пороби у країнах ЄС. Вірогідно, чи не єдиним обмеженням тут виступає незнання мови країни, яка змогла б прийняти кандидата. (Навіть невідповідність дипломів грає меншу роль, оскільки для підтвердження все одно треба здавати кваліфікаційні іспити на мові країни працевлаштування).

Між тим, у всіх країнах — нижчий рівень безробіття пов'язувався з вищим рівнем освіти, хоча показники рівня безробіття суттєво різнились. Так, у Чехії, якщо рівень безробіття серед тих, хто має лише початкову освіту складав 20-25%, то для тих, хто мав середню або вищу рівень безробіття складав 3-7% (діаграма «*Безробіття залежно від рівня освіти в окремих постсоціалістичних країнах*»). З незначними відмінностями подібна структура рівня безробіття залежно від освіти характерна й для інших країн ЄС.

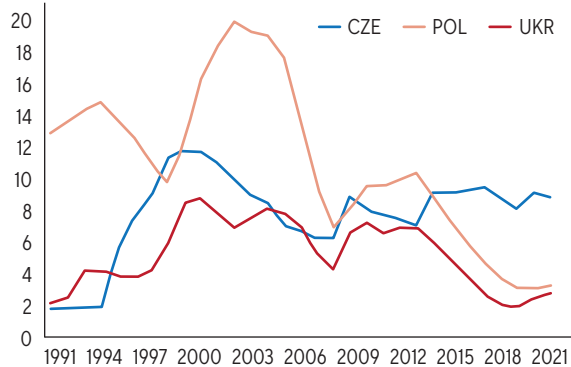
В Україні ситуація виглядає дещо по-іншому. Звернемо увагу на те, що:

- ✓ безробіття серед тих, хто має лише базову освіту в Україні упродовж практично всіх 2010-х років було помітно меншим, ніж у Польщі та Чехії, що слугує підтвердженням потреб у робітниках, від яких не потребується бути освіченими. Зазначимо, високий рівень самозайнятих притаманний саме працівникам з невисоким рівнем освіти, однак готових взятись за будь-яку роботу (що є характерною рисою

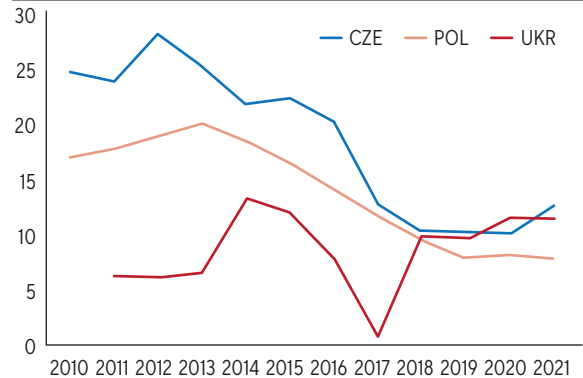
⁴⁰ У цьому підрозділі для коректності порівнянь між різними країнами використовуються дані Світового банку, наведені у <https://data.worldbank.org/indicator>, які засновані на єдиній методології.

РІВЕНЬ БЕЗРОБІТТЯ ЗАЛЕЖНО ВІД ОСВІТИ

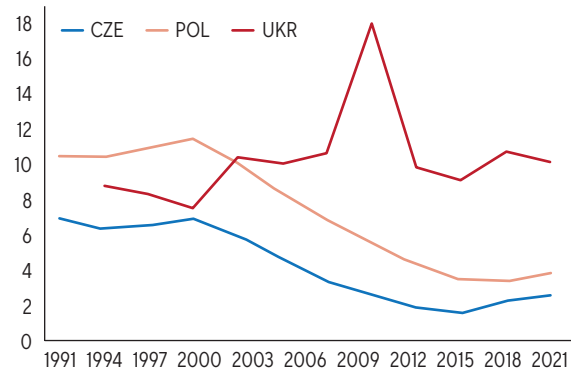
Загальний рівень безробіття, % загальної робочої сили

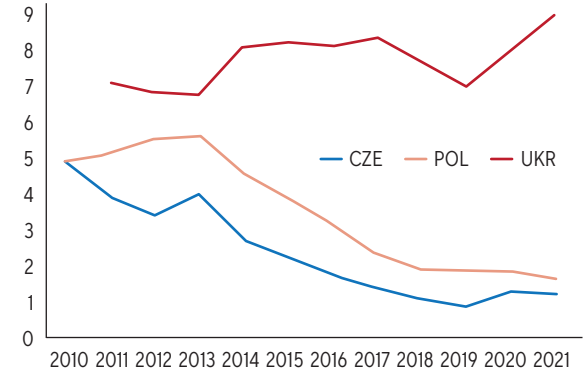
з базовою освітою, % робочої сили з початковою освітою

з середньою освітою, % робочої сили з середньою освітою

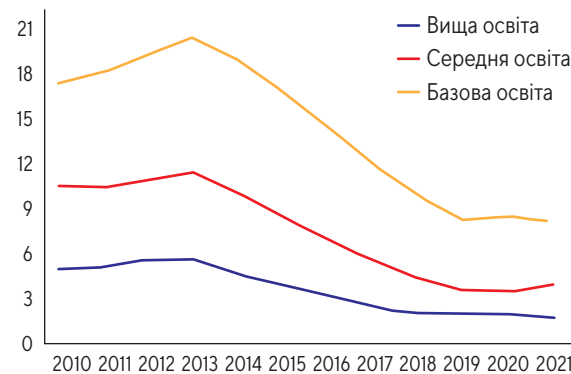

з вищою освітою, % робочої сили з вищою освітою

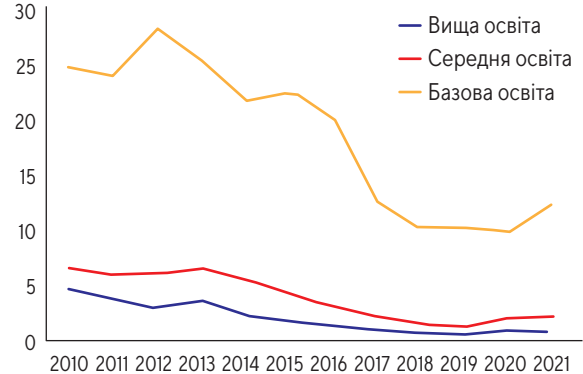

БЕЗРОБІТТЯ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНЯ ОСВІТИ В ОКРЕМИХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ, % робочої сили з відповідною освітою

Польща

Чехія

висхідних економік, які поки лише починають розбудовчі процеси (врізка «Особливості зайнятості в окремих висхідних країн АСЕАН»);

- ✓ Україна має помітно вищі показники безробіття у категорії тих працівників, які мають середню і вищу освіту. Це підтверджує низький попит у вітчизняній економіці на освічених працівників, які

могли б працювати у відповідних сферах (де вирористовуються знання, набуті у середній та вищій школах).

- ✓ опосередковано, вказане є черговим свідченням того, що освіта в Україні на сьогодні не виступає вагомою складовою як кар'єрного зростання, так і підвищення добробуту працівників та їх сімей.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ В ОКРЕМИХ ВИСХІДНИХ КРАЇНАХ АСЕАН

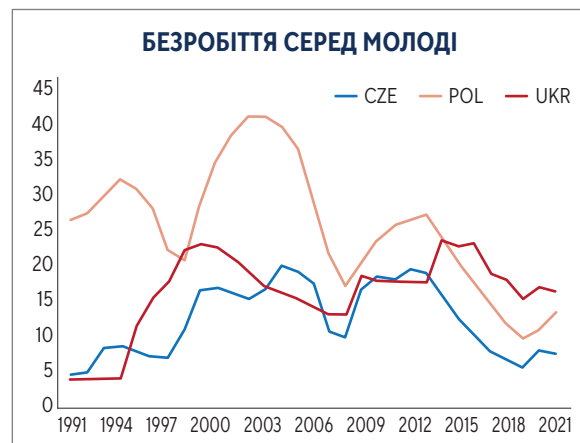
Для країн в частині зайнятості існує історично сформована особливість. Як вказувалось вище, природним є явище, що з вищим рівнем освіти асоціюється вища зайнятість (що й підтверджується для випадку успішних країн Європи). Однак для певного кола азійських країн (зокрема, висхідних країн АСЕАН) – **найнижчий рівень безробіття** спостерігається для групи населення з **найнижчим рівнем освіти** (крім Малайзії, для якої залежність безробіття від освіти є «європейською»). А найвищі рівні безробіття спостерігаються для осіб, що мають середню освіту. При цьому нагадаємо, що країни АСЕАН-4 (крім Малайзії) класифікуються як країни із середнім індексом людського розвитку (тобто знаходяться на невисоких щаблях ранжування). І саме тут лежить пояснення – **незможні і малоосвічені працівники беруться за будь-яку роботу**, щоб підтримувати власний, хоча й невисокий, добробут і не допустити скочування до стану бідності, яку значна частина населення ще пам'ятає.

І у цьому контексті навіть середня освіта може виступати певним бар'єром для працевлаштування. Тут спрацьовують як власні наміри і очікування стосовно добробуту після отримання освіти, так і готовність роботодавців, які для простих робіт не воліли б наймати освічених працівників. Крім того, в окремих країнах існують навіть певні заборони чи **обмеження за соціальним статусом стосовно найму робочої сили** (особи з відносно високою освітою не можуть найматись на некваліфіковані роботи).

Особливої гостроти безробіття набуває серед молоді, що привносить як економічні, так і соціальні та демографічні ризики. Саме безробіття серед молоді є вагомим чинником еміграції, неможливості отримати належну освіту на батьківщині (неспроможність оплачувати довгострокове навчання). Як короткострокова альтернатива може виступати тимчасова зайнятість, однак вона допомагає усуненню короткострокових матеріальних ускладнень, проте аж ніяк не вирішує проблему добробуту.

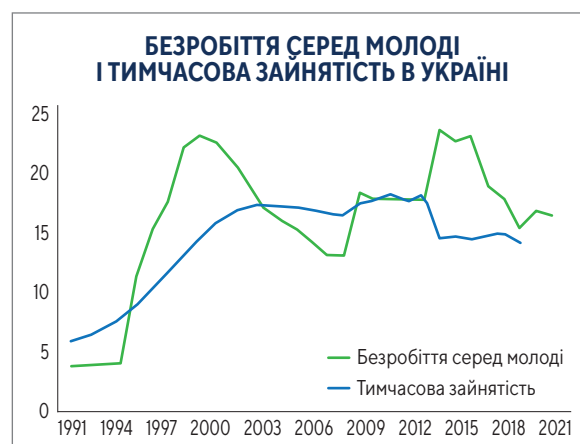
«Традиційно», рівень безробіття серед молоді помітно перевищує загальний рівень безробіття. Так, якщо останніми роками загальний рівень безробіття у Польщі та Чехії складає 3-5% (всієї робочої сили), то серед молоді – 5-15% робочої сили віком 15-24 років (діаграма «*Безробіття серед молоді*»,

порівняти з діаграмою «*Загальний рівень безробіття*», наведеною вище).

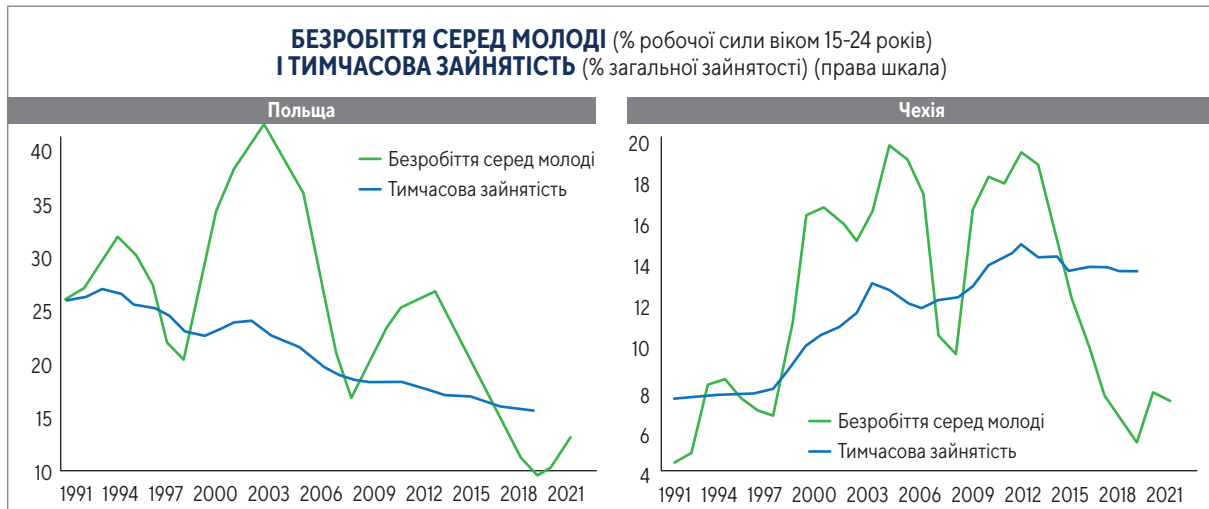

Значимо, якщо безробіття серед молоді загалом «вписується» у загальне безробіття і співвідноситься з економічними циклами країн Центральної та Східної Європи, то тимчасова зайнятість радше є відображенням практик конкретних країн. Так, у Польщі соціально-економічна політика спрямована на зменшення тимчасової зайнятості, натомість у Чехії тимчасова зайнятість навіть продовжує зростати (втім, залишаючись нижчою, ніж у Польщі (діаграма «*Безробіття серед молоді і тимчасова зайнятість*»)).

В Україні в умовах періодичних криз поки не сформувалась чітка політика щодо зайнятості, що добре ілюструється «хаотичністю» рівнів безробіття серед молоді (діаграма «*Безробіття серед молоді і тимчасова зайнятість в Україні*»).

Зуважимо, що загострення криз останніми роками призводить до неминучого стрімкого скорочення попиту на працю, а відтак – зростанню безробіття, причому

у деяких секторах випереджуючими темпами, що погіршує наслідки кризового шоку⁴¹. Однак по його (шоку) закінченню повернення до звичної зайнятості може і не відбутися.

Так, особливістю посткоронавірусного періоду виявилася відмінність у процесах відновлення зайнятості (яка суттєво впала у всіх країнах внаслідок коронавірусних обмежень). Зокрема, відновлення зайнятості у висхідних країнах займало більше часу, ніж у розвинутих (оскільки відновлення багатьох висхідних країн залежить від рівня відновлення розвинутих країн). Водночас відновлення зайнятості у розвинутих країнах може затримуватись внаслідок широких програм підтримки, які знижують стимули до праці. А чим довшим буде «вимушена бездіяльність», тим складнішим може бути повернення, насамперед до нових видів діяльності.

Безробіття в окремих країнах Європи у 2022 р. Російська агресія спричинила численні жертви серед мирного населення, а у частині ринку праці практично його зруйнувала. Причому руйнація стосувалась не лише втрат попиту і пропозиції робочої сили, а й значними галузевими і регіональними дисбалансами і мільйонними міграційними потоками. І навіть у цих потоках дисбаланси

були вражаючі — 90% вимушених переселенців-українців є жінки та діти.

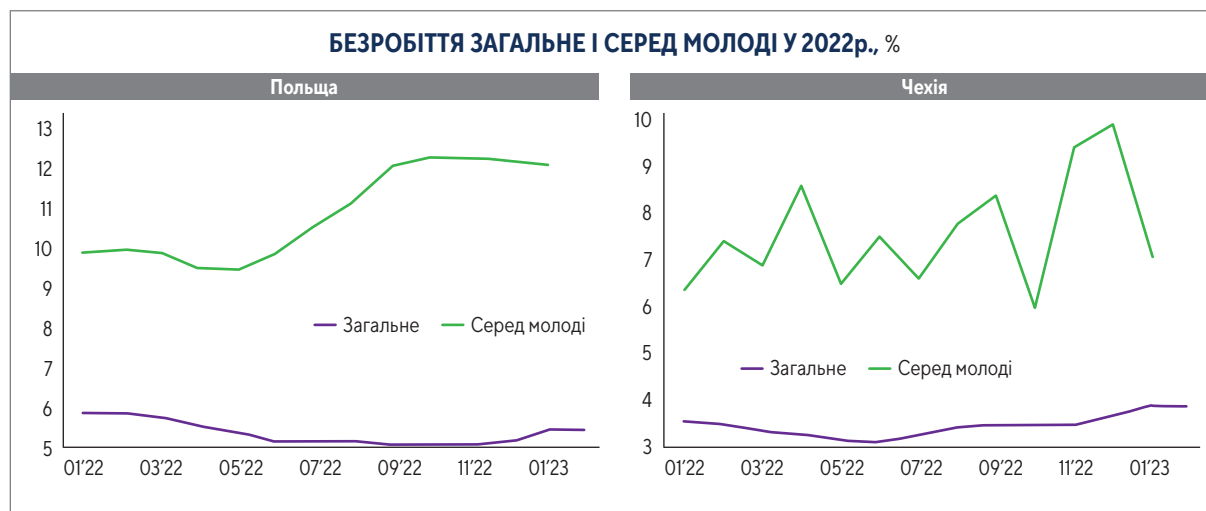
Завжди, коли йдеться про неочікувані міграційні хвилі, виникають значні ризики привнесення ускладнень у ринки робочої сили країн, до яких ці хвилі докочуються. Однак, як не дивно, хоча значна частина переселенців отримала притулок у країнах ЦСЄ, найбільше Польщі та Чехії, однак це фактично не суттєво вплинуло на рівні зайнятості чи безробіття, тобто негативний вплив, стурбованість яким була значною навесні 2022 р., на загальний рівень практично відсутній (діаграма «Безробіття загальне і серед молоді у 2022 р.»)⁴².

Тобто економіки Польщі і Чехії досить легко поглинули утворений надлишок пропозиції робочої сили, яка надійшла з України. Більше того, українці, які виїхали з України, тікаючи від війни, вже сьогодні приносять користь як країні перебування, так і власній країні⁴³. Це цілком вірогідно, оскільки українці у своїй більшості намагаються якнайшвидше працевлаштуватись, а це стимулюватиме приватне споживання і зростання виробництва, а з тим — «компенсує» втрати економіки окремої країни, які трапились внаслідок коронавірусної кризи 2020-2021 рр.

⁴¹ The world in 2022. Back to the future? — ISPI, https://essay.ispionline.it/?page_id=2963.

⁴² У Польщі зростання безробіття серед молоді у літньо-осінній період 2022 р. дещо підвищилось, однак не було значним і залишалося нижчим, ніж у такий же період спокійного 2021 р. В Чехії молодіжне безробіття дещо прискорилось наприкінці 2022 р., однак також залишалося менше і кв. 2021 р.

⁴³ Так у випадку Польщі, якщо в країні залишаться 1 млн українських переселенців, це додасть 2 відсотки до ВВП до 2030 р. За іншими оцінками, українці можуть додати від 0,2 до 3,5 п. п. до зростання ВВП Польщі щороку протягом перших п'яти років, залежно від ефективності інтеграційної політики країни. — Tucha O. et al. Impact of Ukrainian Migrants on Economies of Recipient Countries. — https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15_eng.pdf?v=4.

СТИСЛІ ПРОМІЖНІ ВИСНОВКИ

Після завершення війни соціально-економічне відновлення України має стати безумовним пріоритетом державної політики й передбачатиме реалізацію цілого ряду комплексних завдань щодо: подолання катастрофічних гуманітарних шоків; прискореного відновлення нормального функціонування та розвитку вітчизняних інституцій, галузей економіки і ринків; реконструкції житлової, транспортної та соціальної інфраструктури; забезпечення розвитку людського потенціалу; стимулювання зростання позитивних очікувань в українському суспільстві.

Особлива увага має приділятися відновленню та зміцненню людського капіталу, який дедалі більше посилює позитивний вплив

на соціально-економічну динаміку. А в умовах, коли боротьба за технології та їх втілення стають безпосереднім фактором економічного розвитку, збереження і примноження людського капіталу стає чи не найголовнішим пріоритетом державної політики.

Руйнівний вплив війни на національну економіку та життя людей вимагає максимально ефективних підходів до відновлення України, реальних планів подальших дій. Тому в майбутньому підходи до реалізації соціально-економічної політики мають бути скориговані, з урахуванням досягнення результатів за такими напрямками соціальних трансформацій, як соціально-економічна безпека, соціальна згуртованість, соціальна інтеграція та інклюзія, а також розширення соціальних прав і можливостей громадян в українському суспільстві.

IV.

КЛЮЧОВІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СФЕРИ ДЛЯ ПРИСКОРЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ

Незважаючи на поточні кризові прояви, зумовлені і спровоковані повномасштабною російською агресією) немає сумнівів, що людство впорається з безпековими, економічними, структурними викликами. Україна ідеологічно вже стала невід'ємною складовою Європи, і, зрозуміло, успіх відновлення країни значною мірою залежить від того, наскільки, з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого — наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як результативно Україна зможе її використати. Насамперед йдеться про критичну інфраструктуру, промислове виробництво, транспорт, енергетику та інші сфери, в яких трансформації виступатимуть передумовою конкурентоспроможності, зростання і розвитку економіки країни загалом.

1. ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ТРАНСФОРМАЦІЙ

Незаперечно, трансформації вітчизняного економічного середовища мають переслідувати ціль забезпечення надійної безпеки і оборони країни, що дозволить утверджувати і мирне будівництво. Тобто йдеться про поєднання у повоєнний період (а починати, як вказувалось, не чекаючи закінчення воєнних дій) пріоритетності забезпечення безпеки усіх сфер життєдіяльності в умовах сусідства з потенційною державою-агресором.

Поряд з цим, навіть вітчизняний досвід виходу з кризових періодів чи епізодів вказує на те, що у повоєнний період країна не повинна повторювати попередніх помилок, пов'язаних з посиленням фіскального та адміністративного тиску, нібито для наповнення державної скарбниці та подальшого розподілу ресурсів за державними пріоритетами. Війна суттєво послабила адміністративний і фіскальний контроль бізнесів, які залишились в країні. І саме завдяки такому

послабленню частина підприємств змогла продовжувати діяльність. Наближення переможного закінчення війни вже активізує хвилю пошуку нового витку податкових вилучень, відміну пільг і допомог, натомість не пропонуючи жодних стимулів для прискореного відновлення постраждалих і нових бізнесів. Тобто відбувається відверте посилення ризиків повоєнного розширення фіскалізації економічного середовища країни.

На наше переконання, прискорення відновлення країни може відбуватись через подальше посилення, з одного боку, вільного економічного вибору, з іншого — міжнародної координації та співпраці, насамперед інституційної. Незважаючи на нищівну війну, Україна зберігає шанс через подальше відкриття внутрішнього ринку для інвестицій, посилення захисту прав інвесторів прискорити інтеграцію до європейського економічного простору, знайти гідні ніші у світовому розподілі праці.

Незаперечно, це може статись лише за умов посилення людського капіталу, зміцнення його потенціалу, створення сприятливих умов для життєдіяльності. Тому, хоча базис трансформацій лежить в економічній площині, проте реформи в країні повинні бути системними та мають охоплювати усі виробничі та гуманітарні сфери. Більше того, йдеться про глибоку модернізацію практично всього соціально-економічного і суспільно-політичного середовища України, що нерозривно пов'язано із протидією корупції, безумовному дотриманню законодавства (правил гри), впровадженню кращих інститутів і кращих практик ухвалення (деполітизованих) рішень¹.

Досягнення високого рівня інвестиційної та фінансової привабливості малої сировинної економіки (до якої все ще належить українська) можливе тільки за стійкого лібералізованого розвитку фінансового сектору

¹ Яким повинен бути Фонд відновлення України? — CASE Україна, <https://case-ukraine.com.ua/publications/yakym-povynen-butiy-fond-vidnovlennya-ukrayiny/>.

країни та, в першу чергу, його інституціонального середовища. Без належного інституціонального забезпечення прямі заходи фінансової лібералізації матимуть здебільшого контрпродуктивні наслідки у вигляді посилення макроекономічних дисбалансів та провокування системного ризику фінансової нестабільності².

Фінансова відкритість це не стільки відсутність обмежень, скільки надійність та забезпечення довіри в економічних відносинах із партнерами. Наявність системи інституційних відносин, що забезпечують реалізацію інтересів іноземних та національних інвесторів у сферах довгострокового вкладення фінансового капіталу у нові виробничі процеси з убезпеченням їх від знецінення та втрати, власне, і втілює сутнісний зміст теоретичних переваг фінансової лібералізації.

Важливі напрями розроблюваної та впроваджуваної (оновленої) економічної політики пов'язуються з технологічним та інноваційним «проривом», у т. ч. (можливо, насамперед) в оборонній сфері та озброєннях (зважаючи на продовження російської агресії проти України. Звичайно, важливою складовою має стати активізація діяльності у використанні досягнень міжнародної інтелектуальної власності, а також пропозиція Україною відповідних зразків. Поки слід констатувати, що реалістична політика технологічної та інноваційної підтримки лише започатковується, а окремі заходи у цьому напрямі лише віддзеркалюють недостатню (особливо напередодні вторгнення) спроможність влади мобілізувати ресурси (фінансові, людські) на сучасні технологічні потреби захисту країни.

Відтак, завданням економічної політики є стимулювання структурних змін у технологічному базисі суспільства та у відповідних галузевих пропорціях, що відбувається під впливом постійного розвитку інноваційних технологій, які утворюють новий технологічний уклад. Це має радикальний вплив на всі важливі сторони функціонування суспіль-

ства³. Україна знаходиться тільки на початковій стадії участі в цих глобальних процесах і відстає від передової європейської та світової практики.

Одним із парадоксів нинішньої ситуації є те, що російська військова агресія надала поштовх для збільшення державних капіталовкладень у створення продукції військового призначення, що стимулювало активність на всьому ланцюгу — від інженерної підготовки кадрів до постановки на озброєння нових зразків. Важливо, щоб ця робота відбувалася не тільки у співдружності з НАТО, але і за стандартами НАТО. В майбутньому це посилить і експортну потужність України на світовому ринку озброєнь, а кращі практики зможуть бути органічно вписані у громадянські сфери.

Одним з найскладніших є завдання створення інституційного механізму повоєнного відновлення⁴, відпрацювання якого має завершитись не пізніше III кв. 2023 р. Його складовими мають стати, з одного боку, механізм координації зусиль міжнародної спільноти, з іншого — утвердження ефективного національного механізму управління процесом відновлення. Більше того, створення такого національного механізму стане важливим сигналом для наших міжнародних партнерів при відповідальному ставленні України до використання коштів міжнародної спільноти⁵.

Таким механізмом і водночас фінансовою основою відновлення має стати національний структурний фонд відбудови країни (Фонд відновлення України), який буде акумулювати ресурси, втілювати пріоритетні проекти, здійснювати моніторинг за ефективністю і прозорістю їх (ресурсів) використання. Водночас така інституція, по-перше, має бути дебіюрократизована (щоб ухвалювати та реалізовувати швидкі, можливо, ризикові рішення), по-друге, відверто спрямована на допомогу Україні (щоб унеможливити блокування окремих неголовних учасників фонду). Такий фонд дозволить ефективно та

² Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій. — Центр Разумкова, 2020 р., https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_Economic_freedom.pdf.

³ Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій. — Центр Разумкова, 2020 р., https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_Economic_freedom.pdf.

⁴ Gravingholt J. Rebuilding Ukraine: what the international community now needs to consider. — IDOS, <https://www.idos-research.de/policy-brief/article/rebuilding-ukraine-what-the-international-community-now-needs-to-consider/>.

⁵ Бураковський І. Україна: очікування від 2023 року. Тези. — Інтерфакс-Україна, <https://interfax.com.ua/news/blog/894284.html>.

прозоро фінансувати відбудову та розвиток за ключовими напрямками⁶:

- ✓ відновлення фізичної інфраструктури;
- ✓ відновлення соціальної інфраструктури;
- ✓ перезавантаження та відновлення економічного і фінансового секторів;
- ✓ екологічний розвиток та людський потенціал та ін.

Сучасний стан інституційного та нормативного регулювання не забезпечують сталого розвитку вітчизняного ринку і не відповідає європейським намірам України. Є чіткий вектор необхідних змін — законодавство Євросоюзу. І це не просто побажання України, а вже її обов'язок як кандидата до вступу до ЄС.

Незважаючи на економічні суперечності, які останнім часом мають тенденцію до розширення, у т. ч. як відбиття протистоянь між демократичним та авторитарним світами, **усвідомлення значущості і цінності економічних свобод** для розвитку людства залишається вкрай актуальним. Чим більш досконалим є таке усвідомлення, чим ретельніше відбудовується на цій основі національна політика, тим вищою виявляється ймовірність використання усіх переваг міжнародної співпраці та економічної лібералізації. Недосконалість її умов та процедур не може слугувати справжньою причиною ані відмови від участі в ній, ані отримання неочікуваних втрат.

Звичайно, швидко відновити і осучаснити економічне середовище країни, тим більше після величезних втрат, немає можливості. Однак, концентрація на окремих складових і сферах, особливо таких, які користуватимуться увагою і підтримкою партнерських країн, вже може дозволити країні започаткувати швидкі відбудовчі процеси, спочатку у виокремлених сферах, а далі і їх розширенні.

Саме тому у цьому розділі розглядаються три системні сфери — фінанси підприємств, оборонний комплекс, «зелена» енергетика — які, з одного боку, є необхідними та першо-

черговими для запуску процесів відновлення країни, з іншого — зможуть стати візитівками оновленої України.

2. СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФІНАНСІВ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

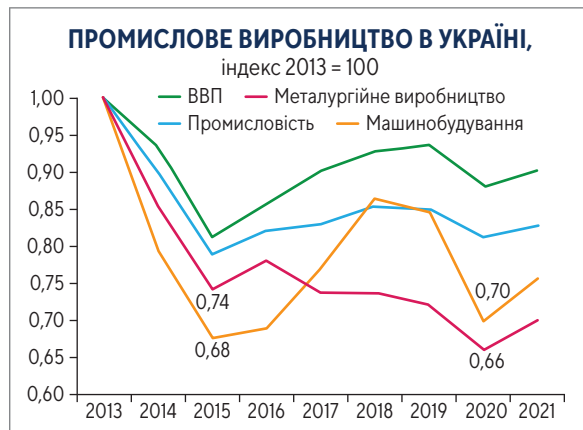
Серед таких пріоритетних сфер відновлення виокремлюється промислове виробництво. Хоча промисловість України зазнала катастрофічних втрат внаслідок агресії, однак саме конкурентно спроможна вітчизняна промисловість сформує вектор прискореного відновлення економічного середовища України загалом. Причому йдеться не стільки про відновлення зруйнованих і втрачених виробництв, скільки, по-перше, про формування промислової складової вітчизняної економіки на оновленому базисі, а з тим — повернення українськими виробниками втрачених позицій на внутрішньому і зовнішньому ринках. По-друге (і, вірогідно, головне) — забезпечення виробничих підприємств надійними та доступними фінансовими ресурсами.

Стан фінансів промисловості. Розвиток фінансів підприємств промисловості України у довоєнний період визначали макроекономічні та інституційні фактори. Фінанси промисловості є відображенням ділової активності, факторів пропозиції та попиту, тобто спроможності підприємств виробляти і реалізувати продукцію. За підсумками 2021 р., агреговані фінансові показники по промисловості в цілому та за її окремими секціями вказували на існування диспропорцій та дефіцитів, які загалом не давали підстав для позитивної оцінки.

Основним фактором впливу на фінанси промисловості була військова агресія, яка розпочалась у 2014 р. з окупації АРК Крим та окремих регіонів Донецької та Луганської областей. Агресія спричинила втрату частини активів та непрямі збитки, зумовлені дією низки несприятливих факторів — зменшенням внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, знеціненням національної валюти, а також очищенням банківської системи. На тлі падіння ВВП у 2015 р. (порівняно з періодом до агресії) на 18,8% — промислове

⁶ Зубко Г. З чого починати відбудову України? Першочергові заходи для відновлення та модернізації інфраструктури. — Економічна правда, <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689447/>.

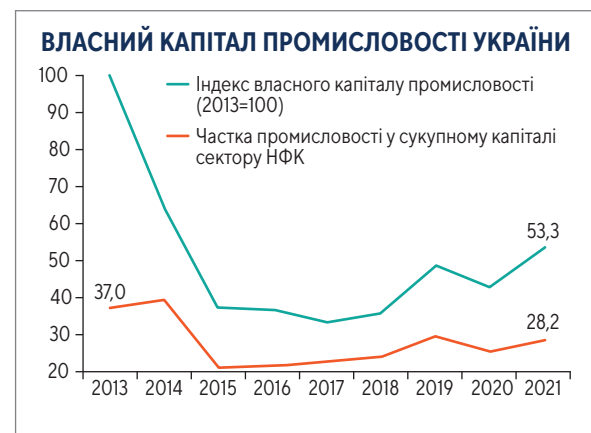
виробництво скоротилось на 21,1%. Найбільш вразливими до спадної загальноекономічної динаміки секторами промисловості були машинобудування і металургійне виробництво, обсяги продукції яких в 2015 р. скоротились на 32% і 26% відповідно. На негативний вплив військової агресії в 2020 р. накладається пандемія, яка змінює динаміку повільного відновлення промисловості на черговий спад (діаграма «Промислове виробництво в Україні»⁷).

З початку військової агресії в 2014 р. до повномасштабного вторгнення в 2022 р. обсяги промислового виробництва в Україні скоротились на 17,3% на тлі падіння ВВП на 9,8%, що є проявом деіндустріалізації економіки. Однією із її основних причин стала тимчасова окупація промислових регіонів і втрата контролю за промисловими активами, тобто фактор пропозиції відігравав вирішальний вплив на динаміку промислового виробництва в Україні після 2014 рр. Частка залишкової вартості основних засобів промисловості у їх загальній вартості по економіці України в цілому упродовж 2014-2015 рр. скоротилась з 47,1 до 34,4%.

Тривалий спад виробництва негативно вплинув на фінансовий стан промислових підприємств, результатом абсолютним виміром якого є показник власного капіталу. Вартість агрегованого власного капіталу

промисловості України (у реальному вимірі, за показником ІСЦ) з 2013 по 2021 рр. зменшилася майже удвічі навіть з урахуванням переоцінок необоротних активів. На початок 2022 р. власний капітал промисловості України становив 53,3% від його значення напередодні військової агресії в 2014 р. Частка власного капіталу у промисловості у його загальному сукупному обсягу по сектору нефінансових корпорацій (НФК) зменшилась з 37 до 28,2% (діаграма «Власний капітал промисловості України»⁸), що вказує на послаблення фінансових позицій промисловості в економіці України та зростання ризиків втрати платоспроможності у разі погіршення загальноекономічних умов.

Напередодні повномасштабної війни промисловість України так і не відновила втраченого в 2014-2015 рр. капіталу і залишалась вразливою до екзогенних шоків та макрофінансової нестабільності, на що вказують критично висока боргова залежність і недостатня поточна ліквідність (таблиця «Агреговані індикатори платоспроможності промисловості України»⁹). Значення агрегованої поточної ліквідності по промисловості України в цілому напередодні війни було меншим за 100%, що означає недостатність оборотного капіталу (дефіцит робочого капіталу оцінюється в сумі 700 млрд грн) і власних коштів (дефіцит власного капіталу оцінюється у 709 млрд грн).

⁷ Індекси промислової продукції в Україні у 2015-2022 роках. — https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/pr/ipp/ipp_2015_2021_ue.xls; Валовий внутрішній продукт (1990-2021) (2016=100) з урахуванням перегляду даних платіжного балансу. — https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/vvp/kvartal_new/vvp_rik/vvp_rik90-20.xlsx.

⁸ Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. — Держстат України, https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/12/Dsvsmm_21.pdf.

⁹ Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. — Держстат України, https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/12/Dsvsmm_21.pdf.

АГРЕГОВАНІ ІНДИКАТОРИ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (станом на 1 січня 2022 р.)				
Вид економічної діяльності	Поточна ліквідність, %	Дефіцит робочого капіталу, млрд грн	Боргова залежність	Дефіцит власного капіталу, млрд грн
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	112,9	23,0	1,1	(58,0)
Переробна промисловість, у т. ч.	100,2	311,1	3,5	420,4
виробництво основних фармацевтичних продуктів	229,0	(15,3)	0,7	(9,9)
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	108,1	6,6	3,0	11,5
машинобудування	101,0	42,1	3,6	60,5
металургійне виробництво	88,9	127,8	3,5	103,4
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	49,0	129,4	-2,3	137,8
Постачання електроенергії, газу, пари та ін.	78,1	355,1	5,8	346,2
Промисловість	94,5	707,4	3,0	709,3

Серед найвагоміших ризиків і загроз для фінансів промисловості напередодні широкомасштабної агресії основним були наступні:

Ризики неплатоспроможності були сконцентровані на підприємствах секцій «металургійне виробництво» і виробництво хімічних речовин і хімічної продукції», дефіцит робочого і власного капіталу на яких становив 257 і 241 млрд грн, а також в електроенергетиці — 355 та 346 млрд грн, відповідно. Фінансовий стан промисловості напередодні повномасштабної російсько-української війни за ключовими індикаторами був значно гіршим, порівняно із показниками на початок 2014 р., у якому розпочалась військова агресія. За формальними ознаками до початку 2022 р. підприємства промисловості не відновили свій фінансовий потенціал, який мали на початок 2014 р., і не нагромадили достатнього розміру власного капіталу (буферного резерву) для підтримки життєздатності у період війни. Але з урахуванням поширення в Україні викривленої моделі фінансування бізнесу (субституція власного капіталу квазіпозиками власників)¹⁰, оцінені за формальними ознаками індикатори неплатоспроможності, можуть бути дещо завищеними. Підприємства промисловості України адаптувались

до перманентних криз за останні 15 років і вибудували захисні моделі, які дають змогу підтримувати життєздатність в умовах нестабільності. Йдеться про практику фінансової підтримки коштом, акумульованим у тіньовому секторі, у т. ч. офшорних зонах.

Ринковий ризик. Обсяги продажу промислової продукції пов'язані із загально-економічною динамікою (темпами зростання ВВП). За даними статистичних спостережень за 2013-2021 рр. в Україні відбулося обчислення різниці між темпами зростання ВВП та номінальними обсягами продажу промислової продукції, скоригованими на Індекс цін виробників промислової продукції (ІЦВ). Обсяги продажу по промисловості скорочувались на 1,6 відсоткових пункти (в. п.) швидше ніж ВВП України. Вразливішими до несприятливої загальноекономічної динаміки були підприємства добувної промисловості (скорочення продажів на 6 в. п.), хімічної промисловості (4 в. п.) та металургії (3 в. п.). Вказана чутливість обсягів продажу зумовлювалась поєднанням впливу різних факторів, ключовими з яких є конкурентоспроможність продукції, внутрішній і зовнішній попит на продукцію. Високий ринковий ризик для окремих видів промислової діяльності може компенсуватися ціновим чинником, що є властивим для

¹⁰ Наукова доповідь за ред. В.Зимовця. Розвиток фінансів підприємств корпоративного сектора економіки України. — <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/beb6e15b-d32a-4e5b-b604-588d46b636d9/content>.

експортоорієнтованих добувної промисловості та металургії. За нашими оцінками, сукупний ринковий ризик для промисловості напередодні війни оцінювався у 4 млрд грн у разі падіння ВВП на 1%.

Валютні ризики також залишались високими, хоча і знизились порівняно із 2014 р. завдяки змінам у структурі боргу в бік позик та зобов'язань у національній валюті. В цілому по сектору нефінансових корпорацій чиста заборгованість в іноземній валюті на початок 2022 р. скоротилась до \$60 млрд з \$101 млрд на початок 2014 р. Валютна складова валового боргу сектору зменшилась з 26% до 22%.

Суттєво скоротились обсяги банківських кредитів в іноземній валюті (на \$19,9 млрд) підприємствам¹¹. Зокрема заборгованість підприємств промисловості по банківських кредитах в іноземній валюті напередодні вторгнення (на 1 січня 2022 р.) становила \$3,2 млрд або лише 0,07% агрегованого власного капіталу промисловості¹². Водночас зберігались високі валютні ризики по сектору нефінансових корпорацій у зв'язку із зобов'язаннями перед нерезидентами по міжфірмовому боргу у сумі \$22,1 млрд та кредитах від нерезидентів (включаючи торговельні) у сумі \$37 млрд. Сукупний валютний ризик для промисловості становив 5 млрд грн потенційних збитків від курсових різниць (0,43% власного капіталу) у разі знецінення гривні на 1%.

Вплив спричинених війною макрофінансових дисбалансів на фінанси промисловості. Розгортання повномасштабної війни в 2022 р. розбалансувало фінансову систему України, проявом чого стало виникнення макрофінансових дисбалансів. Стрімке падіння ВВП спричинило стиснення бази оподаткування та скорочення доходів державного бюджету на тлі зростання витрат на державну безпеку та оборону. Навіть завдяки грантовій підтримці з боку союзників дефіцит державного бюджету повністю збалансувати не вдалося. Тому для покриття дефіциту

Україна була змушена вдатися до безпрецедентних за обсягами запозичень. Зокрема, вже наступного дня після початку вторгнення було ухвалено рішення про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації» обсягом до 400 млрд грн¹³. Загалом упродовж 2022 р. державний борг України збільшився в 1,53 раза і на початок 2023 р. перевищив 4 трлн грн (таблиця «Агреговані індикатори платоспроможності промисловості України»). За таких вкрай несприятливих умов Україні вдалося уникнути неминучого колапсу фінансової системи та пом'якшити негативний вплив макрофінансових дисбалансів на фінанси підприємств та домогосподарств.

Збереження відносної стабільності банківської системи. Військова агресія стала шоком для країни, ворог розраховував на блискавичний колапс та знищення фінансової системи. Проте оперативна реакція і скоординовані дії у сфері державної фінансової політики дали змогу стабілізувати банківську систему. Упродовж 2022 р. грошова маса зросла на 430 млрд грн, агрегований капітал банківської системи — на 187 млрд грн, що у сумі дало додатковий ресурс у 617 млрд грн. За рахунок цього банківська система в 2022 р. мала можливість профінансувати державний борг (рядок «Чисті вимоги до центральних органів державного управління», таблиця «Агреговані індикатори платоспроможності промисловості України»¹⁴) у сумі 327 млрд грн та зміцнити свою ліквідність. Коефіцієнт витіснення упродовж року збільшився лише на 3 в. п. до 38%, що вказує на **збереження потенціалу для повоєнного відновлення промисловості за рахунок внутрішніх джерел.**

Добре вивчені уроки першої «воєнної» банківської кризи 2015–2016 рр. дали змогу не повторити помилки та запобігти збиткам бізнесу від втрати ліквідних коштів в банках. Війна призвела до суттєвого, проте не всеохоплюючого знецінення банківських кредитів (NPL), частка яких зросла до 43% (таблиця «Макрофінансові дисбаланси у 2022 р.»).

¹¹ Міжнародна інвестиційна позиція. — https://bank.gov.ua/files/ES/IIP_BPM5_y.xlsx.

¹² Розподіл кредитів, наданих суб'єктам господарювання в національній та іноземній валютах за видами економічної діяльності. — https://bank.gov.ua/files/stat/Loans_KVED.zip.

¹³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації», № 156, від 25 лютого 2022р.

¹⁴ Огляди фінансових корпорацій. — https://bank.gov.ua/files/3.1-Monetary_Statistics.xlsx. Розподіл кредитів, наданих суб'єктам господарювання в національній та іноземній валютах за видами економічної діяльності, що класифікуються за розділами, з них непрацюючих у визначенні, наведеному в Положенні № 351 (у розрізі банків). — https://bank.gov.ua/files/stat/Loans_KVED.zip.

МАКРОФІНАНСОВІ ДИСБАЛАНСИ У 2022 р.

Показник	31 грудня 2021	31 березня 2022	30 червня 2022	30 вересня 2022	31 грудня 2022
Державний борг, млрд грн	2 672	2 832	3 083	3 589	4 073
Покриття державного боргу внутрішніми джерелами, %	95	90	85	81	78
Грошова маса М3, млрд грн	2 071	2 080	2 148	2 277	2 502
Капітал, млрд грн	470	461	470	623	657
Чисті вимоги до центральних органів державного управління	883	891	1 091	1 130	1 210
Коефіцієнт витіснення, %	35	35	42	39	38
Частка непрацюючих кредитів, %	36	32	35	38	43

Суттєве посилення контролю за кредитними ризиками, впроваджене в 2016 р., яке у довоєнний час критикувалось як причина стагнації банківського кредитування бізнесу, в 2022 р. фактично врятувало банківську систему, зважаючи на відносно невелику частку кредитів бізнесу в активах.

Тимчасова стабілізація валютного курсу. Війна спричинила скорочення експорту товарів на \$22 млрд і дефіцит платіжного балансу сягнув майже \$26 млрд, який потребував покриття за рахунок зовнішніх джерел. Водночас додаткового потенціалу банківської системи у 617 млрд грн не вистачило для повного покриття дефіциту бюджету (показник «Покриття державного боргу внутрішніми джерелами» знизився з 95 до 78%). Також виникли труднощі з фінансування дефіциту бюджету за рахунок внутрішніх джерел на ринкових засадах (за перший місяць 92 % приросту внутрішнього державного боргу (419 млрд грн) викупив НБУ). Війна спричинила т. зв. «подвійний дефіцит», покриття якого потребувало залучення зовнішнього фінансування, яке надавалось країнами-союзниками на неринкових (пільгових) умовах у відповідь на неспровоковану загарбницьку війну. Зовнішні запозичення дали змогу стримати стрімке знецінення гривні, знизити валютні ризики знецінення гривні у короткостроковому періоді та збалансувати державний бюджет.

Ключові макрофінансові дисбаланси (зростання ефекту витіснення та боргової залежності країни), які виникли внаслідок війни в Україні, зумовили зниження суверенних кредитних рейтингів України. Це фактично унеможливило доступ підприємств до

фінансування на зовнішніх ринках та зупинило прямі іноземні інвестиції у промисловість на невизначений час на тлі погіршення умов доступу до боргового капіталу на внутрішньому ринку унаслідок підвищення процентних ставок. Враховуючи те, що у довоєнний період обсяги капіталу, залученого підприємствами на фінансових ринках (внутрішньому і зовнішньому), становили відносно малу частку від загального обсягу фінансування, обмеження доступу до капіталу, які виникли у період війни, не спричинили колапсу у фінансах промисловості. Водночас збереження відносної стабільності банківської системи дало змогу упередити розгортання кризи неплатежів та ланцюга банкрутств у промисловості в 2022 р.

Фінансові наслідки військової агресії для промисловості України. Військова агресія спричинила катастрофічне падіння пропозиції товарів і послуг унаслідок втрати контролю за підприємствами на окупованих територіях, згорання виробництв на територіях, де активно велися і ведуться бойові дії, фізичного знищення виробничих потужностей унаслідок терористичних ракетних ударів по критичній інфраструктурі. Розгортання повномасштабної війни та падіння ВВП в 2022 р. на 30,4% спричинило падіння обсягів продажів на внутрішньому ринку та експорту промислової продукції. На час підготовки цієї доповіді статистичні дані щодо обсягів продажів за 2022 р. не були оприлюднені. За даними опитування American Chamber of Commerce in Ukraine & McKinsey про падіння обсягів продажів більш ніж на 30% повідомило 47% підприємств, у т. ч. 63% підприємств добувної та металургійної промисловості¹⁵. Серед основних спричинених

¹⁵ American Chamber of Commerce in Ukraine & McKinsey Ukraine business resilience – survey results. February 2023. – https://chamber.ua/wp-content/uploads/2023/02/AmCham_McKinsey_Ukraine-business-resilience_survey-results.pdf.

війною викликів для бізнесу, відповідно до вказаного опитування, респондентами відзначається скорочення попиту (25% підприємств), фізичне знищення активів (23%) та руйнування ланцюгів постачання (19%), тоді як на обмеження доступу до фінансування вказало лише 4% підприємств.

За нашими розрахунками, в 2022 р. падіння реальних обсягів продажу загалом по промисловості становитиме не менш ніж 33%, на підставі чого зумовлені скороченням продажів непрямі збитки промисловості оцінюються у 37 млрд грн (таблиця «Очікувані втрати капіталу у промисловості за 2022 р.»). Загальна сума втрат капіталу у промисловості за 2022 р. оцінюється у розмірі 994 млрд грн, основною складовою яких були втрати унаслідок фізичного знищення/пошкодження активів (709 млрд грн) та курсові втрати унаслідок знецінення гривні (169 грн).

Спричинені війною збитки негативно вплинули на структуру капіталу у промисловості. Відповідно до оприлюднених даних, по великих та середніх підприємствах промисловості за 9 місяців 2022 р. боргова залежність зросла до 3,4, що вказує на зростання ризиків неплатоспроможності і погіршення фінансового стану. Саме тому з початку агресії до 1 лютого 2023 р. за статистикою НБУ обсяги непрацюючих кредитів корпоративного сектору зросли на 101 млрд грн, а їх частка в загальному обсязі кредитів зросла

з 31,5 до 43,6 %. Після визнання збитків у річних фінансових звітах за 2022 р. показники суттєво погіршуються. Зокрема у 2022 р. промисловість України може втратити понад 50% власного капіталу, а його дефіцит на початок 2023 р. становитиме майже 1,2 трлн грн (таблиця «Ключові фінансові показники промисловості у 2022 р.»).

Масштаби декапіталізації промисловості на початок 2023 р. оцінюються критично високими. Частина підприємств повністю знищена (на територіях, де велися активні бойові дії) і не може бути відновлена. На тлі стагнації банківського кредитування промисловості, фактичні номінальні обсяги якого в 2022 р. скоротились на 10 % (таблиця «Ключові фінансові показники промисловості у 2022 р.»), та скорочення зовнішнього фінансування (з початку 2022 р. по 30 вересня 2022 р. обсяги позик від нерезидентів по сектору нефінансових корпорацій скоротились на \$9,2 млрд) виник значний дефіцит капіталу для фінансування виробництва, який покривається за рахунок інших джерел (кредиторська заборгованість). Своєю чергою це зумовлює аномально високий рівень боргової залежності (на рівні 7,0) по промисловості в цілому, що блокує ринкові механізми залучення капіталу. Між тим, фактичні обсяги власного капіталу промисловості після оприлюднення фінансових звітів, за результатами 2022 р., можуть виявитися дещо кращими у разі рекапіталізації частини підприємств коштом власників.

ОЧІКУВАНІ ВТРАТИ КАПІТАЛУ У ПРОМИСЛОВІСТІ ЗА 2022 Р., млрд грн		
Статті	Методика оцінки	Сума
Втрати від курсових різниць	Результат від множення чистої валютної позиції промисловості на початок 2022 р. на знецінення гривні за офіційним курсом НБУ за 2002 р.	169
Фізичне знищення/пошкодження активів	За даними проєкту KSE «Росія заплатить» ¹⁶ , вартість основних засобів без урахування зносу на початок 2021 р. перераховано у національну валюту за офіційним курсом на 1 січня 2022 р. на основі фінансових звітів підприємств. В оцінці активів підприємств не враховується знос, а також додані незавершені інвестиції та запаси.	709
Списання безнадійних боргів	Результат від множення суми агрегованої дебіторської заборгованості підприємств промисловості на зростання кредитного ризику, визначеного як приріст частки NPL за 2022 р. за даними НБУ	79
Скорочення обсягів продажу	Результат від множення очікуваної суми падіння обсягів продажів на середнє значення маржі прибутку по промисловості за 2017-2021 рр.	37
Разом		994

¹⁶ За рік повномасштабної війни росія завдала збитків інфраструктурі України на майже \$144 млрд. – <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-rosiya-zavdala-zbitkiv-infrastrukturi-ukrayini-na-mayzhe-144-mlrd/>.

КЛЮЧОВІ ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ ПРОМИСЛОВОСТІ У 2022 р.

Показники	1 січня	31 березня*	30 червня*	30 вересня*	31 грудня**
Капітал, млрд грн	1160	1 016	982	869	528
Кредити банків, млрд грн	220	н/д	205	207	202
Активи, млрд грн	4 674	3 658	3 721	3 825	4 248
Боргова залежність	3,0	2,6	2,8	3,4	7,0
Дефіцит капіталу, млрд грн	709	447	507	661	1 171

* показники частини великого і середнього бізнесу, які подають проміжну звітність;

** прогноз.

Відновлення платоспроможності і доступу промисловості до фінансування на ринкових засадах (банківські кредити, фондовий ринок) потребує докапіталізації у розмірі \$32 млрд, з яких \$19,4 млрд – прямі збитки від знищення/пошкодження основних засобів. Ці суми є попередніми і потребуватимуть уточнення у зв'язку із продовженням війни, а також після перерахунку на чітко визначеній і нормативно закріпленій методичній основі. Очевидно, що ключовим завданнями першого етапу повоєнного відновлення промисловості України буде рекапіталізація постраждалих від війни промислових підприємств, що потребуватиме визначення розміри прямих і непрямих збитків.

Методичні підходи до оцінювання збитків, завданих агресією. Оцінювання спричинених російською агресією збитків промислових підприємств від війни (втрат матеріальних активів) має включати фіксацію збитків; їх верифікацію та оцінювання розміру:

- ✓ *фіксація прямих збитків* від війни (втрат матеріальних активів) підприємств промисловості потребує встановлення єдиного порядку подання постраждалими підприємствами інформації про втрати матеріальних активів в електронній формі та її обліку у загальнонаціональному реєстрі збитків. Для включення до реєстру доречно встановити стандартизовані процедури (електронну форму) підтвердження втрат підприємств, включаючи документи для ідентифікації прав власності та доказів їх

фактичної наявності на початок війни; факту їх втрати або пошкодження;

- ✓ *верифікація збитків* — це перевірка інформації про збитки задля уникнення можливих зловживань унаслідок внесення недостовірних даних. Для цього потрібно встановити процедуру підтвердження факту права власності на пошкоджене (знищене) майно на основі аудиту достовірності інформації про кількість і вартість пошкодженого (знищеного) майна та інвентаризаційних описів активів з актами про їх нестачі та втрати унаслідок війни;
- ✓ *оцінювання розміру збитків* повинно здійснюватися на основі перевіреної інформації, включеної до реєстру збитків, виходячи з вартості заміщення/відновлення вартості знищеного/пошкодженого майна за ринковими цінами на дату оцінки. Для оформлення результатів оцінки доречно застосовувати спеціально розроблений уніфікований документ, у якому має бути відображена загальна сума прямих збитків. Принципово важливим моментом є покриття витрат з оцінки збитків за рахунок держави з подальшим відшкодуванням за рахунок країни-агресора.

Натепер питання оцінювання збитків від війни регулюється затвердженням у березні 2022 р. КМУ *Порядком визначення шкоди та збитків*¹⁷ та затвердженою Мінекономіки та ФДМУ *Методикою визначення шкоди та обсягу збитків*¹⁸. Чинне на сьогодні

¹⁷ Порядок, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, відповідно до якого до шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії, віднесено втрати підприємств внаслідок знищення та пошкодження їх майна. — <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>

¹⁸ Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності. — <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text>.

законодавство не містить простих і зрозумілих процедур фіксації, верифікації та оцінювання розміру збитків.

Відповідно до *Порядку визначення шкоди та збитків* відповідальними за визначення шкоди та збитків підприємств (крім оборонно-промислового комплексу) є Міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, які є уповноваженими органами управління, в частині установ та організацій, що належать до сфери їх управління та обласні, Київська міська держадміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації) – в частині підприємств недержавної форми власності. Така процедура фіксації збитків не передбачає створення єдиного реєстру збитків, бракує чіткого і зрозумілого алгоритму дій постраждалого підприємства з подання інформації про збитки.

Дуже слабким місцем є неврегульованість процедур агрегування інформації та її оприлюднення. Відповідно до п. 3 Постанови КМУ про затвердження *Порядку визначення шкоди та збитків* відповідальними за визначення шкоди та збитків підприємств органи державної влади повинні щороку до 1 квітня надавати Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій відповідну інформацію для її узагальнення. Чіткого формату представлення результатів оцінювання збитків, а також подальшого використання цієї інформації не встановлено. Також є сумніви, що Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, є компетентним у питаннях агрегування та використання фінансової інформації.

Методика визначення шкоди та обсягу збитків, у якій детально описано методи оцінювання збитків, передбачає, що незалежна оцінка збитків проводиться на підставі договору між суб'єктом оціночної діяльності та замовником такої оцінки. Методикою прямо передбачено, що оплата робіт з проведення незалежної оцінки збитків здійснюється за кошти підприємств. Отже, постраждале від війни підприємство повинно за власний рахунок провести оцінювання збитків із чітко невизначеною метою. У Методиці вказано, що така оцінка проводиться з метою

«визначення збитків, завданих внаслідок збройної агресії, для цілей подання постраждалими заяв на компенсацію», але не визначено, куди саме постраждале підприємство подає таку заяву.

Отже, **норми чинного законодавства не дають змоги провести системну оцінку збитків постраждалого від війни підприємства**, що унеможливлює підготовку агрегованих даних про загальні суми збитків, які підлягають компенсації з подальшим відшкодуванням за рахунок країни-агресора. **Дотепер порядок та джерела фінансування компенсації прямих збитків підприємств не розроблено і не затверджено.**

Концептуальний каркас інституціонального механізму та фінансового інструментарію відновлення промисловості. Нині варто визнати, неможливо визначити обсяги фінансових втрат промисловості від війни, затягування якої створює значну невизначеність, адже обсяги втрат і, відповідно, потреби у коштах для відновлення промисловості зростають.

Очевидно, що у повоєнний період Україна не матиме внутрішніх ресурсів в обсягу, достатньому для фінансування відновлення промисловості. Як свідчить досвід повоєнного відновлення інших країн, основним джерелом фінансування була іноземна фінансова допомога¹⁹. Втім, на тлі великої кількості заяв та декларацій західних партнерів, інституціональний механізм та фінансового інструментарію відновлення промисловості України після війни дотепер так і не було визначено.

Зокрема, у травні 2022 р. Єврокомісія анонсувала створення спеціального фінансового механізму «RebuildUkraine»²⁰, призначеного для надання фінансової підтримки Україні у формі грантів і позик, але дотепер такий механізм не створено. Однією із причин відтермінування дій у цьому напрямі може бути затягування війни і, відповідно, невизначеність щодо обсягів та термінів необхідного фінансування. Затягування війни не може бути виправданням для зволікання зі створення інституціонального механізму,

¹⁹ Crisis Prevention and Recovery Report 2008: Post-Conflict Economic Recovery – Enabling Local Ingenuity. – <http://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/undp-cpr-post-conflict-economic-recovery-enable-local-ingenuity-report-2008.pdf>.

²⁰ Communication from the commission to the european parliament, the european council, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions ukraine relief and reconstruction. – EUR-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0233>.

зважаючи на складність і масштабність цього завдання. На часі активізація зусиль щодо створення інституційного механізму відновлення промисловості, який включатиме, серед іншого, механізм залучення коштів. Оскільки формування такого механізму не може бути вирішене самостійно, а є спільною з західними партнерами справою, важливо активно залучати їх до цього процесу, домагаючись прогресу у реалізації ініціатив Європейського Союзу²¹.

Державою для реалізації цього завдання на тепер зроблено лише перші кроки. У травні 2022 р. Урядом було проголошено про створення Фонду відновлення²², який буде наповнюватися з 5 джерел:

- ✓ допомога держав-партнерів та міжнародних фінансових організацій,
- ✓ допомога великих міжнародних корпорацій,
- ✓ заморожені, конфісковані у росії активи,
- ✓ внески приватних осіб,
- ✓ допомога міжнародних гуманітарних організацій та благодійних фондів.

Втім, дотепер процедури залучення та використання коштів Фонду відновлення не регламентовані нормативно. Відповідно до досвіду повоєнного відновлення економік зарубіжних країн для уникнення дублювання в ухваленні рішень, концентрації ресурсів та контролю за їх цільовим використанням доцільним є створення інституційного механізму, центральною ланкою якого на національному рівні має бути спеціальна державна фінансова установа, яка акумулюватиме кошти з усіх потенційних джерел фінансування та розподілятиме їх за напрямками відповідно до визначеного плану повоєнної реконструкції промисловості.

Для **створення інституціонального механізму** повоєнного відновлення промисловості України необхідно:

- ✓ чітко визначити форму і нормативно-правову основу діяльності Фонду

відновлення як спеціалізованої фінансової установи, яка діятиме відповідно до чинного законодавства України або на основі спеціального Закону «Про фонд відновлення»;

- ✓ закріпити за Фондом відновлення ведення загальнонаціонального реєстру збитків;
- ✓ передбачити виокремлення «Фінансування повоєнного відновлення промисловості» у окремий напрямок діяльності Фонду відновлення через дочірній Фонд відновлення промисловості;
- ✓ забезпечити відкритість і прозорість діяльності Фонду відновлення шляхом регулярного розкриття фінансової інформації.

Основним завданням Фонду відновлення промисловості на першому етапі повоєнної реконструкції економіки буде **рекапіталізація постраждалих від війни промислових підприємств** шляхом:

- ✓ сплати компенсацій сум прямих збитків підприємствам на безповоротній основі у грошовій формі або у формі спеціально випущених ОВДП (для великих підприємств) з відшкодуванням у майбутньому за рахунок репарацій з країни-агресора на підставі судових рішень, які набудуть законної сили;
- ✓ часткового покриття непрямих збитків промислових підприємств унаслідок скорочення (або згорання) ділової активності на тимчасово окупованих територіях і територіях, на яких велися активні бойові дії, у формі інвестицій у статутний капітал підприємств з їх відображенням як інвестицій, призначених для продажу (після завершення періоду повоєнного відновлення);
- ✓ надання гарантій під банківські кредити для реалізації інвестиційних проєктів (придбання обладнання, технологій, управлінських ноу-хау), які б забезпечували інтеграцію українського бізнесу до

²¹ Зубик С., Зимовець В. Кошти для післявоєнної відбудови: ілюзія грошового дощу. — Вокс Україна, <https://voxukraine.org/koshty-dlya-pislyavoyennoyi-vidbudovy-ilyuziya-groshovogo-doshhu/>.

²² Розпочалася підготовка пропозицій до комплексного Плану відновлення України. — I-UA.tv, <https://i-ua.tv/news/34770-rozpochalas-pidhotovka-propozytii-do-kompleksnoho-planu-vidnovlennia-ukrainy>.

ланцюжків доданої вартості на європейських ринках у повоєнний період.

Таким чином, стосовно фінансів промисловості зазначимо наступне:

- ✓ напередодні повномасштабної війни промисловість України не мала достатніх резервів для підтримки життєздатності у разі розгортання повномасштабної війни. Подальша декапіталізація промисловості унаслідок масштабних збитків від війни в 2022 р. на тлі погіршення умов доступу до капіталу через розбалансування фінансової системи на макrorівні актуалізує завдання пошуку джерел фінансування повоєнного відновлення. Першочерговим завданням для зниження критично високих інвестиційних ризиків, після закінчення війни, буде рекапіталізація промислових підприємств, що є необхідною передумовою розблокування ринкових механізмів їх фінансування;
- ✓ подолання наслідків військової агресії для промисловості потребує створення інституціонального механізму, центральною ланкою якого на національному рівні має бути спеціальна державна фінансова установа (Фонд відновлення), яка акумулюватиме кошти з усіх потенційних джерел фінансування та розподілятиме їх за напрямами відповідно до визначеного плану повоєнної реконструкції промисловості;
- ✓ рекапіталізація промислових підприємств потребує проведення системної державної політики щодо фіксації, верифікації та оцінки розміру прямих збитків промислових підприємств від війни із застосуванням чітких і зрозумілих процедур та алгоритмів. До закінчення війни критично важливим завданням є формування загальнонаціонального реєстру як агрегатора інформації про збитки від війни і визначення їх загальної суми, яка підлягатиме компенсації з подальшим відшкодуванням за рахунок країни-агресора.

3. НАДБАННЯ І ВТРАТИ ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

В українському суспільстві вже утвердилося положення про те, що політичні пріоритети країни базуються на міцному секторі безпеки і оборони, і разом із членством в НАТО та ЄС — є головними гарантіями довгострокової безпеки України, а оборонно-промисловий сектор (ОПС) є головним джерелом модернізації парку озброєнь, військової та спеціальної техніки (ОВСТ), експортних надходжень від їх продажу, трансферу технологій в інші галузі економіки України²³.

Виміри ОПС. Аналіз ОПС як складової національної економіки базується на визначенні та оцінці сектору у частині його адекватності вимогам і потребам сьогодення і повоєнного відновлення країни. Зокрема, увага зосереджується на наступних вимірах:

- ✓ **Стан макро- та мікроекономічних показників:** оцінка частки ОПС у ВВП, промисловому виробництві, державному бюджеті; частка доданої вартості в оборонній продукції; кількість перспективних і збиткових підприємств; стан ринку праці, джерел і механізмів отримання кваліфікованої робочої сили, питання соціального забезпечення;
- ✓ **Чинники впливу на створення сприятливого бізнес-клімату:** обмеження монополізму та підтримка конкуренції, малого і середнього бізнесу; фінансування освіти, професійної підготовки та перепідготовки кадрів; стимулювання та фінансування наукових досліджень і розробок; соціальна орієнтація розвитку оборонно-промислових підприємств тощо;
- ✓ **Структурні та організаційні проблеми:** структура ОПС за формами власності та етапами життєвого циклу ОВСТ; можливості та проблеми охоплення потрібної номенклатури та запровадження замкнутих циклів розробки, виробництва та реалізації ОВСТ; рівень диверсифікації джерел отримання ресурсів і реалізації продукції;

²³ Загалом мілітаризація усіх сфер життєдіяльності українського суспільства — політичної, економічної, гуманітарної — принаймні в середньостроковій перспективі буде (можливо) неприємною, але тим не менш необхідною умовою існування та розвитку України.

секторальна та регіональна кооперація підприємств тощо.

Звичайно, такі напрями мають стосуватись практично всіх сфер економічної та політичної діяльності країни. Однак, саме в оборонному секторі вони найбільш чутливі та навіть можуть стати зброєю проти позитивних трансформацій.

Зокрема, у 2010–2012 рр. відбулося зосередження в одних руках (адміністрації тодішнього президента В. Януковича) зовнішніх і внутрішніх фінансових потоків від продажу ОБСТ, а також суттєве посилення російського впливу на українську оборонну промисловість. Державна підтримка (розміщення замовлень, надання субсидій, списання боргів, запровадження преференцій, вигідних тарифів, захист від конкурентів, забезпечення монопольного становища на ринку тощо) здійснювалася переважно з метою утримання «на плаву» потрібних підприємств та отримання від них «відкатів», а не модернізації ОПС і виводу його на передові позиції. Хибна практика керування ОПС не ліквідована досі.

Цим, зокрема, зумовлена «мода» на створення вертикально-орієнтованих структур (які в нормальних ринкових умовах відіграють певну позитивну роль), 100% акцій яких — належать державі, і повна зневага до стимулювання запровадження проєкто-орієнтованих структур із володінням державою певним (можливо, контрольним) пакетом акцій. Загалом, практика злиття і поглинання, що лежить в основі цього процесу, в Україні не розвинута.

На жаль, слід визнати, що держава не створила достатніх стимулів для розвитку вітчизняного ОПС, що стало однією з причин значних воєнних і цивільних втрат у перші місяці вторгнення. Розвиток ОПС є цілеспрямованим процесом, який має базуватися на політично та економічно виваженій стратегії, детальних алгоритмах перебудови окремих сегментів, процесів, відносин, конкретних підприємств. В їх основі має лежати ретельний аналіз наступних питань.

Між тим, війна висвітлила ряд суттєвих проблем вітчизняної економіки та організації оборони, що негативним чином позначилися на спроможностях України протистояти

агресії. До головних з них, що безпосередньо стосуються ОПС, належать:

- ✓ ОПС у стані, в якому він зустрів війну, виявився не в змозі забезпечити потреби Сил оборони в озброєннях — ні за номенклатурою, ні за обсягами, ні за часом їх надходження до військ;
- ✓ Суттєва нерівномірність розміщення промислового потенціалу по території країни, його переважна сконцентрованість у східних регіонах країни, в окремих великих містах, а також висока уразливість промислових і логістичних об'єктів призвели до розриву виробничих ланцюжків в ОПС, припиненню виробництва та постачання більшості ОБСТ;
- ✓ Критична залежність країни від зовнішньої воєнно-технічної допомоги країн-партнерів на тлі фактичного занепаду вітчизняної оборонної промисловості внаслідок як воєнних втрат, так і традиційно викривленого ставлення української влади до ОПС як до одного з напрямів формування фінансових (переважно експортних) потоків.

З одного боку, все це потягне за собою величезні витрати на відбудову економіки, а з іншого — зумовлює потребу та надає шанс на побудову економіки України загалом та ОПС зокрема, позбавлених успадкованих недоліків, з перспективою виходу на проривні темпи розвитку.

Стан і перспективи розвитку Збройних Сил та інших військових формувань, їх ОБСТ, рівень задоволення їх потреб. У принципі, доцільніше було б говорити не про самостійний аналіз цих чинників під час розробки стратегії розвитку ОПС, а про використання готових результатів планування розвитку сектору безпеки та його складових (результатів Комплексного огляду сектору безпеки), а саме — про потрібні спроможності силових структур, у т. ч. про вимоги до ОБСТ. Водночас критичними перепонами залишаються недостатні якість Комплексного огляду та аргументованість програм і планів, що формуються за його результатами. Це позначається на обґрунтованості та реалістичності вимог як до технічних характеристик ОБСТ, так і до

масштабів їх виробництва за умов обмежених ресурсів.

Недоліками процесу Комплексного огляду сектору безпеки і формувань програм розвитку (зокрема, що стосуються ОПС) є наступні:

- ✓ надання переваги простим і швидким рішенням, що часто виявляються неадекватними реальними умовами;
- ✓ зневага до створення об'єднаних команд з представників різних міністерств і відомств, що працюють над аналізом наявного та формуванням вимог до перспективного стану сектору безпеки загалом і всіх його складових зокрема;
- ✓ зосередження на формуванні вимог до оперативних спроможностей підрозділів силових структур, зневажаючи стратегічними вимогами до самих цих структур, що зводиться до копіювання іноземного досвіду з урахуванням, у кращому випадку, окремої української специфіки;
- ✓ як продовження попередніх недоліків – бездумне запровадження засад проектного менеджменту під час формування програм і планів функціонування та розвитку складових сектору безпеки (в т. ч. ОПС), що унеможлиблює обґрунтоване визначення їх пріоритетів, заважає їх цільовому, змістовному та ресурсному взаємоузгодженню;
- ✓ недостатня увага до алгоритмізації планів і програм, обмеження визначенням у них цілей, кінцевих і проміжних результатів без урахування умов взаємодії виконавців, технологічної насиченості запланованих завдань, що зрештою призводить до неадекватності ресурсного забезпечення.

Зокрема у Плані відновлення України складовими національної програми «Зміцнення оборони і безпеки» є: Державна цільова науково-технічна програма розвитку авіаційної промисловості на 2021-2030 рр., Державна цільова оборонна програма з реалізації в інтересах сектору безпеки і оборони України проектів з виконання наукових

досліджень і розробок, розробок нових технологій; Державна цільова оборонна програма розвитку ракетного озброєння; Державна цільова програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу; Державні цільові оборонні програми розвитку озброєння за напрямками (радарні системи, броньована техніка, боеприпаси та спецхімія тощо); Оборонний акселератор/інкубаційна програма (Diia Tech & Defence); Утворення Агенції оборонних технологій²⁴.

Навіть смислові перетинання між цими програмами свідчать про брак взаємодії та координації їх розробників. А за умов обмежених ресурсів на їх виконання частина з них вимагатимуть перегляду і суттєвих змін, що призведе до зриву реалізації заявлених у них цілей.

Стан і перспективи формування внутрішнього платоспроможного попиту на продукцію військового, спеціального та подвійного використання – тобто обсяги ДОЗ. Це є основою для успішної діяльності оборонно-промислових підприємств – як на поточному етапі, так і на перспективу. При цьому треба аргументовано визначити найближчі орієнтири та тенденції попиту на продукцію ОПС та можливості замовників забезпечувати цей попит фінансовими ресурсами. Вихідними даними для цього мають бути зокрема: аналіз тенденцій розвитку ОБСТ; оцінка стану і прогноз бюджетних можливостей із задоволення потреб силових структур; зацікавленість і фінансові можливості ОПС і цивільної промисловості у взаємному трансфері технологій тощо.

Умови функціонування внутрішнього ринку: політичні та економічні пріоритети державної оборонно-промислової політики; кількість замовників, їх повноваження, взаємодія між ними; наявність потенційних підрядників (у т. ч. іноземних), їх можливості та місце в технологічних ланцюгах життєвого циклу ОБСТ; регулювання процесів виробництва та передачі ОБСТ; наявність і правила конкуренції, монополізму тощо.

Вказані вимоги формують потреби та передумови прискореного розвитку вітчизняної оборонної промисловості. А головними джерелами створення, утримання та

²⁴ План відновлення України. – <https://recovery.gov.ua>.

оновлення технічного парку ЗСУ та інших силових структур у теперішніх умовах є наступні:

- ✓ допомога партнерів;
- ✓ закупівля іноземних ОВСТ як по лінії держави, так і недержавних організацій (волонтерського руху);
- ✓ виробництво ОВСТ вітчизняними державними та приватними оборонно-промисловими підприємствами.

Саме відродження та прискорений розвиток власного ОПС є в умовах війни одним із джерел поповнення технічного парку Сил оборони України, а в повоєнному періоді — головним джерелом модернізації ОВСТ Збройних Сил та інших силових структур України, драйвером технологічного зростання промисловості.

Усвідомлення згаданих недоліків визначає потребу не просто відродження (на першому етапі), але й створення в перспективі принципово нового, потужного та технологічно досконалого ОПС. При цьому розвиток вітчизняного виробництва продукції військового та подвійного призначення має бути пріоритетом промислової політики найближчого майбутнього. Цьому сприятимуть наступні чинники:

- ✓ **«Осучаснення» технічного парку силових структур** за рахунок його насичення ОВСТ західного виробництва, що зумовлює безповоротний перехід цих структур на технічні стандарти НАТО та вимагає від оборонної промисловості переходу на розробку та виробництво більш сучасної продукції. Негативним чином на ці процеси впливатиме те, що західні зразки, які пройшли війну, значною мірою використають свій ресурс і вимагатимуть значних витрат на ремонт і обслуговування. А це — «мінус» від коштів на розробку, виробництво та закупівлю власних ОВСТ.
- ✓ **Пріоритетом бюджетної політики на поточному етапі є безпека та оборона**, чим треба скористатися не лише для

закупівлі західних ОВСТ, але й для завантаження працюючих вітчизняних підприємств. Зокрема, в бюджеті на 2023 р. пропонується виділити на цей напрям 1,39 трлн грн (у 2022 р. — 1,2 трлн грн)²⁵. 90% цієї суми призначені на утримання особового складу та закупівлю ОВСТ. Зокрема, в лютому 2023 р. витрати за цими статтями склали 76,9 млрд грн і 41,9 млрд грн відповідно (нагадаємо, що у передвоєнному 2021 р. сума Державного оборонного замовлення (ДОЗ) на закупівлю ОВСТ становила 13,3 млрд грн). При цьому слід враховувати, що йдеться про бюджет воєнного часу — у повоєнному періоді принципи, пріоритети та напрями економічної та бюджетної політики зазнають суттєвих змін. Але успіх повоєнної стратегії економічного розвитку багато в чому залежатиме від того, якою мірою вдасться скористатися позитивними тенденціями поточного етапу.

- ✓ **Стрімкий розвиток і трансфер технологій.** В умовах підвищення міжнародної напруженості, яка спостерігається зараз, значною мірою зростає попит на зброю, продукцію подвійного використання, військові послуги. Конкурентні переваги на ринку озброєнь матиме не лише найдешевша, але й найтехнологічніша продукція. Водночас значною мірою розширюється сегмент продукції подвійного використання, дедалі більшого значення отримує здатність розробників і виробників до трансферу технологій — як із військового в цивільний сектор, так і у зворотному напрямку.

4. ПОСИЛЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ ОПС

Оцінка стану підприємств і спроможностей ОПС. Така оцінка здійснюється, як правило, за результатами незалежного аудиту, під час якого аналізуються зокрема: результати діяльності підприємств (участь у ДОЗ, експорт, внутрішня та зовнішня кооперація); технологічна база; ресурсна, фінансова база; обсяг потреб з відновлення підприємств і промислової інфраструктури; стан, потреби та джерела укомплектованості

²⁵ Державний веб-портал бюджету для громадян. — <https://openbudget.gov.ua>. Рекордні витрати на армію у 2023 році. Що збирається робити уряд? — Економічна правда, <https://www.epravda.com.ua/weeklycharts/2023/03/20/698184>.

кадрами; рівень менеджменту; проблеми конверсії та реструктуризації підприємств²⁶.

На початок війни переважна частка продуктової лінійки українських оборонно-промислових підприємств була створена за радянських часів або на її базі. Абсолютна більшість продукції, що реалізується, є результатом глибокої або часткової модернізації. Проривні інноваційні продукти складали лише невелику частку всього обсягу виробництва.

Значною мірою на це вплинула неформальна «політична блокада» України з боку західних країн (принаймні до 2014 р.) в поставці високотехнологічної продукції для модернізації виробництва (не без впливу росії). Багатьма західними країнами українська оборонна промисловість розглядалася як придаток російського ВПК. Це призвело до поступового занепаду як окремих підприємств, так і галузі в цілому. Ступінь зношення основних засобів виробництва підприємств перевищив 60%. Обсяг і способи розміщення державних замовлень не забезпечували достатнього та ритмічного завантаження виробничих потужностей підприємств.

У цьому плані у передвоєнному періоді головними недоліками ОПС як складової економіки України були, зокрема:

- ✓ неритмічність надходження до підприємств фінансових ресурсів у рамках ДОЗ (як правило, наприкінці року), що за умов браку власних коштів і складного доступу до кредитування значною мірою ускладнює технологічний процес виробництва;
- ✓ брак інвестицій в науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи не дозволяє проводити модернізацію продуктового ряду, що призводить до морального старіння ОВСТ, що виговляється, зниження їх конкурентоспроможності на світових ринках;
- ✓ адміністративне ціноутворення та регулювання норм рентабельності є вкрай неефективними та заважають акумулюванню коштів, необхідних для

модернізації виробництва та інвестицій у перспективні види продукції;

- ✓ недостатній рівень культури стратегічного планування, оборонного менеджменту, вкрай недосконалі процедури «трансляції» програм розвитку ЗСУ та ОВСТ у ДОЗ, що призводить до відсутності орієнтирів діяльності та розвитку підприємств, їх нестабільного завантаження замовленнями, зростання собівартості оборонної продукції та погіршення стану підприємств.

Зокрема, починаючи з 2019 р. через зміни в Бюджетному кодексі Україна перейшла на трирічне бюджетне планування²⁷. Насправді розширення горизонту планування є надзвичайно важливим засобом проголошення державою стратегічних пріоритетів, що формуються у відповідь на певні середньо- та довгострокові виклики. Це важливо для підприємств які отримують можливість більш якісно та обґрунтовано планувати та здійснювати свою діяльність, у т. ч. шляхом висування та реалізації відповідних ініціатив, під які виділяються фінансові ресурси. Ці ініціативи мають бути спрямовані як на розробку, виробництво і просування сучасної конкурентоспроможної продукції військового та подвійного призначення, так і на технологічну модернізацію виробництва, пошук перспективних форм кооперації. Саме таким чином, а не через адміністративні рішення має відбуватися впровадження раціональної структури ОПС.

Проте, все це можна було робити в рамках чинного доопрацьованого законодавства — тобто здійснювати три (і більше) річне планування — зокрема розробки, виробництва та закупівель ОВСТ, розвитку оборонної промисловості — в рамках середньострокових національних програм, не нехтуючи принципами програмно-цільового планування (які наче покладені в основу Бюджетного кодексу). Інша справа, що в Україні бракує саме програмно-цільової культури планування (прояви цього зазначалися вище), коли розвиток планується виходячи з важливості тих чи інших потреб, національних інтересів, а не на основі Бюджетної декларації, складеної Міністерством фінансів

²⁶ Див.: Річний звіт 2020. — Укроборонпром, <https://ukroboronprom.com.ua/documents/normativno-pravovi-akti/ricnii-zit-za-2020-rik>.

²⁷ Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження середньострокового бюджетного планування». — https://ips.ligazakon.net/document/view/T182646?_ga=2.204631440.1687201165.1679395524-1365204952.1664703166.

з урахуванням наявних фінансових можливостей (а не пошуку додаткових джерел) і тенденцій минулого бюджетного періоду.

З початку війни, станом на грудень 2022 р., сума прямих (лише задокументованих) збитків інфраструктури України оцінюється у \$35,6 млрд, промисловості — \$13 млрд. З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну було пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 64 великих та середніх підприємств²⁸. Протягом 2022 р. із 100 оборонних підприємств щонайменше третина була обстріляна, знищена або перебувала у зоні бойових дій. Загальні втрати ОПС, імовірно, перевищують 100 млрд грн²⁹. Водночас з регіонів активних бойових дій у більш безпечні місця перемістилися 761 підприємство, з них 588 — вже відновили свою діяльність, ще 274 — шукають придатні локацію або спосіб переміщення³⁰.

Дані про оборонні підприємства є закритими, тому оцінити реальний стан ОПС сьогодні неможливо. Але поява у військах вітчизняних зразків: протикорабельного комплексу Нептун, самохідної гаубиці Богдана, систем залпового вогню Верба і Бастіон, цілої лінійки броньованих автомобілів, великої кількості протитанкових ракет Стугна та Корсар, безпілотників Лелека-100, Фурія, Spectator, Shark, PD-2, UJ-22 Airborne тощо, — є свідченням того, що ОПС України живий і працює.

Багато підприємств вдаються до формування виїзних ремонтних бригад, які, за даними Укроборонпрому, відновлюють **90-95% пошкодженої власної та трофейної російської техніки безпосередньо на лінії зіткнення або на «безпечній» відстані від неї. Пошкоджену іноземну техніку доводиться евакуювати за кордон, де розгортаються ремонтні майданчики, в т. ч. із залученням українських фахівців. Але мірою посилення української ППО з'являються можливості розгортання вже зараз на території України спільних підприємств з ремонту та обслуговування західних зразків з поступовим переходом у майбутньому на їх ліцензійне виробництво.** (Див. також врізку «Допомога партнерів у відродженні та розвитку ОПС»).

ДОПОМОГА ПАРТНЕРІВ У ВІДРОДЖЕННІ ТА РОЗВИТКУ ОПС

Прикладами готовності іноземних партнерів (не лише провідних розвинутих країн) працювати разом з Україною з питань відбудови її оборонної промисловості є зокрема наступні.

- ✓ Країни НАТО розробляють розрахований на 10 років план відновлення військово-промислового комплексу України. На першому передбачається розглянути вимоги до оборонного планування з метою забезпечення повну сумісність України з НАТО.
- ✓ 12 грудня 2022 р. Верховна Рада ратифікувала рамкову угоду між Кабміном та Урядом Турецької Республіки про співробітництво у сфері високих технологій, авіаційній і космічній галузях. Плановий загальний розмір інвестицій у будівництво заводу із виробництва безпілотних літальних апаратів та науково-дослідного центру для їх обслуговування та ремонту складає \$95,5 млн протягом 10 років, починаючи з 2022 р. У червні 2022 р. власник турецької компанії Baykar створив українську компанію, яка вже придбала земельну ділянку в Україні під будівництво заводу з виробництва безпілотників Bayraktar. Наприкінці жовтня в західних ЗМІ повідомлялося, що компанія Baykar планує протягом двох років завершити в Україні будівництво свого нового заводу.
- ✓ У країнах НАТО розгорнуте спільне виробництво мінометних мін 82 мм та 120 мм, артилерійських снарядів 122 мм та 152 мм, танкового снаряда 125 мм.
- ✓ Саудівська Аравія готова вкласти кошти в ОПС України в рамках реалізації спільних проєктів з акцентом на засобах захисту від дронів. Це стало продовженням плідної попередньої співпраці. У 2018-2019рр. Саудівська Аравія придбала в Україні сотні протитанкових комплексів Корсар, Скіф і понад 2 000 ракет до них. Так, у 2021 р. придбали 60 броньованих автомобілів Козак-5. Упродовж кількох років Україна виконувала проєкт з саудівськими інвестиціями з виробництва оперативно-тактичного комплексу Грім-2.
- ✓ У 2021 р. Україна та Велика Британія уклали угоду про спільне будівництво бойових кораблів для українських військово-морських сил. Документ також передбачає участь Британії у побудові в Україні двох військово-морських баз. З угодою Україна отримає вісім ракетних катерів. Перші два будуть побудовані в Британії, інші — на українських суднобудівних заводах. Влітку 2022 р. два тральщики зі складу ВМС Британії були готові до передачі.
- ✓ Німецький концерн Rheinmetall виявив зацікавленість у побудові в Україні спільного підприємства з виробництва новітніх танків Panther KF51.
- ✓ 6 лютого Державний концерн Укроборонпром і чеський виробник військової техніки компанія VOP CZ домовилися про виробництво, ремонт і спільні розробки броньованої техніки. Домовленості з VOP CZ є частиною угоди про створення спільного з Чеською Республікою оборонного кластера.

²⁸ Станом на 2020 р., до складу ОПС належали близько 280 підприємств, з яких 153 — державної форми власності (52,3%) та 135 — приватної форми власності (47,7%). — Див.: Аналіз регуляторного впливу проєкту наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації проведення випробувань дослідних зразків озброєння та військової техніки». — https://www.mil.gov.ua/content/regulatory_acts/2019/pn_anz_ovt_111119.pdf.

²⁹ Касай Г. Як не втратити потенціал українського ВПК. — Економічна правда, <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/16/697129>.

³⁰ «За програмою релокації до безпечних регіонів вже переїхало 761 підприємство». — Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3600961-za-programou-relokacii-do-bezpecnih-regioniv-vze-pereihalo-761-pidpriemstvo.html>.

Більше того, розширення присутності іноземних представництв стає додатковим фактором покращення інвестиційної привабливості і залучення не лише військового бізнесу, але й цивільного, і навіть покращення інфраструктури регіонів (врізка «Фактор інвестиційної привабливості»³¹).

ФАКТОР ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ

Доречно звернути увагу ще на один аспект партнерської підтримки та допомоги, який у ряді випадків може стати визначальним у результативності інвестиційної політики, забезпеченні безпечної життєдіяльності – фактор військової присутності країн-партнерів, хоча б у формі довготривалих тренувальних місій (Місій). Емпіричні та статистичні дослідження підтверджують значимість наявності у країні Місій за участю військових інструкторів (насамперед, із США, а також Канади, Великої Британії) для інвестицій і торгівлі. Звичайно, йдеться про інвестиції як національні, так і прямі іноземні, для яких чинник захищеності належить до визначальних.

За таких умов помітно розширюються інвестиції в інфраструктуру (насамперед інформаційно-комунікаційну), у будівництво (доріг, портів, житла), медичне забезпечення, сферу обслуговування. Причому інвестиції не лише безпосередньо пов'язані з діяльністю Місій. Спрацьовують позитивні зворотні зв'язки, інвестиційне розширення суттєво зростає і прискорюється для інших галузей і сфер, оскільки інвестори звільняються від страху агресії, відчуються впевненіше і захищеніше у регіоні та країні загалом. Своєю чергою, входження іноземних інвесторів до бізнесу та інфраструктурних мереж навколо Місій вже само по собі слугує додатковим чинником регіональної безпеки.

Навколо Місій за вказаного інвестиційного розширення формується середовище стійкого попиту на товари та послуги, що стимулює національних і місцевих бізнесів до розширення виробництва, сприяє взаємопроникненню потреб і бізнес-можливостей національних та іноземних компаній, які обслуговують Місії, покращує конкурентоспроможність національного і регіонального бізнесу. Так, коли йдеться про дорожнє будівництво, то це якісні дороги (які функціонуватимуть десятиріччя) і стосується не лише доріг, що безпосередньо примикають до Місій, а загалом транспортної мережі у регіоні.

Водночас розширення виробничих потреб та інфраструктури означає суттєве зростання і формування стійкого попиту на робочу силу (різних сфер і кваліфікацій), причому оплата праці залучених працівників, які працюють або виконують замовлення для Місій, зазвичай, є значно вищою, що сприяє підвищенню мобільності і якості трудових ресурсів у регіоні.

Оцінка стану та аналіз проблем системи управління. Потреба реформування системи управління ОПС (та й економікою загалом) не викликає сумнівів. Сумніви виникають стосовно підходів до управління та відповідно напрямів реформування. При цьому корінь зла криється не в кількості міністерств і відомств, не в розподілі повноважень між ними, не в якостях осіб, що їх очолюють, а у визначенні насамперед об'єкта управління.

Управління потребують не підприємства, не їх фінансові активи, об'єкти власності, а цілеспрямовані процеси, що відбуваються в галузі та на підприємствах: дослідження, конструкторська робота, виробництво, реалізація продукції. Критерієм успішності управління та самого відповідного процесу є отримання визначеного кінцевого результату коштом виділеної суми.

Якщо ж мова заходить про управління підприємством, активами, ресурсами, то це є першою ознакою бажання когось «накласти на них руку» або з користю для себе долучитися до розподілу коштів – бажано, без суворої відповідальності.

Тому, коли йдеться про перетворення Укроборонпрому на акціонерне товариство з підпорядкованими йому холдингами, до складу яких належать підприємства, 100% акцій яких володіє держава, то треба розуміти, що це є лише першим кроком до запровадження в ОПС ефективного корпоративного управління. В гіршому випадку, якщо акціонування не буде супроводжуватися справжнім «роздержавленням» підприємств через зниження державної частки акцій (а без цього важко сподіватися на прихід інвестицій), процес реформ буде згорнуто, а витрачені час, ресурси, інтелектуальний потенціал – змарновані.

Коли ж йдеться про потребу зміцнення ролі держави в ОПС на післякризових етапах (в нашому випадку – повоєнному), важливо усвідомлювати, що це є не самоцілью, а умовою досягнення потрібних продуктивності та рентабельності ОПС загалом та його підприємств зокрема, звичайно, з урахуванням їх специфіки. Тобто стосується не

³¹ В. Юрчишин. Про безпечні інвестиції. – <https://nv.ua/ukr/opinion/>.

посилення жорсткості, а якості виконання державою своїх функцій.

Попри поступову лібералізацію регуляторних функцій держави, її роль, зокрема в оборонній промисловості (через специфічні особливості), залишається важливою. У руках держави мають залишатися наступні важелі регулювання, зокрема:

- ✓ формування державного замовлення та укладення (на конкурсних засадах) контрактів на його виконання, контроль над цільовим використанням бюджетних коштів;
- ✓ визначення в законах та підзаконних актах норм і правил для всіх суб'єктів економічної діяльності, а також забезпечення неухильного дотримання цих правил, боротьба з корупцією;
- ✓ антимонопольна політика та стимулювання розвитку конкуренції;
- ✓ економічний і нормативно-правовий вплив на формування та реалізацію стратегій компаній, підприємств з різними формами власності, в т. ч. надання цільових тимчасових пільг і преференцій підприємствам, що працюють на проривних технологічних напрямках;
- ✓ спрощення ліцензування виробничої та посередницької діяльності;
- ✓ оподаткування та податковий моніторинг;
- ✓ тарифна політика;
- ✓ державна підтримка експорту та експортний контроль;
- ✓ аудит і моніторинг стану галузі з метою своєчасного коригування процесу реструктуризації та запобігання негативним соціальним наслідкам.

Аналіз кон'юнктури зовнішніх ринків.
Вихід на міжнародні ринки (озброєнь).

- ✓ **Стан і перспективи експорту/імпорту** у відповідних сегментах на ринках окремих регіонів і країн: характер, обсяг і фінансова вартість контрактів, ліцензій, фактичних поставок. Аналізу підлягають

визначальні безпекові, політичні та економічні чинники, специфічні умови, що впливають на мотиви та можливості відповідних держав у придбанні ОВСТ: прагнення регіонального лідерства; залежність від впливу третіх сторін; воєнно-політична напруженість і конфлікти в регіоні та усередині країн; участь у коаліціях, союзах і союзні зобов'язання; протидія тероризму, піратству, іншим загрозам; надійність кінцевих користувачів з точки зору дотримання (або недотримання) міжнародних зобов'язань, договорів; наявність і стабільність джерел оплати військових замовлень;

- ✓ **Тенденції на ринку озброєнь.** Аналізуються розвиток технологій (у т. ч. нетрадиційних), форм і способів протидії загрозам, розв'язання конфліктів; зміни пріоритетів розвитку ОВСТ; напрями вдосконалення організації виробництва і збуту продукції військового, спеціального і подвійного призначення; процеси злиття та поглинання; розвиток форм і способів міжнародного військово-технічного співробітництва (ВТС) тощо (див. також вірзку «Зміни на ринках озброєнь...»);
- ✓ **Умови конкуренції:** культурна, політична та економічна специфіка країн-імпортерів; національні пріоритети та правила експорту/імпорту в певних сегментах ринку; чинники військової, політичної, економічної присутності третіх сторін; ставлення замовника до офсетних угод, до надання постачальником фінансових, технічних, логістичних стимулів, порівняно з відповідними можливостями потенційних конкурентів; відсутність (або наявність) міжнародних обмежень (ембарго, санкцій).

Зазнаючи жакхливих руйнувань, витрачаючи величезні матеріальні та людські ресурси у війні з росією, Україна відчуває непохитну готовність західних партнерів надавати їй допомогу не лише в озброєнні Сил оборони, але й у відновленні її оборонної промисловості. Партнери України вже зараз розмірковують над планами відбудови та розвитку ОПС — як у рамках загальних планів економічного відновлення України, так і окремих планів відбудови галузі та певних підприємств.

ЗМІНИ НА РИНКАХ ОЗБРОЄНЬ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ 2022 р.*

- ✓ Світовий експорт озброєнь за останню п'ятирічку (2018-2022 рр., порівняно з 2013-2017 рр.) зменшився на 5,1%. Провідні позиції зберігають найкрупніші виробники озброєнь – США та росія. Водночас розрив між ними суттєво зріс. Експорт США збільшився на 14% і склав 40% загальносвітового. Російський експорт за той же період впав на 31%, а її частка в загальносвітовому експорті скоротилася з 22% до 16%. На третє місце серед найкрупніших експортерів піднялася Франція, частка якої у в загальносвітовому експорті зросла з 7% до 11%.
 - ✓ росія скоротила поставки озброєнь до 8 з 10 її найкрупніших отримувачів. Експорт до Індії, її найкрупнішого отримувача, впав на 37%, а до решти сімох країн – майже на 59%. Водночас відбулося збільшення російського експорту до Китаю (+39%) та Єгипту (+44%). Прогнозується подальше скорочення російського експорту через її агресію проти України: по-перше, вона змушена зосередитися на забезпеченні озброєннями власних збройних сил, а по-друге, інші країни будуть змушені зменшити обсяг замовлень через санкції проти неї і посилення вимог США та їх союзників не купувати російські озброєння.
 - ✓ Франція збільшила експорт озброєнь за останню п'ятирічку на 44%. Більшість її поставок спрямовувалися до країн Азії та Океанії і Близького Сходу. 30% французького експорту отримала Індія, на ринку якої Франція посунула США і стала другим найкрупнішим експортером після росії. Загалом, мірою скорочення російського експорту Франція захоплює дедалі більшу частку світового ринку озброєнь. Цей процес, імовірно, продовжиться, оскільки станом на кінець 2022 р. Франція мала набагато більший портфель замовлень.
 - ✓ Упродовж останньої п'ятирічки відбулося скорочення експорту озброєнь у решти семи країн з Топ 10: у Китаї (-23%), Німеччині та Великій Британії (-35%), Іспанії (-4,4%), Ізраїлі (-15%). Водночас в Італії та Південній Кореї експорт збільшився на 45% і 74%, відповідно.
 - ✓ Світове падіння експорту озброєнь зумовлене скороченням їх імпорту в Африці (-40%), на Американському континенті (-21%), в Азії та Океанії (-7,5%) і на Близькому Сході (-8,8%). Водночас збільшився імпорт у країнах Південної Азії та окремих інших районів, де спостерігається висока геополітична напруженість. Зокрема, це стосується України через війну з росією. Високими залишилися обсяги імпорту озброєнь країнами Близького Сходу.
 - ✓ Україна була третім найкрупнішим імпортером озброєнь (після Катару та Індії) у 2022 р. і чотирнадцятою – за останню п'ятирічку з 2% загальносвітового імпорту. Через війну в Україні збільшився попит на озброєння в європейських країнах з одночасним скороченням строків поставок. Водночас слід зазначити, що через побоювання ескалації російсько-українського збройного конфлікту країни НАТО у 2022 р. відмовили Україні в постачанні бойових літаків і далекобійних ракет, хоча продовжували їх постачання іншим країнам, де точилися збройні конфлікти, зокрема на Близькому Сході та в Південній Азії.
 - ✓ Регіоном з найбільшим обсягом імпорту основних озброєнь у 2018-2022 рр. залишалася Азія та Океанія – з 41% загальносвітового обсягу поставок, що дещо менше ніж у 2013-2017 рр. Шість країн регіону – Індія, Австралія, Китай, Північна Корея, Пакистан, Японія – належать до Топ 10 найкрупніших світових імпортерів озброєнь.
 - ✓ Країни Східної Азії за останню п'ятирічку збільшили імпорт на 21%. Імпорт озброєнь Китаю зріс на 4,1%; більшість військової продукції він отримав з росії. Водночас найбільшою мірою у цьому регіоні наростили імпорт союзники США – Японія (+171%) і Південна Корея (+61%). На 23% збільшила імпорт Австралія, найкрупніший імпортер в Океанії.
 - ✓ Збільшення попиту на озброєння в Японії, Південній Кореї та Австралії, зокрема на далекобійні вогневі засоби, зумовлене відчуттям ними зростаючих загроз з боку Китаю і Північної Кореї. Головним постачальником озброєнь до всіх цих трьох країн є США.
 - ✓ Найкрупнішим світовим імпортером озброєнь залишається Індія, попри зменшення поставок впродовж останньої п'ятирічки на 11%. Це скорочення було пов'язане з труднощами процесу закупівель, намаганнями диверсифікації постачань і спробами замінити імпорт власними розробками.
 - ✓ Імпорт Пакистану, восьмого найкрупнішого у світі отримувача озброєнь за результатами 2018-2022 рр., збільшився на 14%. Його головним постачальником є Китай.
- Три країни Близького Сходу – Саудівська Аравія, Катар і Єгипет – належать до Топ 10 найкрупніших світових імпортерів. У 2018-2022 рр. Саудівська Аравія була другим у світі найкрупнішим отримувачем озброєнь – 9,6% загальносвітового імпорту. Катар за останню п'ятирічку збільшив імпорт на 311% і став третім найкрупнішим імпортером у світі.
- ✓ Більшість озброєнь до Близького Сходу надійшли зі США (54%), Франції (12%), Росії (8,6%), Італії (8,4%). До таких озброєнь належать понад 260 найновіших бойових літаків, 516 нових танків, 13 фрегатів. Крім того, арабські країни Перської затоки замовили понад 180 бойових літаків, 24 з яких замовлені у росії Іраном (який упродовж 2018-2022рр., вірогідно, не отримав будь-яких основних озброєнь).
 - ✓ Військовий імпорт країн Південно-Східної Азії за останню п'ятирічку скоротився на 42%, оскільки вони переважно продовжували опановувати озброєння, отримані до 2018р. До цього тренду не вписуються Філіппіни, які збільшили імпорт на 64%.
- Європейські країни НАТО збільшили імпорт озброєнь у намаганні зміцнити свої арсенали у відповідь на зростання загрози з боку росії. Через розбіжності у двосторонніх відносинах значно скоротився експорт озброєнь США до Туреччини, що призвело до переміщення останньої у списку отримувачів американських озброєнь з 7 на 27 місце.
- ✓ Суттєво збільшили імпорт три країни Американського континенту: США (+31%), Бразилія (+48), Чілі (+56%).

*Джерело: Surge in arms imports to Europe, while US dominance of the global arms trade increases. – SIPRI, 13 March 2023, <https://sipri.org/media/press-release/2023/>.

Співпраця передбачає виробництво військової техніки, збільшення обсягів виробництва боєприпасів різних калібрів (як на наявних потужностях, так і на новостворених у безпечних місцях), розбудову сервісних хабів з обслуговування та ремонту ОБТ, а також співпрацю у сфері високих технологій, зокрема, створення спільних науково-дослідних центрів.

Але приходу в Україну ефективних інвесторів можна очікувати лише у випадку створення українською владою привабливого бізнесового середовища, інвестиційного та податкового клімату, її готовності до справжньої співпраці в розробці та реалізації спільних планів і програм.

Загалом, найбільш бажаним було б внесення умовного «Плану Маршалла», планів і пропозицій відновлення ОПС до складу національної стратегії розвитку, а не навпаки. В ідеалі цей «План» має стати засобом чітко контрольованого фінансового супроводу національної стратегії та програм її реалізації. Обмежувальним чинником тут може стати те, що держава відчуває суттєвий брак власних коштів, що може позначитися на її ролі у формуванні плану допомоги Україні³². Більш суттєвим негативним чинником стане згаданий вище традиційний брак в українському урядуванні культури стратегічного планування та відповідна низька якість урядових планів і програм, у т. ч. відновлення та розвитку оборонної промисловості. Саме це (разом з низькими результатами у запровадженні верховенства права та в боротьбі з корупцією), а не фінансове навантаження, може стати для партнерів чинником «втоми від України».

З урахуванням сказаного вище, вимог до корпоративного управління ОЕСР, норм і стандартів ЄС³³ на Україну чекає вкрай важлива і надзвичайно складна робота з

перебудови ОПС (як і економіки в цілому) і впровадження культури стратегічного менеджменту. Причому останнє завдання видається найбільш складним, оскільки доведеться долати спротив адептів збереження радянської моделі управління на чолі з потужними фінансово-економічними групами.

5. ВІДНОВЛЮВАНА ЕНЕРГЕТИКА І «ЗЕЛЕНІ» ПОТРЕБИ ЕКОНОМІКИ

Як вказано, одним з ключових трендів світової економіки безумовно є перехід від традиційних видобувних до відновлювальних енергетичних джерел (ВДЕ). Однак, такий перехід містить низку внутрішніх суперечностей, а також у ряді випадків політизованих, а відтак — недостатньо раціональних, рішень, які можуть суттєво загальмувати позитивні наміри досягнення вуглецевої нейтральності та підтримати енергетичну та економічну безпеку країни.

Модель відновлювальної енергетики в Україні. Хоча сфера відновлюваної енергетики в Україні достатньо «молода», однак вже продемонструвала вагомий інвестиційний потенціал. У період з 2009 р. по 2022 р. в Україні введено 10 ГВт потужностей, що генерують електроенергію з ВДЕ. Обсяг інвестицій склав близько €9,3 млрд. У 2022 р., не зважаючи на війну, побудовано та отримали «зелений» тариф 314 МВт потужностей відновлюваної електроенергетики, у будівництво яких інвестовано близько €260 млн.

З метою розвитку відновлюваної енергетики та імплементації Директиви 2018/2001/ЄС³⁴ розроблено Національний план дій³⁵ з розвитку відновлюваної енергетики на період до 2030 р. (проект НПД ВЕ 2030).

По завершенню війни планується створити нову енергетичну модель, яка має

³² Докладніше див.: Геополітичні та гео економічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. — Центр Разумкова, 2022 р.

³³ Огляд ОЕСР корпоративного управління державних підприємств. Україна. — <https://www.oecd.org/corporate/ca/SOE-Review-Ukraine-UKR.pdf>; Принципи корпоративного управління ОЕСР. — Керівні принципи ОЕСР щодо корпоративного урядування на підприємствах державної форми власності, редакція 2015 р. — <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264312906-uk.pdf?expires=1679589153&id=id&accname=guest&checksum=18AADFEB4D2E854D205EE7596BCD30AC>; Міжнародні та національні стандарти корпоративного управління (збірник кодексів та принципів). — http://pmguinfo.dp.ua/images/documents/korp_otnosheniya/stand_korp_upravleniya.pdf.

³⁴ Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). — https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2018.328.01.0082.01.ENG.

³⁵ Держенергоефективності розроблено проект Національного плану дій з розвитку відновлюваної енергетики на період до 2030 року. — <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhenergoefektivnosti-rozrobleno-proekt-nacionalnogo-planu-dij-z-rozvitku-vidnovlyuvanoi-energetiki-na-period-do-2030-roku>.

відповідати критеріям безпеки та сталого розвитку та орієнтуватися на ефективне використання енергетичних ресурсів та «зелених» технологій. Відновлення енергетичного сектору має базуватися на інноваціях і розвитку розумних мереж.

Моделі ринків електроенергії та природного газу повинні бути лібералізовані, щоб вони стали сумісними з ринками для майбутнього збільшення торгівлі електроенергією та природним газом з країнами ЄС. Шлях до вуглецевої нейтральності неможливий без подолання енергетичної кризи на енергетичних ринках, яка уповільнює інтеграцію енергосистем України з європейськими. Відтак — необхідно максимально використувати можливості ВДЕ та забезпечувати ефективне використання енергетичних ресурсів. Енергоефективність має охоплювати усі складові і етапи від видобування енергетичних ресурсів, їх виробництва, генерації, транспортування, розподілу до використання. При цьому у процесі відновлення та побудови нової енергетичної моделі мають бути враховані ціни енергії, енергетична безпека, екологічність та ін³⁶.

Водночас для нової енергосистеми необхідним є забезпечення нормативно-правового регулювання, а також інституційне забезпечення реалізації політики. Одним із кроків втілення в життя прагнення українців до енергонезалежності, у т. ч. в межах громад, є такий інструмент, як кластеризація. Створення **локальних, регіональних кластерів** із використанням місцевих енергетичних ресурсів для їхньої економіки сприятиме формуванню енергонезалежних громад».

Політика відновлення. Масштаб руйнувань і втрат надзвичайний. В результаті воєнних дій Україна втратила контроль над АЕС потужністю 6 ГВт, значну частину теплової та відновлюваної генерації. Водночас, зруйновані об'єкти критичної інфраструктури, порушені ланцюги поставок, спостерігається дефіцит людського потенціалу.

Загальні втрати економіки України внаслідок війни з урахуванням як прямих, так і

непрямих втрат (падіння ВВП, припинення інвестування, відтік робочої сили, додаткові оборонні та соціальні витрати на підтримку тощо) коливаються від \$564 млрд до \$600 млрд. Сьогодні країна потребує надійного плану відродження енергетичного сектору та забезпечення чистого та сталого виробництва енергії, а з тим — досягнення енергетичної безпеки.

Зазначимо також, що війна, розв'язана російським агресором, поглибила фінансову кризу в енергетичному секторі країни. Відсутність достатніх коштів для продовження діяльності — стала нагальною проблемою, з якою наразі стикаються всі сектори української енергетичної системи. Проте особливо болюче це позначилось на секторі відновлюваної енергетики³⁷.

Загалом, відродження економіки загалом ґрунтується на енергетичній галузі, яка має бути стійкою та інвестиційно-привабливою. Необхідно відбудувати інфраструктуру і забезпечити розвиток внутрішніх енергоресурсів, встановити належне регулювання, завдяки чому споживачі будуть забезпечені чистою, доступною і надійною енергією. Звичайно, такий підхід має забезпечуватись належним фінансуванням.

Прогнозувати завершення війни та масштаб руйнувань вкрай важко, поки тривають військові дії, а країна повністю залежна від підтримки зовнішніх партнерів. Разом з тим, отримання статусу кандидата у члени ЄС та чітке завдання щодо реформування галузі дає підстави розраховувати на посилення інтеграції енергетичних ринків у європейські та диверсифікації джерел постачання енергоресурсів.

У короткостроковій перспективі Україна має зосередитися на усуненні та зменшенні безпосередніх ризиків, які війна становить для здоров'я людей та навколишнього середовища, а в середньо- та довгостроковій перспективі — фундаментальній трансформації України до зеленої економіки з нульовими викидами. Пріоритетним напрямом є оптимізація енергоміксу, орієнтована на розвиток низьковуглецевої генерації, а також

³⁶ Стійкість, декарбонізація, енергетична безпека, відповідність потребам економічного розвитку та євроінтеграційному курсу — аспекти формування нової енергетики України. — <https://www.kmu.gov.ua/news/stiikist-dekarbonizatsiia-enerhetychna-bezpeka-vidpovidnist-potrebam-ekonomichnoho-rozvytku-ta-ievrointehratsiinomu-kursu-aspekty-formuvannia-novoi-enerhetyky-ukrainy>.

³⁷ Конеченков А. Сектор відновлюваної енергетики України до, під час та після війни. — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyuvanoi-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>.

модернізація і розвиток інфраструктури для транспортування, розподілу, передачі й зберігання енергії.

Кліматична політика України та підтримка ЄС. Положення Європейського зеленого курсу та кліматична політика ЄС стають ще більш актуальними в умовах військової агресії росії проти України.

Україна навіть може поставити більш амбітну мету щодо скорочення викидів парникових газів до 2030 р. більш ніж на 70% порівняно з 1990 р., насамперед шляхом перегляду цілей для металургії та інших галузей промисловості (як наслідок зниження великих вітчизняних підприємств на півдні країни). Збільшення частки ВДЕ в електроенергетиці, транспорті та теплоенергії — євроінтеграційні зобов'язання України.

Існують амбітні прагнення створити новий сектор економіки — виробництво, транспортування та постачання водню (на основі інвестицій з країн ЄС). Цей сектор приваблює інвесторів, оскільки ЄС розглядає водень як критично важливий фактор енергетичного переходу. Водень має потенціал для диверсифікації паливної суміші країни в напрямку низьковуглецевих варіантів для виробництва електроенергії, важкого транспорту та деяких промислових процесів.

Енергетика має стати тим сектором, який сприятиме досягненню рівня нульових викидів у ЄС, оскільки вітрові та сонячні технології виробництва енергії вже доступні у великих масштабах. Попит на електроенергію подвоїться, оскільки інші сектори перейдуть на електроенергію та екологічно чистий водень, вимагаючи швидкого збільшення обсягів виробництва та зберігання енергії з ВДЕ.

Реалізація політики енергоефективності, розвиток відновлюваної енергетики, включаючи використання водню та біометану, а також декарбонізація є обов'язковими складовими процесу євроінтеграції та визначені Європейською Комісією в плані REPowerEU як пріоритетні кроки для подолання залежності від російського викопного палива.

Інтеграція в європейську енергосистему розглядається як значна можливість інтенсифікувати виробництво відновлюваної електроенергії за рахунок її експорту.

Такі цілі досить амбітні та є викликом, враховуючи потужність самої української енергосистеми. Україна прагне досягти 25% «зеленої» енергії у виробництві електроенергії, як зазначено в Енергетичній стратегії до 2035 р. Водночас Національна економічна стратегія до 2030 р. ставить ще більш амбітну мету — 25% виробництва електроенергії з ВДЕ.

З одного боку, війна та енергетична криза вимагають збільшення виробництва відновлюваної енергії — більш економічної, кліматично нейтральної, яка вимагатиме поєднання нових технологій, що включатимуть дуже гнучкі потужності, атомні енергоблоки, відновлювані джерела енергії, системи зберігання енергії та системи управління попитом. З іншого боку — слід врахувати, що такий перехід вимагатиме значних коштів у разі прискорення відмови від вугілля.

Поряд з цим, ЄС також робить велику ставку на розвиток відновлюваних джерел енергії, зокрема в запропонованому ЄК Плані відновлення³⁸ і трансформації Європи та звільнення її від російського викопного палива до 2030 р. (REPowerEU), диверсифікації поставок шляхом додавання СПГ неросійського походження та збільшення кількості відновлюваних газів передбачається збільшення біометану та відновлюваного водню. А питання енергозбереження має стати внеском кожного у вирішення нинішньої енергетичної кризи.

З метою створення сприятливих умов для збалансованого розвитку ВДЕ та сприяння залученню інвестицій нагальними є наступні заходи:

- ✓ *Розвиток розподіленої генерації.* Удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії генеруючими установками споживачів, у т. ч. енергетичних кооперативів та приватних

³⁸ REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition. — European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_3131.

домогосподарств. На сьогодні стимулювання встановлення споживачами генерації з ВДЕ здійснюється за моделлю «зеленого» тарифу. Це дало значний поштовх до створення нової індустрії та спричинило стрімкий розвиток малої генерації³⁹. На заміну фіксованого і завищеного «зеленого» тарифу для споживачів планується запровадити нову модель підтримки⁴⁰ (Net billing), яка буде орієнтована на покриття власного споживання та не потребуватиме додаткових фінансових витрат з боку держави та/або інших споживачів;

- ✓ *Гарантії походження.* Нагальним є запровадження механізму видачі гарантій походження електроенергії. Гарантія походження — це електронний документ, який підтверджує, що електрична енергія вироблена частково або повністю із ВДЕ. У цьому зацікавлені не лише виробники електроенергії з відновлюваних джерел, але й держава, адже механізм стимулюватиме процес декарбонізації та «зеленої» трансформації економіки України;
- ✓ *Запровадження корпоративних контрактів* купівлі електроенергії (Corporate PPAs), механізмів розвитку виробництва електроенергії з ВДЕ на ринкових засадах;
- ✓ *Розвиток біоенергетики.* Розроблення законопроектів щодо розвитку біоенергетики. Виконання Меморандуму⁴¹ про стратегічне партнерство ЄС та України у сфері відновлюваних газів, що передбачає тісну співпрацю у сфері виробництва, транспортування,

зберігання та використання відновлюваних газів: біометану, водню, його похідних, інших синтетичних газів. В Україні впроваджено законодавче підґрунтя для розвитку ринку біометану⁴², яким передбачено впровадження механізму видачі відповідних гарантій походження та Порядок функціонування реєстру⁴³ біометану;

- ✓ *Створення систем накопичення та балансування потужностей.* Системи накопичення енергії (СНЕ) — це інноваційні технології, які оптимізують роботу ринку електроенергії шляхом вирівнювання графіка її споживання та виробництва. Вони необхідні для згладжування небалансів залежної від погодних умов зеленої генерації (накопичення енергії та використання її в періоди дефіциту). Попри воєнні дії на території України, продовжується реалізація проектів⁴⁴ СНЕ. Законодавчими змінами врегульовано діяльність на ринку електричної енергії зі зберігання електричної енергії, а також затверджено Ліцензійні умови провадження господарської діяльності зі зберігання енергії;
- ✓ *Розвиток водневої енергетики.* «Зелений» водень є важливим паливом і основним інгредієнтом у виробництві інших екологічних видів палива⁴⁵. Україна визначена ключовим партнером Європейського альянсу з чистого водню (European Clean Hydrogen Alliance) щодо участі у виробництві та постачанні (експорті) водню, враховуючи природні ресурси, взаємопов'язану інфраструктуру та рівень технологічного розвитку. В Україні

³⁹ Так з 2018 по 2022 рр. сумарна потужність установок приватних домогосподарств, що виробляють енергію із сонячного випромінювання, зросла більш ніж у п'ятеро і станом на початок 2022 р. складає 1205 МВт (близько 45 тис. одиниць). На початок 2022 р. приватні домогосподарства встановили 57 кВт генеруючих установок з енергії вітру та 264 кВт комбінованих вітро-сонячних установок.

⁴⁰ Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії генеруючими установками споживачів», № 9011, від 13 лютого 2023 р.

⁴¹ Уряд України та Європейська комісія уклали Меморандум щодо стратегічного партнерства у сферах біометану, водню та інших синтетичних газів. — Міністерство енергетики України, <https://www.mev.gov.ua/novyna/uryad-ukrayiny-ta-yevropeyska-komisiya-uklaly-memorandum-shchodo-stratehichnoho-partnerstva>.

⁴² Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва біометану», від 21 жовтня 2021 р.

⁴³ Постанова Кабміну «Про затвердження Порядку функціонування реєстру біометану», № 823 від 22 липня 2022 р.

⁴⁴ «Укргідроенерго» планує реалізувати проект з будівництва Energy storage. — Українська енергетика, <https://ua-energy.org/uk/posts/ukrhydroenerho-planuie-realizuvaty-proiekt-z-budivnytstva-energy-storage>.

⁴⁵ «Зелений» водень можна поєднати з азотом з повітря для отримання зеленого аміаку або із захопленням біогенним вуглецем для отримання синтетичного метанолу та газу. Цей процес виробництва зеленого палива з відновлюваних джерел також відомий як Power-to-X (PtX).

проводяться дослідження щодо можливостей виробництва водню з низьким вмістом вуглецю, конкурентоспроможної ціни і шляхів постачання.

Позитивні зрушення. Війна має суттєвий негативний вплив на роботу української енергетичної галузі. Через своє економічне, гуманітарне і геополітичне значення об'єкти енергетичної інфраструктури є особливо частими цілями російської агресії. Проте енергосистема України зберегла свою цілісність і продовжила працювати синхронно з європейською континентальною мережею ENTSO-E.

Відповідно до Звіту⁴⁶ Секретаріату Енергетичного Співтовариства, попри воєнні дії «Україні вдалося зберегти свою модель ринку електроенергії в основному недоторканою та надати гарантії, що надзвичайні заходи, вжиті в газовому секторі, будуть швидко скасовані після закінчення війни».

Ключовими можливостями для енергетичної галузі України, як відзначається Національною радою з відновлення України від наслідків війни, стають:

- ✓ інтеграція з енергосистемами країн ЄС та декарбонізація;
- ✓ розвиток ВДЕ на основі розподіленої енергії, що засвідчить усвідомлення суспільством переваг в результаті використання зелених джерел енергії.

Українська енергетика в цьому контексті має хороші показники щодо обсягів викидів CO₂ на кВт-год виробленої електроенергії, враховуючи рівень розвитку атомної та відновлюваної генерації. Так, за підсумками 2021 р. частка вуглецево нейтральної електроенергії склала 70%, а в період весняного паводку 2022 р. перевищувала 85%.

Перебудова енергетичної моделі з акцентом на низьковуглецевих технологіях сприятиме досягненню частки 25% електричної енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії, у 2030 р. — як це передбачено Національною економічною стратегією

України на період до 2030 р., проектом НПД ВЕ 2030р та Плану відновлення України, який був представлений у рамках Міжнародної конференції в Лугано⁴⁷.

Створення стійкої енергосистеми з прозорим ціноутворенням та доступної енергією є цілком реальним. Більше того, згідно планів української влади у період повоєнного відновлення Україна готова стати одним з європейських хабів сучасної «зеленої» енергетики⁴⁸.

Зрозуміло, для відновлення енергетики Україні потрібен час. Точну інформацію про фактичні збитки можна отримати лише за результатами технічного обстеження енергетичних об'єктів після звільнення територій. Повоєнна реконструкція різноманітних об'єктів та інфраструктури повинна здійснюватися з урахуванням критеріїв сталого розвитку, який орієнтується на ефективне використання енергетичних ресурсів та інноваційних технологій.

Відбудова енергетичного сектору України має базуватися на відновлюваних джерелах енергії. Необхідно переглянути умови оплати для сектору відновлюваної енергетики. Експорт надзвичайно важливий для виробників відновлюваної електроенергії, а для цього необхідна дієва система сертифікатів походження.

З приєднанням України до європейської електромережі з'являється вікно можливостей для збільшення обсягів експорту до Європи. Україна має збільшити кількість інтерконекторів. Приєднання до ENTSO-E допоможе збалансувати систему, полегшивши управління змінними відновлюваними джерелами енергії. Експорт електроенергії принесе користь як Україні, так і ЄС. В умовах нинішньої енергетичної кризи через війну з Росією українська електроенергетика для ЄС є посиленням енергетичної безпеки, диверсифікацією ринків і можливістю дешевше отримувати вуглецево-нейтральну енергію.

Докладаючи зусиль щодо відновлення енергетичного сектору, слід ретельно

⁴⁶ Secretariat's Implementation Reports. — *Energy Community*, <https://www.energy-community.org/implementation/report/reports.html>.

⁴⁷ План відновлення України. — <https://recovery.gov.ua>.

⁴⁸ Послання до Верховної Ради України. — УП, <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/12/28/7382729/>.

враховувати екологічні наслідки війни. У післявоєнний період слід уникати їх посилення через додатковий вплив енергетики та промисловості на довкілля та здоров'я людей. Використання потенціалу відновлюваної енергії призведе до мінімізації екологічних втрат та більш ефективному використанню відходів для виробництва енергії. Вуглецевий слід війни становить загрозу глобальним кліматичним цілям. Вторгнення в Україну спонукає до вирішення кліматичних наслідків війни, адже рівень військових викидів може сягати десятків сотень тонн CO₂.

Як економічні, так і суспільні переваги розвитку відновлюваних джерел енергії є беззаперечними. Проте жоден сектор економіки не зможе стабільно розвиватись без відповідних державних стимулів та привабливого бізнес-клімату в державі. За сьогоднішніх умов, перед Урядом України стоїть єдине завдання — зберегти тих національних та міжнародних інвесторів у ВДЕ, які вже інвестували в економіку України і забезпечити умови для їх подальшої бізнес-діяльності в післявоєнний період⁴⁹.

На завершення вкажемо, що враховуючи ціль 7 в Порядку денному ООН щодо сталого розвитку до 2030 р., відновлення та побудови нової енергетичної моделі України повинно враховувати принципи захисту національних інтересів, енергетичної самодостатності, диверсифікації джерел постачання, екологічності та економічної ефективності.

СТИСЛІ ПРОМІЖНІ ВИСНОВКИ

Трансформації вітчизняного економічного середовища загалом і промисловості зокрема мають переслідувати ціль забезпечення надійної безпеки і оборони країни, що дозволить утверджувати і мирне будівництво. Подолання наслідків військової агресії

для промисловості потребує створення інституціонального механізму, центральною ланкою якого на національному рівні має бути спеціальна державна фінансова установа (Фонд відновлення), яка акумулюватиме кошти з усіх потенційних джерел фінансування та розподілятиме їх за напрямками відповідно до визначеного плану повоєнної реконструкції промисловості.

До закінчення війни критично важливим завданням є формування загальнонаціонального реєстру як агрегатора інформації про збитки від війни і визначення їх загальної суми, яка підлягатиме компенсації з подальшим відшкодуванням за рахунок країни-агресора.

Україна відчуває непохитну готовність західних партнерів надавати їй допомогу не лише в озброєнні Сил оборони, але й у відновленні її оборонної промисловості як у рамках загальних планів економічного відновлення України, так і окремих планів відбудови галузі та певних підприємств. Головні напрями діяльності і співпраці передбачатимуть виробництво військової техніки, збільшення обсягів виробництва боєприпасів різних калібрів, розбудову сервісних хабів з обслуговування та ремонту ОБТ, а також співпрацю у сфері високих технологій, зокрема створення спільних науково-дослідних центрів.

Відбудова енергетичного сектору України має базуватися на відновлюваних джерелах енергії. Докладаючи зусиль щодо відновлення енергетичного сектору, слід ретельно враховувати екологічні наслідки війни. У післявоєнний період слід уникати їх посилення через додатковий вплив енергетики та промисловості на довкілля та здоров'я людей. Використання потенціалу відновлюваної енергії призведе до мінімізації екологічних втрат та більш ефективного виробництва.

⁴⁹ Конеченков А. Сектор відновлюваної енергетики України до, під час та після війни. — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyuvanoji-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-vijny>.

V.

ВИСНОВКИ, РЕКОМЕНДАЦІЇ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

У цьому заключному розділі публікації подані узагальнені висновки і рекомендації, а з тим і завдання економічної політики, які спрямовані на повоєнне відновлення України. Передбачається, що їх (висновків і рекомендацій) врахування дозволить посилити спроможність української влади і суспільства у формуванні оновлених концептуальних засад забезпечення стійкого економічного зростання, створення належних інститутів сприяння бізнес-розвитку, покращення добробуту населення, досягнення цивілізованого рівня соціальних стандартів. Більше того, їх врахування у міжнародній політиці сприятиме зміцненню позицій України серед демократичних країн.

Отриманий Україною статус кандидата на вступ до ЄС вимагає від країни примноження інституційних зусиль, запровадження заходів та інструментів збереження економічної стійкості, зміцнення людського і гуманітарного капіталу в умовах військових дій і посткризового відновлення. Актуальність посилення уваги до відновлення України зростає внаслідок того, що країна вже є одним з провідних гравців на ринках аграрних і продовольчих товарів, від чого залежить економічна безпека (а з тим і соціально-економічна стійкість) багатьох країн світу.

1. Досвід успішних країн останнього десятиліття засвідчує, що першочерговою умовою успішного розвитку є посилення людського капіталу та зміцнення його потенціалу. Хоча базис системних соціально-економічних трансформацій лежить в економічній площині, проте реформи в країні повинні охоплювати усі сфери життєдіяльності людей.

Тому важливим напрямом політики України має стати сприяння зміцненню вітчизняного людського капіталу, а відтак — забезпечення стійкого довгострокового зростання навіть в умовах зовнішніх негараздів. Водночас людський капітал дедалі більше підкріплює позитивний вплив на

соціально-економічну динаміку, посилюючи захист від внутрішніх і зовнішніх кризових шоків. А в умовах, коли боротьба за технології та їх втілення стають безпосереднім фактором економічного розвитку, збереження і примноження людського капіталу стає чи не найголовнішим пріоритетом державної політики.

Серед ключових умов прискореного розвитку виокремлюється наявність кваліфікованих працівників (найкращі технології зможуть запрацювати, якщо з ними працюють найкращі професіонали). Тому випереджувачими завданнями має стати підготовка кваліфікованих працівників, які розумітимуть і втілюватимуть нові технології, що забезпечуватиме конкурентні технологічні переваги.

2. Україна на шляху до членства в ЄС при формуванні нової соціально-економічної політики має керуватися основоположними принципами функціонування ЄС, а саме нероздільністю соціального та економічного прогресу. Зазначений принцип означає неможливість і недопустимість досягнення одного на шкоду іншому.

Таким чином, соціальна політика держави буде закладати принципи і культуру взаємоповаги як між людьми, так і між людьми та інституціями, як державними, так і приватними, що повністю відповідає баченню Європейської комісії з підтримки політик держав-членів у сфері соціального залучення та соціального захисту. З цього випливає, що як завдання соціальної політики з підтримки населення не має ставати на шляху відновлення та розвитку економіки, так і економічний розвиток не має ставати самоціллю. Водночас така несуперечність «економічного» і «соціального» зможе слугувати критерієм правильності напрямів руху країни.

3. Економічні середовища, як глобальне, так і національні, внаслідок російської агресії зазнали суттєвих системних негативних впливів. Агресія виявила протиріччя

сучасного світу, зумовлені конкуренцією (політичною, економічною, гуманітарною) демократичного та автократичного світів, посилила увагу до проблеми взаємодії і протистояння трьох найвпливовіших глобальних центрів вироблення рішень – США, ЄС та Китаю.

Водночас російська агресія змінила характер розвитку Європи і світу, спричинила оновлення альянсу США, Великої Британії та ЄС на нових засадах і (з урахуванням подій в Україні) посилила сприйняття цивілізаційних цінностей. Війна в Україні відіграла значиму роль у попередженні держав стосовно того, що у сучасному світі зовсім не виключена агресія автократичного режиму проти демократичної країни (а можливо, і системи демократії загалом). Тому як засоби для стримування загарбницьких дій мають зміцнюватися, у т. ч. шляхом швидких рішень про надання партнерської допомоги, так і скоординованість партнерських країн і світової спільноти загалом у протидії агресії мають розширюватись і вдосконалюватись.

4. Важливим для України є усвідомлення світовою демократичною спільнотою того, що військова та цивільна допомога Україні матиме більший вплив, якщо розглядатиметься владними і громадянськими інститутами у партнерських країнах не лише як питання міжнародної гуманітарної солідарності, а й завдання і потреби національної безпеки. При цьому підтримка України сьогодні означає посилення безпеки партнерських країн (насамперед європейських) як у сьогоднішній, так і у перспективі, вагомою складовою чого є як перемога України, так і оновлення України як демократичної європейської країни.

Війна прискорила євроінтеграційні процеси в Україні, сприяла проєвропейському об'єднанню нації, зняла з порядку денного і унеможливила будь-які перспективи східного вектору інтеграції країни, призвела до прийняття і ствердження європейських цінностей лівовою часткою українського суспільства, вкоренила ідею безальтернативності та незворотності руху до ЄС.

5. Не зважаючи на економічні суперечності, які останнім часом мають тенденцію до розширення, у т. ч. як відбиття протистоянь

між демократичним та автократичним світами, усвідомлення значимості і цінності економічних свобод для розвитку людства залишається вкрай актуальним. Чим більш досконалим є таке усвідомлення й чим ретельніше відбудовується на цій основі національна політика, тим вищою виявляється ймовірність використання усіх переваг міжнародної співпраці та економічної лібералізації. Недосконалість її умов та процедур не може слугувати справжньою причиною ані відказу від участі в ній, ані отримання неочікуваних втрат.

6. Агресія, під час якої Україна зазнала колосальних людських та фінансово-економічних втрат, вплинула на характер руху країни до об'єднаної Європи, обумовила особливості «воєнної» євроінтеграції країни і спричинила:

- ✓ уповільнення темпів соціально-економічного реформування в рамках реалізації Угоди про асоціацію Україна-ЄС, ускладнення процесу імплементації рекомендацій Єврокомісії;
- ✓ перетворення України на довгострокового реципієнта міжнародної донорської допомоги;
- ✓ зосередження країною величезних політико-дипломатичних, фінансово-економічних, кадрових ресурсів на протистоянні агресії кремля на різних напрямках.

Сьогодні головними стратегічними союзниками України у протистоянні російській інтервенції є США і ЄС. Велика Британія, Канада, Японія, Австралія та ряд інших держав продемонстрували підтримку Україні у боротьбі з агресором. На цьому тлі проблема солідарності й єдності цивілізованого демократичного світу постає ключовим питанням.

Між тим, Україна навіть в умовах російської агресії продовжує проєвропейські реформи, ухвалює важливі євроінтеграційні закони, поглиблює співробітництво з Брюсселем на різних напрямках. Країна тривалий час тримає оборону східного флангу ЄС, прийнявши на себе удар всієї воєнної потуги країни-агресора. Сьогодні від стійкості України залежить майбутнє Європи.

У цьому геополітична значимість і ексклюзивність євроінтеграції України.

7. Війна в Україні має найбільший вплив (крім самої України) на Європу. Останніми роками Європейський союз піддавався політичним (євроскептицизм), економічним (фінансові і боргові кризи), соціальним (імміграційні шоки) випробуванням. Подібним чином відбувалася недооцінка ризиків енергетичної і сировинної залежності від авторитарного російського режиму.

Відтак, війна «нагадала» європейському суспільству та європейському політикуму про цінності, на яких формувалася і зміцнювався Європейський союз, які потребують захисту і які не можуть розмінюватись на тимчасові економічні вигоди чи блага. Саме події в Україні дозволили зробити рішучий крок у визначенні принципів складових сучасного і перспективного європейського бачення. Зокрема, війна в Україні:

- ✓ зміцнила Євроатлантичну солідарність, у т. ч. значимість військової присутності США на європейському континенті, закріпила лідерство США у забезпеченні безпеки демократичної Європи;
- ✓ послабила позиції тих сил, які наполягали на власному європейському шляху, а також розбудові Європи з врахуванням інтересів росії;
- ✓ актуалізувала питання практичного втілення засад європейської безпеки, що проявилось, зокрема, у збільшенні видатків на безпеку та оборону і спрямуванні їх частини на безпрецедентну допомогу Україні.

Зважаючи на нові глобальні та європейські реалії, очевидно, що започаткування переговорів про вступ до ЄС є одним з основних тактичних пріоритетів євроінтеграційної політики української влади, яка посилюватиме і європейську безпеку.

8. Поряд з цим, успішна демонстрація Заходом єдності у протидії агресору змусила Китай (тимчасово) відмовитись від парадигми зростання Сходу у протизвагу послаблення Заходу, а також китайські лідери прийняли рамки для цивілізованих відносин. У результаті не лише вдалося

загасити конфлікт навколо Тайваню, але й започаткувати низку контактів у трикутнику США-ЄС-Китай для пошуку рішень у міжнародних відносинах.

Є підстави прогнозувати, що протистояння на рівні «демократія-автократія» буде визначати особливості і динаміку світових тенденцій у ближчій перспективі. Хоча конфронтаційні процеси і тенденції мають значні світові масштаби, однак зрозуміло, що розвиток людства значною мірою визначатиметься відносинами (співпрацею/протистоянням) двох наймогутніших держав – США і Китаю.

Україна винятково зацікавлена у якнайшвидшому покращенні відносин між ними. США, як вказано, є головним стратегічним партнером, на підтримці якого значною мірою тримається наша боротьба за незалежність і свободу. Китай, у випадку зменшення протистояння із США, зможе посилити власне негативне ставлення до російської агресії, що, зважаючи на авторитет Китаю у висхідних країн, сприятиме кращому позиціонуванню України у світовій спільноті (не лише у демократичних країнах).

9. Події у світі розвиваються таким чином, що до справжнього демократичного миру ще далеко. За цих умов як для США та Європи, так і для України доцільними видаються:

- ✓ практичне використання і примноження досвіду спільно набутих навичок протистояння потужному агресору;
- ✓ побудова надійного бар'єру, що відділяє демократичну Європу від авторитарної Росії.

З огляду на це цілком органічно виглядало б надання Україні членства в НАТО, включення країни до поясу протиповітряної і протиракетної оборони НАТО, побудова з використанням її території міцної і стійкої системи колективної оборони.

10. Безпекові потреби набувають дедалі ширших вимірів. Так, вимоги до раціональної і результативної економічної політики посилюються, оскільки зростає її невід'ємність від національної (економічної) безпеки. І, з одного боку — економічні успіхи потребують впевненості і переконливості у

тому, що виробничі можливості, інвестиції і технологічна співпраця не призведуть до погіршення стану і ризиків національної безпеки. З *іншого* — належна увага до безпеки не може обмежувати економічну активність і взаємодію з партнерськими країнами.

Водночас прискорено відбувається формування ще одного кола посилення конкуренції і протистоянь, яке набуватиме дедалі ширших впливів — технологічне змагання. Перегони за технологічне лідерство можуть у рівній мірі призвести як до успішного співіснування конкуруючих союзів та альянсів, так і конфронтації навколо нових виробничих можливостей. Відтак, не лише економічне, політичне, безпекове, а й технологічне змагання за глобальне лідерство ставатимуть взаємними складовими розвитку провідних країн світу та їх союзників.

11. Нинішні зовнішньоторговельні суперечності вказують на те, що найближчими роками не слід очікувати прискореного відновлення торговельних та інвестиційних потоків. Загрози, пов'язані з торговельною війною наприкінці 2010-х років, трансформувались у виклики для національної безпеки, які, своєю чергою переросли у політичні ризики, значною мірою зумовлені війною в Україні, і спричинили (внаслідок російської агресії) додаткові кризові (зокрема інфляційні) втрати на багатьох глобальних ринках (насамперед — енергетичних та аграрних).

Характеристикою сьогодення є поширення практики оншорингу (*onshoring*), тобто перенесення виробництв із зарубіжних ринків на національний, і френдшорингу (*friendshoring*) — вибудовування ланцюжків виробництва та торгівлі ключовими товарами з країнами, які поділяють схожі політичні та ідеологічні цінності та з якими ризик конфліктів мінімальний. Пріоритет ефективності поступився місцем пріоритету національної безпеки, а принцип френдшорингу набуває системного характеру у міжнародних відносинах. Такі відцентрові процеси фактично прискорюють т. зв. фрагментацію (*fragmentation*) геополітичного світу, яка, напевне, виявиться оновленою версією «чистої» глобалізації. Однак це рівнозначно створенню нових ліній розмежування та «неекономічної» моделі розвитку світової економіки.

12. Для прискореного відновлення Україна конче потребує міжнародних інвестицій.

В умовах ризиків потенційної нової повномасштабної російської агресії інвестиційні наміри як вітчизняного, так і міжнародного бізнесу взагалі слабкі. Вочевидь потрібні значимі сигнали для бізнесу про те, що, не зважаючи на зовнішню військову загрозу та внутрішні українські негаразди, їх інвестиції в країні зможуть бути збережені та захищені.

Значне просування у покращенні економічної та інвестиційної ситуації в Україні (навіть в умовах продовження війни), зважаючи на високі ризики, які негативно впливають на інвестиційні рішення, можливе на шляху:

- ✓ укладання Україною договорів про страхування інвестицій (надання інвестиційних гарантій) у найбільших країнах-донорах (США, ЄС, Японії), що може бути реалізовано за рахунок частини допомоги партнерських країн;
- ✓ створення фонду (на базі фінансових інститутів США чи Великої Британії) зі страхування політичних і військових ризиків для іноземних інвесторів, а також для підтримки вітчизняних експортерів та інвесторів на міжнародних ринках.

13. Поряд з цим, для входження інвестицій нової якості запроваджуються правила прозорості. По-перше, скасовуються всі спеціальні пільги (фіскальні, адміністративні) для (іноземних) інвестицій і гарантується рівний доступ для вітчизняних та іноземних компаній як державної, так і приватної форми власності до всіх інвестиційних проєктів, а також всіх ресурсів. Будь-яка дискримінація не допустима. По-друге, встановлюється критерій для визначення дружніх інвестицій. Так, до входження допускаються інвестиції походженням лише з тих країн, які:

- ✓ (або) при голосуванні в ООН завжди підтримували українські позиції. (Відтак, інвестиції з двох країн, які претендують на світове лідерство — Китаю та Індії, однак не підтримують відповідні резолюції, не будуть допущеними для впровадження в Україні);
- ✓ (або) не мають статусу «податкових гаваней».

По-третє, ліквідуються всі наявні (і вводиться заборона на впровадження нових)

«гібридні» інструменти «сприяння» (типу «інвестиційних нянь»). Всім інвесторам у рівній степені потрібні чіткі зрозумілі правила гри, а не механізми вишукування сумнівних пільг.

14. Пріоритет національної безпеки при формуванні економічної політики країни може стати дієвим стимулом економічного прискорення. Так, до недавнього часу промисловість була саме тією сферою, динаміка розвитку якої визначала економічну динаміку. Запізнення із структурними змінами у промисловості і періодичні кризові обвали дедалі більше сповільнювали економічний розвиток загалом. Однак належне врахування зовнішніх загроз може стати дієвим чинником економічного прискорення, у т. ч. через виробництво військової продукції та її продаж у зовнішніх ринках озброєнь.

Загальні ж напрями дій, спрямовані на відновлення України, мають переслідувати дві «макромети» — формування безпекової структури національної економіки, а також її (національної економіки) повноцінну інтеграцію до європейського економічного середовища.

Без сумніву, росія залишатиметься загрозою для України ще довгі роки, відтак — перманентна близькість ворога зумовлює потребу мілітаризації економіки та суттєвого зміцнення сектору безпеки. Об'єднання таких цілей лежить у площині оборонної і військової промисловості, орієнтованої на виробництво (самостійно або/та в кооперації з іноземними компаніями) якнайширшого спектру озброєнь, з якими, з одного боку, цілком можна захистити країну і зміцнити позиції східного форпосту Євросоюзу, з іншого — зайняти гідні експортні ніші в одній з економічно найвивідніших сфер.

Важливо, щоб ця робота відбувалася не тільки у співдружності з НАТО, але і за стандартами НАТО. В майбутньому це посилить і експортну потужність України на світовому ринку озброєнь, а кращі практики зможуть бути органічно вписані у громадянські сфери.

15. Водночас світові економічні процеси дедалі більше проявляються через політизацію фінансових і валютних відносин. Висока інфляція, утримувана у провідних розвинутих

економіках, у т. ч. США та ЄС, вже навесні-влітку 2022 р., змусила центральні банки відмовитись від політики низьких (нульових) процентних ставок, яка практикувалась у коронавірусний період, і запроваджувати інструменти, спрямовані на посилення монетарної строгості. Важливим наслідком стала нова хвиля спроб дедоларизації світової економіки, заміни долара у міжнародній фінансовій системі та ін.

Оскільки Китай є одним з прихильників дедоларизації і дедалі активніше намагається збільшити власну присутність на міжнародних економічних і фінансових ринках, то неодмінно дедоларизація супроводжуватиметься юанізацією, що може привнести у фінансові ринки значні дисбаланси і ризики, які стануть на заваді глобальному стійкому зростанню і розвитку.

Для України вкрай важливо не допустити необдуманих експериментів у валютно-фінансовій сфері. Відтак, країна не повинна піддаватись примарі дедоларизації, якими б благами це не обгрунтовувалось.

Винятковість нинішнього часу для України — значна довгострокова підтримка міжнародних партнерів, чим забезпечується стійке наповнення валютних резервів країни. Однак це має супроводжуватись і поповнюватись формуванням середовища як сприятливого для розвитку вітчизняного підприємництва у відкритому економічному просторі, так і спроможного витримувати конкурентний тиск на внутрішніх і зовнішніх ринках.

16. У повоєнний період країна не повинна повторювати попередніх помилок, пов'язаних з посиленням фіскального та адміністративного тиску, нібито для наповнення державної скарбниці і подальшого розподілу ресурсів за державними пріоритетами. Війна суттєво послабила адміністративний і фіскальний контроль бізнесів, які залишились в країні. І саме завдяки такому послабленню частина підприємств змогла продовжувати діяльність. Наближення переможного закінчення війни вже активізує хвилю пошуку нового витку податкових вилучень, відміну пільг і допомог, натомість не пропонуючи жодних стимулів для прискореного відновлення постраждалих і нових

бізнесів. Тобто відбувається відверте посилення ризиків повоєнного розширення фіскалізації економічного середовища країни.

На наше переконання, прискорення відновлення країни може відбуватись через подальше посилення, з одного боку, вільного економічного вибору, з іншого — міжнародної координації і співпраці, насамперед інституційної. Не зважаючи на нищівну війну, Україна зберігає шанс через подальше відкриття внутрішнього ринку для інвестицій, посилення захисту прав інвесторів прискорити інтеграцію до європейського економічного простору, знайти гідні ніші у світовому розподілі праці.

17. Ключові макрофінансові дисбаланси (зростання ефекту витіснення та боргової залежності країни), які виникли внаслідок війни в Україні, зумовили зниження суверенних кредитних рейтингів України. Це фактично унеможливило доступ підприємств до фінансування на зовнішніх ринках та зупинило прямі іноземні інвестиції у промисловість на невизначений час на тлі погіршення умов доступу до боргового капіталу на внутрішньому ринку унаслідок підвищення процентних ставок.

Поряд з цим, у довоєнний період обсяги капіталу, залученого підприємствами на фінансових ринках (внутрішньому і зовнішньому), становили відносно малу частку від загального обсягу фінансування, тому обмеження доступу до капіталу, які виникли у період війни, не спричинили колапсу у фінансах промисловості. Водночас збереження відносної стабільності банківської системи дало змогу упередити розгортання кризи неплатежів та ланцюга банкрутств у промисловості в 2022 р. Однак для відбудовчих і відновлювальних процесів країна потребує нової якості інституційної підтримки вітчизняної економіки загалом і промисловості зокрема.

18. Подолання наслідків військової агресії для промисловості потребує створення інституціонального механізму, центральною ланкою якого на національному рівні має бути спеціальна державна фінансова установа «Фонд відновлення промисловості» (ФВП), яка акумулюватиме кошти з усіх потенційних джерел фінансування та розподілятиме їх за напрямками відповідно до визначеного плану повоєнної реконструкції промисловості.

Необхідною умовою результативної діяльності є закріплення за ФВП ведення загальнонаціонального реєстру збитків, а також забезпечення відкритості і прозорості діяльності шляхом регулярного розкриття фінансової інформації.

Основним завданням ФВП на першому етапі повоєнної реконструкції економіки буде рекапіталізація постраждалих від війни промислових підприємств шляхом:

- ✓ сплати компенсацій сум прямих збитків підприємствам на безповоротній основі у грошовій формі або у формі спеціально випущених ОВДП (для великих підприємств) з відшкодуванням у майбутньому за рахунок репарацій з країни-агресора на підставі судових рішень, які набудуть законної сили;
- ✓ часткового покриття непрямих збитків промислових підприємств унаслідок скорочення (або згортання) ділової активності на тимчасово окупованих територіях і територіях, на яких велися активні бойові дії, у формі інвестицій у статутний капітал підприємств з їх відображенням як інвестицій, призначених для продажу (після завершення періоду повоєнного відновлення);
- ✓ надання гарантій під банківські кредити для реалізації інвестиційних проєктів (придбання обладнання, технологій, управлінських ноу-хау), які б забезпечували інтеграцію українського бізнесу до ланцюжків доданої вартості на європейських ринках у повоєнний період.

19. У попередні роки відбувалася недооцінка загроз російської агресії, а відтак нехтування потребами розширення оборонних замовлень, що стало б вагомим чинником зростання промисловості. Між тим, саме належне врахування зовнішніх загроз може стати дієвим чинником економічного прискорення, у т. ч. через виробництво військової продукції та її продажу на зовнішніх ринках озброєнь.

Слід визнати, що Україна останніми роками втратила потенціал виробництва засобів захисту країни. Це проявилось не стільки у зменшенні продажів зброї на зовнішніх ринках, скільки у величезній нестачі

вітчизняної зброї у перші тижні російської агресії. І лише завдяки партнерській допомозі ситуація поступово виправлялася. Однак у стратегічному аспекті без власного виробництва конкурентних продуктів належний рівень безпеки країни забезпечити буде вкрай важко.

Це зумовлює потребу «синхронного» суттєвого прискорення економіки і зміцнення сектору безпеки. Об'єднання таких цілей лежить у площині оборонної і військової промисловості, орієнтованої на виробництво (самостійно або/та в кооперації з іноземними компаніями) якнайширшого спектру озброєнь, з якими, з одного боку, цілком можна захистити країну і зміцнити позиції східного форпосту Євросоюзу, з іншого — зайняти гідні експортні ніші в одній з економічно найвигідніших сфер.

20. Україна ідеологічно вже стала невід'ємною складовою Європи, і, зрозуміло, успіх відновлення країни значною мірою залежить від того, наскільки з одного боку, швидко і повноцінно країна зможе інтегруватись до європейських структур, з іншого — наскільки дієвою буде міжнародна допомога і як результативно Україна зможе її використати. Насамперед йдеться про критичну інфраструктуру, промислове виробництво, транспорт, енергетику та інші сфери, в яких трансформації виступатимуть передумовою конкурентоспроможності, зростання і розвитку економіки країни загалом.

Завданням економічної політики є стимулювання структурних змін у технологічному базисі суспільства та у відповідних галузевих пропорціях, що відбувається під впливом постійного розвитку інноваційних технологій, які утворюють новий технологічний уклад. Це має радикальний вплив на всі важливі сторони функціонування суспільства. Створення базових інновацій формує нові технологічні системи, конститууючи тим самим ключовий фактор нової технологічної парадигми і сприяючи формуванню і розвитку інноваційних, раніше не існуючих, смарт-спеціалізацій. Україна знаходиться тільки на початковій стадії участі в цих глобальних процесах і відстає від передової європейської і світової практики.

Важливі напрями розроблюваної і впроваджуваної економічної політики пов'язуються з технологічним та інноваційним

«проривом», у т. ч. (а, можливо, насамперед) у оборонній сфері і озброєннях (зважаючи на продовження російської агресії проти України. Звичайно, важливою складовою має стати активізація діяльності у використанні досягнень міжнародної інтелектуальної власності, а також пропозиція Україною відповідних зразків.

21. Стосовно української економіки є підстави стверджувати, що її відновлення загалом ґрунтується на енергетичній галузі, яка має бути стійкою та інвестиційно-привабливою. Йдеться про прискорення енергетичних трансформацій, у т. ч. зелений перехід та енергетичну безпеку, декарбонізацію промисловості, кліматичні та демографічні виклики.

Докладаючи зусиль до відновлення енергетичного сектору, слід водночас ретельно враховувати екологічні наслідки війни. У повоєнний період слід уникати їх посилення через додатковий вплив енергетики та промисловості на довкілля та здоров'я людей. Використання потенціалу відновлюваної енергії призведе до мінімізації екологічних втрат та сприятиме ефективному використанню відходів для виробництва енергії. Втручання в Україну спонукає до вирішення кліматичних наслідків війни, адже рівень військових викидів може сягати десятків сотень тонн CO₂. Вуглецевий слід війни становить загрозу глобальним кліматичним цілям, може завдавати довгострокової шкоди здоров'ю людей.

22. З одного боку, війна та енергетична криза вимагають збільшення виробництва відновлюваної енергії (ВДЕ) — більш економічної, кліматично нейтральної, яка вимагатиме поєднання нових технологій, що включатимуть гнучкі потужності, атомні енергоблоки, відновлювані джерела енергії, системи зберігання енергії і системи управління попитом. З іншого боку — слід врахувати, що такий перехід вимагатиме значних коштів у разі прискорення відмови від вугілля, тобто перехід має бути збалансованим і враховувати «чистоту» наявних енергетичних потужностей. У будь-якому випадку, збільшення частки ВДЕ в електроенергетиці, транспорті та теплоенергії — євроінтеграційні зобов'язання України.

З метою створення сприятливих умов для збалансованого розвитку ВДЕ та сприяння

залученню інвестицій нагальними, зокрема, є розвиток т. зв. розподіленої генерації, біо-енергетики, водневої енергетики. Водень є важливим паливом і основним інгредієнтом у виробництві інших екологічних видів палива. Зазначимо, Україна визначена ключовим партнером Європейського альянсу з чистого водню щодо участі у виробництві та постачанні (експорті) водню, враховуючи природні ресурси, взаємопов'язану інфраструктуру та рівень технологічного розвитку. Що є ще одним свідченням європейської перспективи України.

23. По завершенню війни планується створити нову енергетичну модель, яка має відповідати критеріям безпеки та сталого розвитку та орієнтуватися на ефективне використання енергетичних ресурсів та «зелених» технологій. Відновлення енергетичного сектору має базуватися на інноваціях і розвитку розумних мереж.

Моделі ринків електроенергії та природного газу повинні бути лібералізовані, щоб вони стали сумісними з ринками для майбутнього збільшення торгівлі електроенергією та природним газом з країнами ЄС.

Відтак — необхідно максимально використовувати можливості ВДЕ та забезпечувати ефективне використання енергетичних ресурсів. Енергоефективність має охоплювати усі складові та етапи від видобування енергетичних ресурсів, їх виробництва, генерації, транспортування, розподілу до використання. Одним із кроків втілення в життя прагнення українців до енергонезалежності, у тому числі в межах громад, є такий інструмент, як кластеризація. Створення локальних, регіональних кластерів із використанням місцевих енергетичних ресурсів для їхньої економіки сприятиме формуванню енергонезалежних громад.

24. Війна порушила український ринок праці, спричинивши його загальне скорочення, а також величезну невідповідність — географічну та галузеву — між попитом та пропозицією робочої сили. Війна змінила умови та принципи, за якими функціонував ринок праці, перевівши його у більш невизначену та незбалансовану фазу. Втрати та пошкодження виробничих активів та інфраструктури, переривання ланцюгів поставок торговельних мереж послабили потенціал ринку праці, призвівши до «зривів» та

втрати можливостей до працевлаштування більшості українців.

В таких умовах постає завдання зміни на ринку праці, переходу до більш мобільної ринкової структури, яка реагує на зміну попиту. Цей напрям стимулюватиме загальним прискорений розвиток житлової і транспортної інфраструктури, щоб відповідати потребам швидкого переселення трудових ресурсів; залучення іноземних факторів виробництва в економіку, насамперед людських та інвестиційних капіталів, створення для них привабливих умов діяльності і повернення до України.

25. Серед найвагоміших викликів, які стоять перед країною і на нейтралізацією яких треба працювати вже зараз — еміграція з України: війна змусила переїхати зі своїх домівок ледь не третину населення України (як всередині країни, так і за кордон). Існує висока ймовірність, що значна частка українських біженців залишаться в країнах, що їх приймають, що суттєво вплине на структуру робочої сили і матиме негативний вплив на економічне зростання і розвиток України.

Демографічний вплив війни є значним під час війни і залишиться таким протягом наступних десятиліть. Зменшення внутрішнього ринку та попиту на ньому через демографічні чинники негативно впливає на рівень інвестицій у майбутньому — ухвалюючи рішення про інвестиції, інвестори зважають саме на чисельність населення та демографічні перспективи. За таких умов повернення громадян України, серед яких третина жінок, а третина діти, вкрай важливе для розвитку економіки України та її перспектив.

Безповоротні міграційні втрати дітей та молоді загрожують українській економіці не лише скороченням пропозиції робочої сили в недалекому майбутньому, а й українськими проблемами з народжуваністю і подальшим формуванням людського потенціалу.

26. Важливими є активні напрями посилення державної політики для збереження людського потенціалу:

- ✓ *інвестування у людський капітал.* Вирішальне значення матиме перенавчання працівників, що сприятиме

перерозподілу у сектори, які, ймовірно, будуть найбільш активними у повоєнний період (будівництво, машинобудування, охорона здоров'я, інформаційні технології). Окрім того пандемія і війна створили величезні прогалини у рівні освіти, оскільки школи часто закривалися, вдаючись до дистанційного навчання. Усунення цих прогалин в освіті, що накопичилися за останні три роки, має стати пріоритетом у відновленні України;

- ✓ *більш ефективне використання існуючого людського капіталу.* З поширенням безробіття серед молоді можна боротися шляхом поширення спеціального фахового навчання, а також сприяння інтеграції внутрішньо переміщених осіб до місцевих ринків праці, у т. ч. через спеціалізовані допомоги. Зокрема, через впровадження багаторазових трансфертів (для уникнення ризику бідності) та одноразових трансфертів (для стимулювання відкриття і поновлення бізнесу);
- ✓ *послаблення регіональних дисбалансів.* Наразі життєзабезпечення країни значною мірою забезпечується самоорганізацією місцевих громад. Громади взяли на себе більшу частину гуманітарних та соціально-економічних завдань, приймаючи потік біженців з перших днів війни та забезпечуючи оборону країни в системі територіальної оборони. Органи місцевого самоврядування мобілізують і використовують усі ресурси громади — людські, земельні, майнові.

27. Повоєнний період потребуватиме інтегрованої (комплексної) стратегії соціального захисту з урахуванням особливостей, пов'язаних зі спеціальним правовим статусом окремих бенефіціарів (зокрема, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених тощо), реалізація якої буде забезпечена завдяки міжвідомчій та міждисциплінарній координації. Тому виникає необхідність переглянути складові

діючої соціальної системи для забезпечення можливостей людині жити повноцінним і самостійним життям. Для цього необхідно встановлювати чіткі, прозорі та об'єктивні критерії отримання права на соціальні послуги та соціальні виплати.

Водночас в особливих умовах повоєнного відновлення України буде складно або неможливо ефективно застосовувати всі підходи, принципи, інструменти, індикатори тощо європейської соціальної політики, створеної для Європи мирного часу. Тому актуалізується потреба трансформації та адаптації прийнятих міжнародних підходів європейської соціальної політики до умов повоєнної України, які до того ж мають бути скориговані, з урахуванням досягнення результатів за такими напрямками соціальних трансформацій, як соціально-економічна безпека, соціальна згуртованість, соціальна інтеграція та інклюзія, а також розширення соціальних прав і можливостей громадян в українському суспільстві.

28. Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві є одним із чинників формування громадської свідомості, системи цінностей, впливає на оцінку суспільних процесів, на соціальні та економічні очікування та соціально-економічну поведінку.

Якщо перед початком широкомасштабної війни в Україні переважали критичні оцінки того, як розвивається країна, то в умовах воєнної агресії з боку росії відбулася консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом: сформована чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога; в українському суспільстві з'явилося чіткі уявлення у системі координат «свої-чужі», що зумовлює чітке розуміння того, як потрібно діяти і що потрібно робити. Консолідація суспільства і чітке визначення суспільних цілей сприяло зростанню соціального оптимізму і віри в майбутнє. Зокрема, після початку широкомасштабної війни оцінка громадянами здатності України подолати існуючі проблеми і труднощі стала помітно більш оптимістичною.